

81
Носиржон УЛУҚОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ
ГИДРОНИМЛАРИНИНГ
ТАРИХИЙ-ЛИСОНИЙ
ТАДҚИҚИ

“ФАН”

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НОСИРЖОН УЛУҚОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ
ТАРИХИЙ-ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИ

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти

2008

Монография Наманган давлат университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Монография филолог олимлар, аспирантлар, магистр ва бакалаврлар, шунингдек, ўзбек гидронимикаси билан қизиқувчи мутахассисларга мўлжалланган, унда ўзбек тили гидронимлари тарихий-лисоний жиҳатдан тадқиқ этилган. Гидронимика соҳаси ўрғанадиган масалалар мундарижаси, гидронимлар доираси белгиланган ва ўзбек тили гидронимларининг лексик-семантик, ясалиш, морфемик ва морфологик хусусиятлари ёритилган.

Масъул муҳаррир:

ф.ф.д., проф. Э.Бегматов

Тақризчилар:

ф.ф.д., проф. А.Нурмонов,

ф.ф.н., доц. Т.Нуъмонов

Улуқов, Носиржон

Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: // Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти; Наманган давлат университети. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б.

© ЎзРФА «Фан»
нашриёти, 2008 йил

ISBN 978-9943-09-601-1

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикаси Ўрта Осиёнинг марказий қисмида, асосан Амударё ва Сирдарё оралиғида кенг майдонни эгаллаган. Республиканинг тоғ олди зонаси ва тоғли жойлари жуда кўп сой ҳамда кичик дарё ўзанлари билан парчаланган.¹

Дарёлардаги сув оқимини мавсумий тартибга солиб турувчи сунъий кўл - сув омборлари ҳам кўп. Ўлчами ва йиғилган сув ҳажми жиҳатидан сув омборлари Ўзбекистондаги табиий сув ҳавзаларидан бир неча баробар ортиқ.

Ўзбекистон ҳудудида *дарё, сой, ариқ, канал, жилға ва ирмоқ* каби сув объектлари кўп. Жумладан, Фарғона водийсида 6500 га яқин дарё, сой, жилғалар, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида 120 яқин сойлар, Қашқадарёда 3120, Сурхондарёда эса 2200 дан ортиқ дарё, сой, жилғалар мавжуд.² Шунингдек, Ўзбекистонда 53 сув омбори, 41 ГЭС, 1456 насос станцияси, 134 минг км зовурлар, 30 минг км ички тармоқ каналлари қурилган бўлиб, 4,3 млн. гектар ер майдонини суғоради.³ Албатта, мазкур сув объектларининг барчаси ўзининг атоқли номига эга.

Ҳ.Ҳасанов топонимларнинг бир тури - сув объектларининг номлари ҳақида фикр юритиб, Марказий Осиёдаги «...гидронимия - дарё ва кўлларнинг номи мутлақо қўл тегмаган масаладир», - деб гидронимларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эгаллигини таъкидлаган эди.⁴ Бу фикрлар бундан 50 йил муқаддам айтилган бўлса-да, ҳозир ҳам ўз кучида қолмоқда.

Топонимларнинг бир тури бўлган гидронимлар халқ тарихи билан боғлиқ бўлиб, миллий тилнинг, халқ ижтимоий ҳаёти, маданияти ва маънавиятининг ўзига хос қирраларини ифода этувчи лисоний қатлам ҳамда хазинадир. Жой номлари сингари гидронимлар ҳам аجدодларимиздан ҳозирга қадар етиб келган

¹ Қаранг. Тўхлиев Н., Кременцова А. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедик маълумотнома. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. -Б.9-17

² Самдov А. Тоғ сойлари-суғориш манбаи. -Тошкент: Фан, 1974. -Б.14.

³ Бажоев М., Рахимов Ш. Гидротехника // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. - 2-ж. - Б.698.

⁴ Қаранг. Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. - Тошкент: Фан, 1965. - Б.18.

улкан маданий-маънавий мерос, миллий қадриятларнинг бебаҳо намунасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек, «Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осориатиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради».¹

Топонимик тизимда ўзининг табиийлиги, қадимийлиги ва турғунлиги билан характерланувчи гидронимлар айрим илмий ишларни ва топонимияга оид тадқиқотлар доирасидаги изланишларни² эътиборга олмаганда, ўзбек топонимикасида монографик планда ўрганилмаган. Фарғона водийси, жумладан, Наманган вилояти гидронимлари ҳам ҳозирга қадар тўла тўпланмаган ва монографик аспектда тадқиқ этилмаган. Натيجида ўзбек номшунослигида гидронимика соҳасининг илмий-назарий масалалари, гидронимларнинг топонимия тизимидаги ўрни, лисоний табиати, номланиш тамойиллари, луғавий-маъновий, лаҳжавий, морфологик, ясалиш хусусиятлари ҳам ўрганилмаган.

Гидронимларни тўплаш ва уларни лисоний жиҳатдан тадқиқ этиш, улар мансуб бўлган ҳудуд тарихи, географияси, табиати, гидрологияси ва аҳолисининг этник таркиби, этнографияси, диалектини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Монографиянинг асосий мақсади ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний жиҳатдан тадқиқ этиш, шу асосда гидронимлар ва гидронимикага доир илмий-назарий масалаларни ёритишдан иборат.

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Адолатли жамият сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. - Б.31-32.

² Каранг. Бегалев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): - Филол.фанлари номзод. ... дис.муавлиффе. - Самарқанд, 1994.-25 б.; Шафасов Ш.Т. Дарё номлари: Республика ёш тилшуносларининг аънаваный илмий конференцияси тезислари тўплами. - Тошкент, 1995. - Б.77-78.; Худойбергванов Х. Коркаллоғистон гидронимларининг ўрганилишига доир // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар.-Тошкент, 1999, VI чикш. - Б.71-72.; Турдибеков М. «Шажарайи турк» тилидаги баъзи гидронимларга доир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. - №5. - Б.50-52.; Аслонов А. Шофиркон тумани гидронимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. - №4. - Б. 35-37. ва бошқалар.

1-БОБ. ГИДРОНИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАДҚИҚИ

1.1. ГИДРОНИМ ВА ГИДРОНИМИКА ТУШУНЧАЛАРИ ҲАҚИДА

Жой номлари қадимий ва узоқ даврларнинг маҳсули бўлиб, хууд тарихи, географияси, табиати ва бошқа жиҳатлари ҳақида бой маълумот берувчи лисоний даракчилардир. Шу боис топонимларни тарих, этнография, география, археология, геология каби ўнлаб фанлар ўз предмети нуқтаи назаридан ўрганadi. Топонимика шу боис тилшуносликни юқорида келтирилган фанлар билан туташтирувчи, боғловчи ришта, ўз навбатида, улар учун муҳим далиллар, маълумотлар берувчи назарий ва амалий соҳа ҳамдир.

Э.А.Бегматов тўғри таъкидлаганидек, жой номлари (топонимлар) юзасидан тилшунослар, тарихчилар, географлар, этнографлар, фольклоршунослар ҳозиргача бир неча тадқиқотлар олиб боришган бўлса-да, мазкур тушунча доирасига кирадиган тил бирликлари - номлар доираси, чегараси аниқ ва изчил белгиланган эмас. Кўп ҳолларда жой номлари - топонимлар дейилганда вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ, маҳалла, кўча, майдон номларигина тушунилади. Аслида топонимлар мундарижаси анча кенг ва серқиррадир. Унинг жой номларига оид илмий-оммабоп рисоласида биринчи марта топонимия доирасига кирувчи атоқли отларнинг асосий гуруҳ ва турлари тўлароқ ҳамда мукамалроқ қайд этилди.¹

Жой номлари - топонимия доирасига сув объекти ва иншоотларининг номлари ҳам киради. Сув объекти ва иншоотларининг номларини илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан ўрганувчи соҳа гидронимика деб аталади. Гидронимика термини таркибан грекча *hydro* -сув, *онома*-ном

¹ Бегматов Э.А. Жой номлари - маънавият кўзгуси.-Тошкент: Маънавият, 1998. - Б.22-24.

ва *-ика* - оид каби маъноли қисмларидан иборат бўлиб, «*сув объектларининг номларига оид*» деган луғавий маънога эга.

Гидронимика топонимиканинг бир бўлими сифатида ўзининг ўрганиш объекти ва предметига эга. Гидронимика тилшуносликнинг назарий ва амалий характерга эга бўлган соҳаларидан бири ҳисобланади.

Сув объектларининг номлари гидронимлар, уларнинг мажмуи гидронимия деб юритилади. Топонимикага оид илмий манбаларда гидронимлар сираси турлича қайд этилади. С.Қораев гидронимия доирасига *дарёлар, кўллар, денгизлар, сойлар, жилғалар, каналлар, қўлтиқлар, бўғозлар, шаршараларнинг* атоқли номларини киритган.¹

Н.Охунов эса гидронимларни «Сув объектларининг, яъни денгиз, дарё, кўл, сой, ариқ, булоқ, қудуқ сингариларнинг атоқли отларидир» деб изоҳлайди.² Баъзи манбаларда гидронимлар мажмуи тўла қайд этилмаган, балки гидронимларга «Дарё, сув ҳавзалари кабиларнинг номи»³ деган изоҳ бериш билан кифояланилган. Гидронимлар терминини Н.Бегалиевгина бир мунча мукамалроқ изоҳлаган: «Гидронимлар - ўзида сув мавжудлиги билан яқин бўлган, яъни акваторияга тегишли объектлар, океан, денгиз, қўлтиқ, бўғоз, кўл, ботқоқ, дарё, ирмоқ, ариқ, шаршара, қудуқ ва бошқаларнинг номлари».⁴

Гидронимлар тушунчаси тилшунослик нуқтаи назаридан кенг қамровга эга. Қуйидаги сув объекти ва сув иншооти номлари ўзбек тилининг топонимик сатҳида алоҳида семантик гуруҳни - гидронимларни, яъни гидронимияни ташкил этади:

1) ариқ номлари: *Боғиш* (Нам. в. Чортоқ т.), *Баландариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Ёнариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиров қ.), *Дамариқ* (Нам. в. Уйчи, Учқўрғон, Чортоқ т.), *Уйшун ариғи* (Анд.

¹ Қораев С. Топонимика - жой номлари ҳақидаги фан. - Тошкент: Фан, 1980. - Б.3.

² Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Тошкент: Фан, 1989. - Б.5.

³ Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1985. - Б.10.

⁴ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол.фанлари номзол ... дис. автореф. - Самарканд, 1994. - Б. 3.

- в. Олтинкўл т.), *Дамарик* (Анд. в. Хўжаобод т.), *Бувайдарик* (Фар. в. Бувайда т.) каби;
- 2) банд, тўғон, дамба номлари: *Учқўрғон тўғони* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Латтабанд* (Жиз. в.), *Фиштбанд*, *Абдуллахон банди* (Нав. в. Нурота т.)¹, каби;
- 3) ботқоқ номлари: *Дамкўл* (Нам. в. Мингбулоқ т.) каби;
- 4) булоқ, чашма номлари: *Жилжирбулоқ*, *Қандабулоқ*, *Сарбулоқ*, *Оқбулоқ*, *Тошбулоқ* (Нам. в. Нам. т.), *Учбулоқ* (Анд. в. Балиқчи т.), *Ширмойбулоқ* (Анд. в. Марҳамат ш.), *Совуқбулоқ* (Анд. в. Анд. т.), *Ширинбулоқ* (Фар. в. Аввал қ.) каби;
- 5) гидроузел номлари: *Учқўрғон гидроузели* (Нам. в.), *Куйганёр гидроузели* (Фар. в.), *Тахиятош гидроузели* (Хор. в.), *Жарқўрғон гидроузели* (Сурхон. в. Жарқўрғон т.) каби;
- 6) ГЭС номлари: *Фарҳод ГЭС* (Сирдарё в.), *Бўзсув ГЭС* (Тош. в.), *Солар ГЭС* (Тош. в.), *Товоқсой ГЭС* (Тош. в.) каби;
- 7) дарё номлари: *Сирдарё*, *Норин*, *Амударё*, *Қорадарё*, *Зарафшон* каби;
- 8) денгиз номлари: *Орол денгизи*;
- 9) ёп номлари: *Қумёл*, *Борёп*, *Эшонёп*, *Шўрёп*, *Тошёп* (Қорақал. Рес. Амударё т.) *Полвонёп*, *Асёп*, (Хоразм в. Гурлан т.) каби;
- 10) жилға номлари: *Тутак*, *Илонкўз*, *Лочинжилға*, *Калпи жилғаси* (Нам. в. Чуст т., Поп т.) каби;
- 11) закон, зовур, захкаш номлари: *Бомбазакан*, *Каттазакан*, *Камар* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Қашқар*, *Қайирма*, *Кўрғон* (Нам. в. Чуст т.) каби;
- 12) ирмоқ / ўзак номлари: *Катта Норин*, *Кичик Норин* (Норин дарёси ирмоқлари), *Тикўзак*, *Қораўзак*, *Кўкўзак* (Амударё ирмоқлари)² каби;
- 13) канал, арна номлари: *Шимолий Фарғона канали*, *Катта Наманган канали* (Нам. в.), *Катта Фарғона канали* (Нам. в., Фар. в.), *Катта Андижон канали* (Анд. в.), *Ингичка* (Нам. в. Учқўрғон

¹ Бандлар ҳақида қаранг: Мухаммадҷонов А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника ишшоотлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.19-35.

² Озунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.43.

т.), *Чуст канали* (Нам. в. Чуст т.), *Нарпай* (Самарқанд в. Нарпай т.), *Пахтачи т.*, *Ойбарак* (Сурхон. в. Денов т.), *Қилчоқарна*, *Пахтаарна* (Қорақал. Республикаси), *Питнакарна* (Хор. в. Амударё т., Ҳазорасп т.) каби;

14) кечув // кечик номлари: *Тошкечув* (Нам. в. Учқўрғон т. Бахт қ.), *Тошкечик* (Анд. в. Избоскан т.), *Қушкечик* (Фар. в. Қува т.) каби;

15) коллектор номлари: *Гулшан марказий коллектори* (Нам. в. Чортоқ т. Гулшан қ.), *Кўл-1*, *Кўл-2*, *Кўл-3* (Нам. в. Уйчи т.), *Қорақалпоқ коллектори* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Марказий Мирзачўл коллектори* (Сир. в. Мирзачўл т.) каби;

16) кориз номлари: *Қайнар*, *Бошкориз*, *Қувондиқ*, *Сотилган*, *Тойлоқ*, *Зулфиқор*, *Султонкориз*, *Мирзакориз*, *Халфакориз* (Нав. в. Нурота т.) каби¹;

17) кўл номлари: *Ойдинкўл* (Нам. ш.), *Кичиккўл* (Нам. в. Чортоқ т.), *Қорасувкўл*, *Қурбонкўл* (Фар. в.), *Қўғаликўл* (Фар. в. Бувайда т.), *Айдаркўл* (Жиззах в.), *Денгизкўл* (Бух.в.), *Илонликўл* (Тошкент в. Бекобод т.), *Оқкўл*, *Боғотликўл*, *Газкўл* (Хоразм в. Янгиариқ т.) каби;

18) кўприк номлари: *Тахтакўприк*, *Фиштакўприк* (Нам. ш.), *Тошкўприк* // *Искандаркўприк* (Сам. в. Қўмқўрғон т.), *Меҳтар Қосим кўприги* (Бухоро в.), *Бойбўтакўприк* (Фар. в. Қўқон қ.) каби;

19) музлик номлари: *Учсаид* (Фар. водийси) каби;

20) насос станцияси номлари: *Олмамайдон насос станцияси* (Анд. в. Пахтабод т.), *"Орзу"*, *"Умид"*, (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Астрабод*, *Тайпанг* (Нам. в. Чортоқ т.), *Куйганёр насос станцияси*, *Кутарма насос станцияси* (Анд. в.) каби;

21) ойдin номлари: *Қамишлиойдин*, *Қаранғийойдин* (Хор.в.) каби²;

22) олиш номлари: *Усмонолиш* (Нам. в. Чуст т.), *Учолиш* (Нам. в. Поп т.), *Бешолиш* (Фар. в.) каби;

¹ Кориз номлари қуйдаги манбадан олинди: Орипов Ҳ.А. Нурота тумани макро ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили: Филол фанлари номзад ... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – Б.10.

² Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.73-74.

23) орол номлари: *Келачи ороли, Фурумсарой ороли, Тўда ороли* (Нам. в. Поп т.), *Шамсиқул* (Нам. в. Нам. т.), *Кўкорол ярим ороли, Яшилорол* ва бошқалар;

24) паром номлари: *Санг пароми, Тўда пароми* (Нам. в. Поп т.) каби;

25) сардоба номлари: *Мирзасардоба, Ёғочлисардоба* (Сир.в. Оқ олтин т.) каби¹;

26) селхона номлари: *Фирвон селхонаси* (Нам. ш.), *Оғзи катта селхонаси* (Нам. в. Чуст т.) *Илонкўз селхонаси* (Наманган в. Чуст т.) каби;

27) сой номлари: *Фовасой* (Нам. в. Чуст т.), *Чодаксой* (Нам. в. Поп т. Чодак қ.), *Чустсой* (Нам. в. Чуст т.), *Тўдасой* (Нам. в. Поп т. Тўда қ.), *Намангансой* (Нам. в. Нам. ш.), *Чинободсой* (Анд. в. Балиқчи т.), *Тентаксой* (Анд. в. Избоскан т.) каби;

28) солма, ёрмиш номлари: *Бўзсолма, Оёқсолма, Узунсолма* (Хор. в.), *Улугёрмиш, Кичикёрмиш, Бўзёрмиш* (Хор. в.) каби;

29) соқа номлари: *Тошсоқа, Арнасоқа* (Хор. в.) каби²;

30) сув омборлари: *Ўрта тўқай сув омбори* (Наманган в. Косонсой т.), *Чорвоқ сув омбори* (Тошкент в.) *Туябўғиз сув омбори* (Тошкент в.), *Тўполон сув омбори* (Сур. в. Узун қ.), *Тўдақул сув омбори* (Нав. в.) каби;

31) ташлама, қанда номлари: *Аҳмадқанда, Бўкақанда* (Фар. в. Риштон т.), *Қораканда* (Фар. в. Избоскан т.) каби;

32) чунгул номлари: *Саричунгул, Темирличунгул* (Хор. в.) каби³;

33) шаршара номлари: *Шаршара* (Нам. в.), *Сангардак* (Сурхон. в.) каби;

34) қоқ номлари: *Қоқ* (Фар. в. Фар. т.), *Шодибой қоқи* (Сурхон. в. Бойсун т.), *Тошқоқ* (Сам. в. Нарпай т.) каби⁴;

¹ Қудратов С. Сардобалар ўлкаси. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.22-24.

² Дўсимов З. Ўша асар, 72-б.

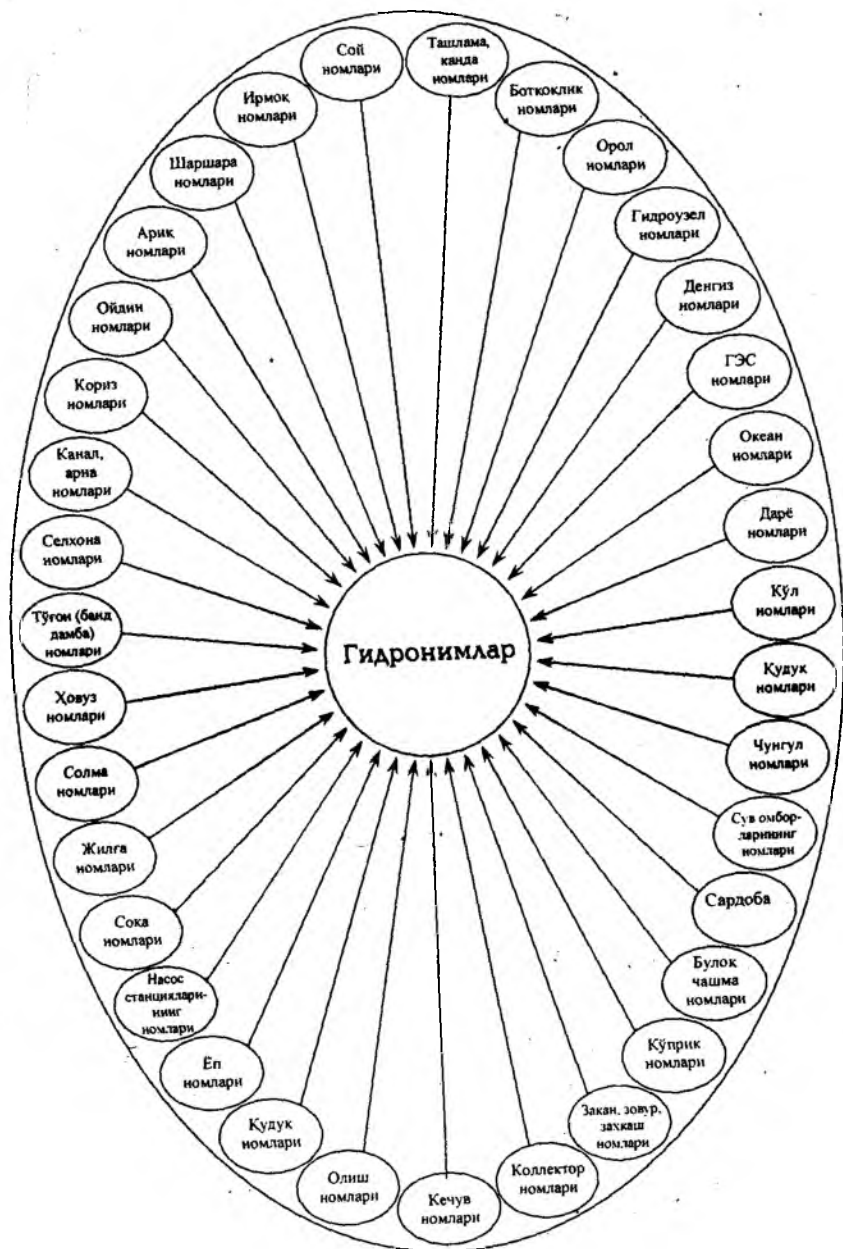
³ Дўсимов З. Ўша асар, 72-б.

⁴ Охунов Н. Ўша асар, 43-б.

35) қудуқ // қуйи номлари: *Кичикмайдон қудуғи* (Сурхон. в. Бойсун т.), *Ўрозбойқудуқ* (Қорақал. Республикаси Беруний т.), *Мачитқуйи*, *Қирққуйи* (Хор. в.) каби;

36) ҳовуз номлари: *Малаҳовуз* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Кечит ҳовузи* (Нам. в. Уйчи т.), *Болоҳовуз*, *Лабиховуз* (Бух. ш.) каби.

Демак, гидронимика кенг маънодаги табиий сув объектлари ва сув иншооти номларини тадқиқ этади. Сунъий ва табиий, йирик ва кичик сув объектлари ҳамда сув иншоотларининг атоқли отлари гидронимлар ҳисобланади (1.1.-расм).

1.1-расм. Гидронимлар

Гидронимлар тилшунослиқда қандай сув объекти номини англатишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. **Океаноним** (юнонча *okeanos* + *опота*) - океан ва унинг қисмларининг атоқли номлари. Масалан, *Тинч (ёки Улуғ) океан*, *Дунё океани*, *Атлантика океани*, *Мариана нови*. *Океан* юнонча *okeanos* сўзидан олинган бўлиб, «чексиз денгиз», «буюк, катта дарё» деган маъноларни англатади.¹

2. **Пелагоним** (грек пелагос - денгиз + опота-ном) - денгиз ва унинг қисмлари номи. Денгиз ва унинг қисмларининг атоқли номлари мажмуи палегонимия дейилади.² Масалан, *Орол*, *Қора*, *Азов денгизлари*.

3. **Лимноним** - кўл номлари. Масалан, *Чуқуркўл*, *Мохонкўл*, *Ойдинкўл* каби. Кўл номлари мажмуи лимнонимия деб юритилади.

Лимноним термини А.С.Стрижак, А.В.Суперанская, Э.М.Мурзаевларнинг тадқиқотларида фаол қўлланган.³

МДХ да 330 мингдан кўпроқ, Ўзбекистон Республикасида эса 250 га яқин кўл бор.

4. **Потамоним** - дарёларнинг номлари. Масалан, *Норин*, *Қорадарё*, *Сирдарё* каби. Дарёлар номи мажмуи *потамонимия* дейилади. Шунингдек, географиянинг дарёлар ҳақидаги бўлими *потамология* деб аталди.

5. **Гелоним** - ботқоқ ва ботқоқликларнинг атоқли номлари. *Пин ботқоғи*, *Козье ботқоғи* каби.⁴

Ўзбекистонда ботқоқликлар қисман Амударё, Сирдарё дарёлари водийсида учрайди⁵. Уларга махсус ном қўйилмаган. Шу боис Ўзбекистон гидронимиясида, жумладан, Фарғона водийсида гелонимлар кам учрайди.

¹ Усмонов О., Доннёрров Р. Русча - интернационал сўзлар изоҳли лугати. - Тошкент: Фан, 1965. - Б. 314.

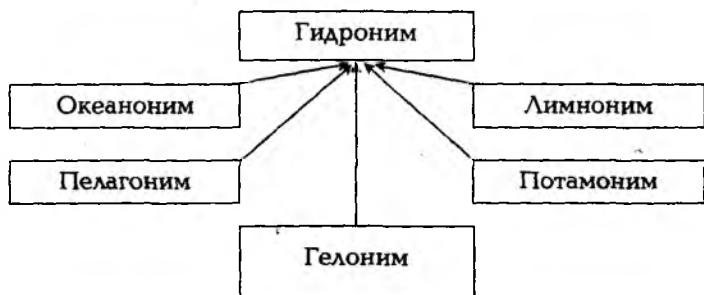
² Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - Москва: Наука, 1978. - С.69.

³ Стрижак А.С. Гидронимия Среднепровского левобережья: Автореф. дис. ... канд. фило. наук. - Киев, 1965. - С.2.; Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - Москва: Наука, 1973. - С.186.; Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. - Москва. Мысль, 1974. - С.21.

⁴ Подольская Н.В. Уша лугат. 43-, 113 - бетлар.

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент, 2001. - 2-ж. - Б.177.

Қолган гидроним турларига нисбатан махсус илмий терминлар қўлланиши кузатилмайди. Демак, гидроним ва унинг турларини белгилашда йирик сув объектлари эътиборга олингани ҳолда, кичик сув объекти номлари ҳисобга олинмаган, уларга махсус илмий ном қўйилмаган (1.2-расм).

1.2-расм. Гидроним ва унинг турлари

Топонимшунослар гидронимларни энг қадимий номлар деб баҳолайдилар. Ҳақиқатан, С.Қораев тўғри таъкидлаганидек, Амударё, Сирдарёнинг қадимий номлари ҳар қандай осориатикалар ёши билан беллаша олади.¹ Ҳамма юртлардаги каби Ўзбекистонда ҳам қадимдан сув ва сув объектлари муқаддас билинган ҳамда қадрланган.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги давлатларнинг номларига одатда дарё, қабила, халқ ва марказий шаҳарлар номлари асос қилиб олинган. Марказий Осиё халқларининг тарихида дарёлар ҳаётнинг муҳим манбаи вазифасини бажарган.² Ҳозир ҳам Ўзбекистоннинг вилоятлари, туманлари, шаҳарлари асосан дарё номлари билан аталади: *Сирдарё вилояти, Сурхондарё вилояти, Қашқадарё вилояти, Норин тумани (Нам. в.), Оқдарё тумани (Сам. в.), Сирдарё тумани, Сайхун шаҳарчаси, Сирдарё шаҳри (Сир. в.), Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ туманлари (Тош. в.), Қашқадарё*

¹ Қораев С. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон филологияси миллий жамияти нашрийоти, 2006. – Б. 58.

² Сағдуллаева А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 43.

шаҳри (Қашқ. в.) кабилар. Шунингдек, қадимги тарихчилар халқларнинг жойлашув чегараларини дарёлар бўйича ажратганлар.¹ Туркий халқлар адабиётида машҳур бўлган «Ўғузнома» достонида келтирилишича, Ўғуз олти фарзанд кўради ва уларни космогоник ҳамда табиатдаги улуғ нарсаларнинг номлари билан атади: *Кун, Ой, Юлдуз, Кўк, Тоғ, Денгиз.*²

Далиллардан кўринадики, гидронимлар, айниқса, йирик сув объекти номлари халқларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, «Номлардан номлар туғилади» деган халқона нақлнинг амалий исботи ўлароқ, топонимларнинг бошқа турларининг туғилишига, яратилишига асос бўлган. Биз бу ҳақида қуйида батафсил фикр юритамиз.

Ўзбек тилшунослигидаги топонимикага оид илмий манбаларда гидронимика соҳаси ўрганадиган масалалар кўлами ҳам аниқ белгиланмаган ва кўрсатилмаган. С.Қораев бу масалада фикр юритиб, «Топонимиканинг бўлими гидронимика сув объектларининг номларини, уларнинг келиб чиқишини, аталиш қонуниятларини ўрганади» деб кўрсатади.² Бу умуман тўғри. Шу билан бирга, бизнингча, гидронимика ўрганадиган илмий - назарий ва амалий масалалар доираси кенгроқ. Гидронимика тилнинг ономастик сатҳига мансуб гидронимлар билан боғлиқ қуйидаги масалаларни:

1) сув объекти ва иншоотлари номлари - гидронимлар пайдо бўлиши ва шаклланишининг лисоний, нолисоний омилларини;

2) сув объекти ва иншоотларининг номланишига оид тарихий, халқона анъаналарни;

3) гидронимик аниқлагичларнинг лисоний хусусиятларини ва гидронимлар таркибидаги вазифасини;

4) сув объекти ва иншоотлари номланишининг лисоний асослари ҳамда илмий тамойил (принцип)ларини;

¹ Сағдуллаев А. Ўша асар, 74-бет.

² Қаранг. Содиков Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарғқи масалалари). - Тошкент: Маънавият, 1997. - Б. 29-30.

5) гидронимларнинг тарихий ва замонавий шакллари
ҳамда тилнинг гидронимик сатҳидаги лисоний ўзгаришларни;

6) гидронимларнинг луғавий - маъновий хусусиятларини;

7) гидронимларнинг морфемик, морфологик ва ясаиш
жиҳатларини;

8) тилнинг апеллатив лексик сатҳи билан гидронимик
лексик сатҳи муносабатларини;

9) гидронимларнинг бошқа топоним турлари: ойқонимлар,
оронимлар, урбонимлар, дримонимлар, спелеонимлар,
хоронимлар, агроонимлар, силенимлар билан муносабатини ва
бундаги вазифавий ўтишларни;

10) фольклор, тарих, география ва қадимий қўлёзмалардаги
гидронимларнинг яратилиши билан боғлиқ маълумотларни;

11) гидронимиянинг маҳаллий лаҳжа ва шеваларга оид
хусусиятларини;

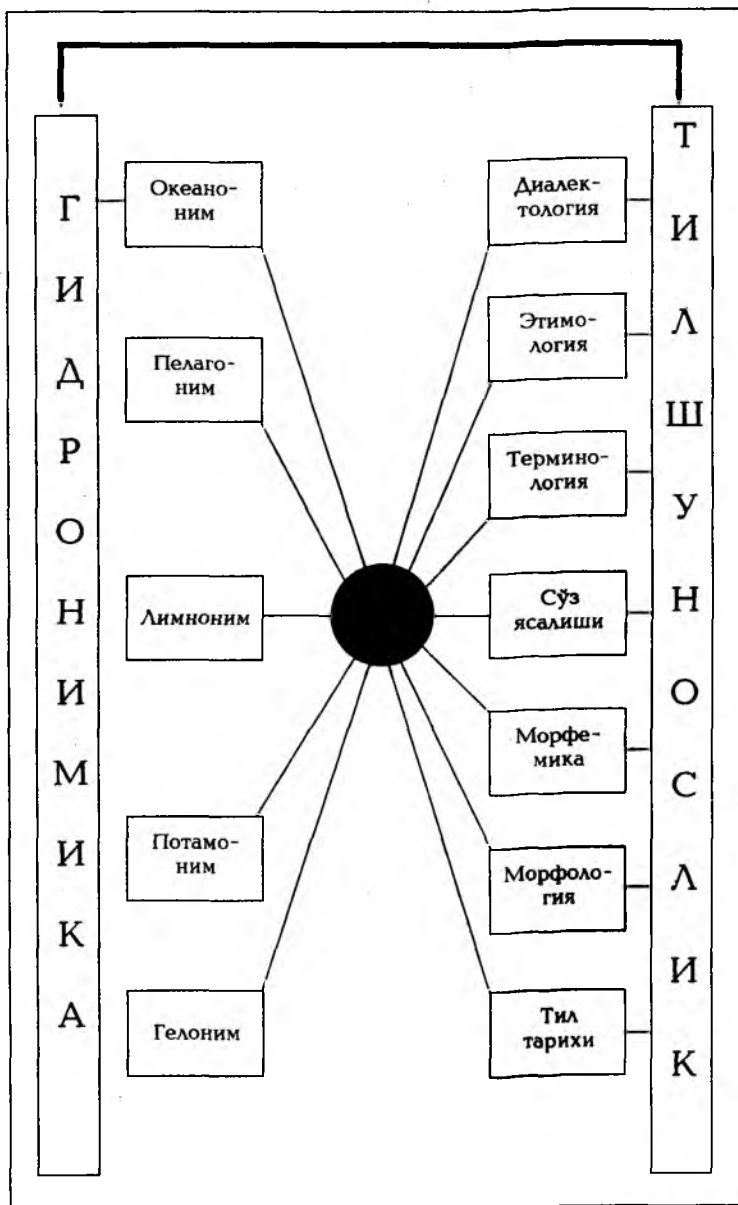
12) гидронимларнинг имлоси ва транскрипцияси билан
боғлиқ илмий-амалий муаммоларни;

13) гидронимларнинг этимологиясини;

14) гидронимик номларни таснифлашнинг илмий
масалаларини;

15) гидронимларни тўплаш, гидронимик хариталар,
гидронимик луғатлар тузиш масалаларини ўрганиши лозим.

Гидронимика топонимиканинг таркибий қисми,
ономастиканинг илмий йўналиши сифатида тилшуносликнинг
диалектология, этимология, терминология, морфемика, сўз
ясаиши, морфология, тил тарихи соҳалари билан зич алоқадор
(1.3-расм).

1.3-расм. Гидронимика ва тилшунослик

Гидронимларнинг яшовчанлиги, ахборот ташиш хусусияти ва уларнинг лисоний таҳлили география, тарих, этнография, археология, зоология, биология, табиатшунослик, ўлкашунослик, геология, гидрология фанлари ҳамда мазкур соҳалар бўйича яратиладиган тадқиқотлар учун бой материаллар, далиллар, хулосалар беради (1.4-расм).

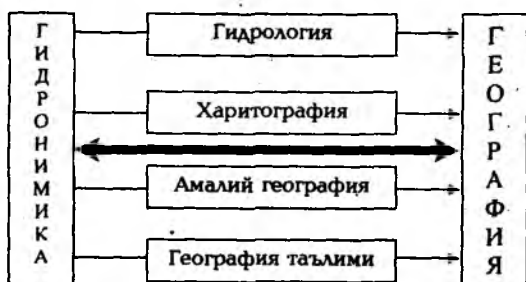

1.4-расм. Гидронимиканинг бошқа фанлар билан алоқаси

Гидронимика айниқса, ернинг географик қобилини, унинг тузилиши ва тараққиёти, алоҳида қисмларини, ҳудудлар бўйича ўзаро таъсири ҳамда тақсимланишини ўрганадиган фанлар мажмуи бўлган география учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Гидронимлар сув объекларининг аниқ адреси, бир-бирдан фарқловчи атоқли отидир. Улар ўзининг жойлашиш

ўрни, маъно-моҳияти билан географик хариталарнинг жони ҳисобланади. Шу боис гидронимика географиянинг табиатдаги барча сув, яъни океан ва денгизлар, дарё ва кўллар, қор ва музликлар, сув омборлари, ботқоқликлар ва ер ости сувларини, уларнинг жойлашиши, хусусиятлари, ўзаро ва атроф, табиий муҳит (атмосфера, литосфера, биосфера) билан таъсири натижасида руй берадиган ҳодисалар ҳамда жараёнлар қонуниятларини ўрганадиган гидрология, географик хариталар тузиш билан шуғулланувчи *харитография (хариташунослик)* соҳалари билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, улар учун лисоний манба ҳамда асосдир.¹ Шунингдек, гидронимиканинг назарий ва амалий хулосалари *амалий география, география таълими соҳалари* учун ҳам муҳим аҳамиятга эга (1.5-расм). Демак, гидронимика тилшунослик ва география фанларини туташтирувчи, боғловчи, ўз навбатида география материалларига таяниб иш кўрувчи илмдир.

1.5-расм. Гидронимика ва география

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 2-ж. - Б.626-630, 691.

1.2. РУС ТИЛШУНОСЛИГИ ВА ТУРКОЛОГИЯДА ГИДРОНИМИЯ ТАДҚИҚИ

Марказий Осиё, шунингдек, туркий топонимия қадимдан чет эл олимларининг ҳам диққат - эътиборида бўлиб келди. Марказий Осиё топонимларини тўплаш ва уларни изоҳлаш масалалари билан шуғулланган биринчи олим сифатида венгер шарқшуноси Арминий Вамберини (1832-1913) кўрсатиш мумкин. Унинг «Марказий Осиёнинг географик номлари» асари қисқача кириш сўзи билан бошланган. Мазкур луғатда алифбо тартибида 6000 га яқин жой номлари ва терминлар изоҳи берилган.¹

Парижда Осиё жамиятининг аъзоси Жюль Тоннелье 1869 йилда «Қўқон хонлигининг тасвири» асарини яратган. Бу асар аслида Фарғона водийси ва унинг чекка вилоятларининг географик луғати бўлиб, муаллифнинг кўрсатишича, луғат «Хитойча ва мусулмон динига оид китоблардан алифбо тартибида тўпланган ҳамда маълум изоҳлар берилган». Француз тилида ёзилган мазкур луғат Г.Чабров томонидан рус тилига таржима қилинган, бироқ нашр этилмаган.² Бундан ташқари, европалик ориенталистлардан И.Маркварт, В.Томашек, П.Пельо ва бошқаларнинг асарларида Марказий Осиё топонимияси, жумладан, гидронимиясига оид қимматли маълумотлар кузатилади. Юқоридаги илмий асарлар, тарихий манбалар топонимия соҳасининг шаклланишига замин ясади ва туртки бўлди.

XIX асрда А.Х.Востоков, А.И.Шегрен, М.А.Кастрен, Д.П.Европеус, Н.И.Надеждин, И.А.Износков каби олимларнинг чинакам топонимияга оид тадқиқотлари юзага келди. XX асрда эса В.В.Бартольд, Л.С.Берг, В.А.Казакевич, Ф.Е.Корш, Н.Я.Марр, П.Л.Маштаков, А.Ф.Орлов, Ф.П.Саваренский, Г.Ф. Саттаров, А.М.Селишев, В.В.Семенов-Тянь-Шанский, А.И.Соболевский,

¹ Қарағ. Ғ'аниев Р., Миркамалов М.Т. Топонимика ва географик терминшунослик. -Ташкент, 2005. - В. 10.

В.Б.Шостаковичларнинг замонавий топонимик тадқиқотлари топонимия соҳасининг тараққиётига замин яратди.¹ Кейинчалик топонимияга оид номзодлик диссертациялари ёқланди, монографиялар, луғатлар, илмий тадқиқотлар ва ўқув қўлланмалари нашр этилди. Бу борада А.П.Дульзон, А.К.Матвеев, Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, А.И.Попов, Е.М.Поспелов, А.В.Суперанская, В.Н.Топоровларнинг тадқиқотлари фикримизнинг далилидир.² Бу даврда топонимиянинг тадқиқи унинг назарий асосларини яратиш билан ёнма-ён олиб борилди. Натижада тарих, география ва бошқа фанлари билан алоқадор бўлган тилшуносликнинг топонимия соҳаси шаклланди. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам 60-йилларда шакллана бошлаган ўзбек топонимикаси фани ҳозирда анчайин ривож топди.

Топонимия негизида гидронимия соҳаси ҳам алоҳида бир тармоқ сифатида шакллана борди. Рус тилшунослигида гидронимия масалалари Р.А.Агаев, А.П.Афанасьев, В.Ф.Барашков, Н.П.Бутенко, И.А.Воробьева, Э.Д.Головина, Е.Ф.Донилина, И.Г.Долгачев, Л.И.Калилина, М.В.Лабзина, Б.А.Махотин каби олимлар томонидан ўрганилди.³

¹ Чабров Г. Из истории изучения Средней Азии. // Известия Узб. филиала географ. об-ва -Ташкент, 1962.-Т. IV.-С.144-145.

² Каранг. Ономастика. Указатель литературы. 1970-1975 г.г. с приложением за 1918-1962 гг. - Москва, 1978. - 301 с.

³ Каранг. Дульзон А.П. Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и ист. тюркских языков. - Москва, 1971. - С.198-208.; Матвеев А.К. Ареальные исследования и этимологизация субстратных топонимов // Пробл. картограф. в языкозн. и этнографии. - Ленинград, 1971. - С.289-295.; - Взаимодействие языков и методы топонимических исследований // Вопросы языкознания, 1972.-№3.-С.76-83.; - Из истории изучения субстратной топонимики русского Севера // Вопросы ономастики. №5 -Свердловск, 1971.-С.7-34.; - Тезисы о топонимике // Вопросы ономастики. - Свердловск, 1974. - №7.-С.5-18. ва бошқа; Мурзаев Э.М. Изучение топонимии Центра и ее тюркского горизонта // Топонимия Центральной России - Москва, 1974. - С.5-19.; К познанию топонимической терминологии Поволжья // Ономастика Поволжья - 3. - Уфа, 1973.-№8.-С.189-197.; Очерки топонимики. - Москва: Мысль, 1974. - 382 с. ва бошқа; Никонов В.А. Нечувашские элементы в топонимии ЧАССР // Диалекты и топонимия Поволжья. В. 1.-Чебоксары, 1972. - С.3-8.; Пласты русской топонимии Горьковской области // Поволжья 2. - Горький, 1971. - С.168-173. ва бошқа; Суперанская А.В. Теоретические проблемы ономастики: Автореф. доктор дис. ...Филол. наук. - Ленинград, 1974. - 48 с.; Поспелов Е.М. Популярные топонимические работы // Теория и практика топонимических исследований. - Центральной России. - Москва: Мысль, 1974. - С.71-75.; Топонимика и картография. - Москва: Мысль, 1971. - 256 с. ва бошқа; Топоров В.Н. К восточной граница гидронимии балтийского типа // Топонимия Центра. - Москва, 1972. - С.6-7.

⁴ Каранг. Агеева Г.А. Географические аппелятивы в гидронимии западной части Калининской области и прилегающих районов Севера-Запада РСФСР // Топонимия Центральной России. - Москва: Мысль, 1974. - С.195-204.; Уша муаллиф. Гидронимия Псковских и Новгородских земель // Восточнославянская ономастика. - Москва: Наука, 1972. - С.5-7.; Афанасьев А.П. Карта речных названий бассейна Мезени. - Сыктывкар, 1972. - т.2. - В. 4. - С.94-103.; Уша муаллиф. Карта речных названий бассейна Мезени. - Топонимика, 1971. - В. 5. - С.14-16.; Уша муаллиф. Субстратные названия бассейна Мезени // Исследования по топонимике. - Москва.

1970 йилларда гидронимияга оид бир неча номзодлик ва докторлик диссертациялари яратилди. Р.А.Агеева Псков ва Новгород гидронимларини,¹ Э.Д.Головина Молома дарёси ҳавзасига хос топонимларнинг ясалиш хусусиятларини² ўргандилар ҳамда номзодлик диссертациясини химоя қилдилар. Р.А.Агеева Калинин вилоятининг гарбий қисмига хос субстрат гидронимларни, аниқроғи, ҳудуддаги болтиқча ва фин-угорча номларни ўрганди. У *Весеча, Залвинское, Озарон, Пено, Стергут, Ильмаж, Кезенка, Маглино, Оеч, Шерегородо* каби гидронимларнинг янги этимологик талқинини тақдим этди. Тадқиқот натижасида ҳудуд топонимиясида болтиқча номларнинг кўплиги аниқланди.³ Е.С.Отин томонидан Украина гидронимлари бўйича докторлик диссертацияси химоя қилинди.⁴

Туркологияда гидронимика соҳасининг шаклланиши, гидронимлар лисоний тадқиқига оид илмий ишларнинг юзага келиши 1970-1975 йилларга тўғри келди. Дастлаб айрим туркий гидронимлар, ҳудудий гидронимларнинг у ёки бу лисоний хусусиятларига оид илмий мақолалар нашр этилди. Ҳатто бир туркий гидроним, жумладан, Байкал, Иссиққўл гидронимларига оид ўнлаб илмий изланишлар юзага келди.

1974.-С.11-18; Барашков В.Ф. Названия водных источников Ульяновской области // Ономастика Поволжья. 2. - Горький, 1971. - С.199-203; Бутенко Н.П. Русские гидронимы на территории Киргизии // Питание гидронимики. - Киев, 1971. - С.171-176.; Воробьева И.А. О некоторых типологических чертах русской гидронимики бассейна Средней Оби // Вопросы ономастики. - Свердловск, 1974. - №.8-9. - С.15-24.; Данилина Е.Ф. Из наблюдений над гидронимией Пензенской области. - Топонимия Центральной России. - Москва: Мысль, 1974. - С.112-116.; Долгачев И.Г. Названия рек Волгоградской области // Диалектная и лит. разговорная речь. - Волгоград, 1974. - С.191-195.; Калинина Л.И. Гидронимия как источник изучения древних передвигений угров // Питание гидронимики. - Киев, 1971.-С.152-155.; Лабзина М.В. О русских названиях озер Челябинской области // Вопр. ист. и диалектологи рус. яз. - Челябинск, 1974. - Вып. 6. - С. 62-71; Уша муаллиф. О Тюркских названиях озер Челябинской области // Актуал. пробл. лексикол. и лексикография. - Пермь, 1972.-С.264-268.; Уша муаллиф. О Тюркских гидронимах Челябинской области // Ономастика Поволжья, 2. - Горький, 1971. - С. 241-243.; Махотин Б.А. Местные географические термины и их отражение в гидронимии Смоленщины // Топонимия Центра (Тезисы докладов). - Москва, 1972. - С. 30-31.

¹ Агеева Р.А. Антропонимические основы в восточнославянской гидронимии Псковских и Новгородских земель // Историческая ономастика. - Москва, 1977. - С. 209-216.; Гидронимия Псковских и Новгородских (Шелонская и Деревская пятины) земель в свете истории заселения края: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Москва, 1973. - 22 с.

² Головина Э.Д. Топонимия бассейна р. Моломы (Словообразовательный анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ленинград, 1971. - 15 с. (ЛГУ).

³ Агеева Р.А. Субстратная гидронимия западной части Калининской области (В границах исторической Деревской пятины) // Топонимия Центральной России. - Москва, 1974. - С.104-111.

⁴ Отин Е.С. Гидронимия Юга-Восточной Украины: Автореф.дис. ... док. наук. - Киев, 1974. - 44 с.

Туркий тилларга хос гидронимларнинг номланиш асоси ва тарихи, лексик-семантик, морфологик, ясаиш ҳамда бошқа лисоний хусусиятлари Г.И.Донидзе, Э.М.Мурзаев, А.А. Камолов, С.А.Таниязов, М.В.Лабзина, Ф.Г.Гарипова, Л.Г.Гулиева, М.А.Жевлов, К.Ф.Гриценко, Б.И.Батаринцев каби олимлар томонидан тадқиқ этилди.

Биргина Байкал гидронимининг этимологияси, номланиши хусусида Э.Р.Ригдилон, Э.М.Мурзаев, С.У.Умурзаков, Б.Р.Буянтуев, Г.Э.Базарова, С.А.Гурулев ва М.Мамировлар илмий мақолалар ёздилар.¹ Э.М.Мурзаев, С.У.Умурзаковлар томонидан 1960-1970 йилларда гидронимияга оид турли луғатлар ҳам яратилди. 1962 йилда О.Н.Трубачев Юқори Днепр гидронимларининг этимологик луғатини тузди.² К.Х.Меретуков Адигей топонимиясига оид тадқиқотида ҳудуд гидронимларининг луғатини берди.³ 1973-1980 йилларда Буков, Шимолий Азов, Посемья ҳудудлари, Ока ҳавзаси гидронимларининг луғатлари нашр этилди.⁴ Ҳатто Сибирдаги аборген халқлари тилларига оид гидронимларнинг терс луғати ҳам тузилган.⁵ Таъкидлаш жоизки, Украина гидронимияси анчайин мукамал ўрганилган. 1979 йилда Украина олимлари ўз республикаларининг йирик гидронимлари луғатини нашр этдилар. Мазкур луғатда 20000 асосий дарё ва сув объектлари номи ҳамда уларнинг 24000 турли

¹ Қаранг. Рыгдылон Э.Р. О названиях Байкал и Ангара.-Изд.АН СССР.Сер.Географическая. 1953.-№5.-С.76-78; Буянтуев Б.Р. К вопросу о происхождения названия Байкал.-Изд.АН СССР. Сер.географич.. 1951.-№5.-С.51-52.; Мурзаев Э.М., Умурзаков С.У. Гидронимы Иссык-Куль и Байкал.-Изд.АН СССР. Сер. географ. 1974.-№6.-С.92-94.; Базарова Г.Э., Гурулев С.А.К истории названия озера Байкал. - Ономастика Бурятии.-Улан-Удэ. 1976.-С.202-213.; Мамыров М. Ысык-кол, Байкал деган аттардын теги жонундо. - Ала-Тоо, Фрунзе, 1980.-№9.-С.150-153.

² Қаранг. Трубачев О.Н. Этимологический словарь гидронимов Верхнего Поднепровья.-Москва, 1962.-С.174 - 214.

³ Меретуков К.Х. Из топонимики и гидронимики Адигей. // Уз Адыг. НИИ яз., лит. и ист.-Майкоп, 1972, Т.14.-С. 301-332.

⁴ Топонимия Буковини. - Киев: Наук. думка, 1973. - С. 219 - 231., Каталог рек Северного Приазовья. - ИУОК, 1974. - В.10.-С.56-86.; В. 11. - С.16-73; Вып. 12. - С.10-54, с карт.; Яценко А.И. Гидронимический словарь Посемья. - Проблемы ономастики. - Вологда, 1974. - С.3-118.; Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер). - Москва: Наука, 1976. - 403 с.

⁵ Обратный гидронимический словарь Алтая и его значение для изучения истории аборигенных народов Сибири. - Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Материаллы Всесоюз. конф. - Томск, 1976. - С. 122-125.

вариантлари берилган.¹ Ҳозирга қадар тилшунослиқда бундай лугат яратилмаган.

Йирик сувликлар номини ифодаловчи гидронимларни лисоний тадқиқ этиш кейинчалик ҳам давом этди. Д.Исаевнинг Иссиққул,² К.Ф.Гриценконинг Лена ва Алдана,³ М.Р.Федотовнинг Волга,⁴ М.А.Хабичевнинг Кубань, Терек, Черек⁵ гидронимлари ҳақидаги илмий мақолалари фикримизнинг далилидир. Э.М.Мурзаевнинг ишларида эса *Волга, Дон, Днепр, Амур* каби йирик дарё номларининг маъноси, номланиш асоси, мотиви, вариантлари ва улар билан боғлиқ тарзда шаклланган топонимлар таҳлил қилинган.⁶

Туркологияда 1970 йилларда гидронимияга оид йирик тадқиқотлар: номзодлик диссертациялари ҳам ёзилди. Айниқса, татар, хакас, туркман, қирғиз, бошқирда тилларига хос гидронимлар анчайин чуқур ўрганилди. *Татаристон* гидронимлари ва уларнинг луғавий-маъновий, морфологик хусусиятлари Ф.Г.Гарипова томонидан ўрганилди. У Татаристоннинг *Ашит, Казанки, Меши, Шошми* каби дарё ҳавзаларига оид гидронимларнинг, кичик ва йирик кўлларнинг номланиш хусусиятларини, гидронимларнинг грамматик жиҳатларини, тузилишига кўра турларини, жумладан, изофали сўз бирикмалари асосида шаклланган гидронимларни тадқиқ этди.⁷ Қисқаси, Ф.Г.Гарипованинг тадқиқотида Татаристоннинг 4000 атрофидаги гидронимлари замонавий планда ўрганилади ва илова тарзида уларнинг луғати берилди. У татар тили гидронимларини лексик-семантик тасниф қилди ва уларни

¹ Қаранг. Словник гидронимів України. – Киев: Наук. думка, 1979. – 781с.

² Қаранг. Исаев Д. «Исык-кол» деган ат қандайча келип чыккан. – Изв. Ан. Кирг ССР, 1969. – № 6. – С. 19-25.

³ Қаранг. Гриценко К.Ф. Якутские названия озер междуречья Лены и Алдана. – Питания гидронимики: Материали 3-республиканской ономастичной (гидронимичной) наради. – Киев: Наукова думка, 1971. – С. 166-171.

⁴ Федотов М.Р. Этапизм и итапизм в свете тюркских названий реки Волги // Советская тюркология. – Баку, 1978. – №4. – С. 44-47.

⁵ Каранг. Хабичев М.А. Кубань, Терек, Черек // Вопр. сопостов. изуч. яз. народов Карачево-Черкессии. – Ставрополь, 1978. – С. 98-103.

⁶ Каранг. Мурзаев Э.М. География в названиях. – Москва: Наука, 1982. – С. 52-55.

⁷ Гарипова Ф.Г. Лексико – семантический анализ гидронимии Заказанья Татарской АС: Р. Тезисы докл. 3-й науч. конф. молодых уч. Ин-та яз., лит. и истории. – Казань, 1975. – С. 9-11. – Гидронимия Заказанья Татарской АССР (бассейны рек Ашит, Казанку, Меши, Шошмы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань 1975. 36 с.

этнолингвистик жиҳатдан славян (рус), татар, булғор, эрон, фин-угор тилларига мансуб қатламларга ажратди.

Бошқирдистон гидронимларининг этногенезиси, тарихий шаклланиш асослари, лексик-семантик гуруҳлари топонимист А.А.Камолов томонидан ўрганилган.¹ Шунингдек, Қозоғистон, Туркменистон гидронимияси алоҳида монографик планда тадқиқ этилмаган бўлса-да, С.Атаниязов ва З.Б.Муҳамедовалар² айрим Туркменистон гидронимларини, А.Абдурахмонов эса баъзи Қозоғистон топоним, агрооним ва гидронимларининг имло хусусиятларини ўргандилар.³

Марказий Осиё гидронимияси, жумладан, Ўзбекистон гидронимияси қадимий манбаларга эга. «Авесто», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Абу Тоҳирхўжа ибн Абу Саъидхожанинг «Самария», Абу Райҳон Беруний, Ёқут ал-Ҳамавий, Шарофуддин Али Яздий, Ҳофизи Аbru, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Маҳмуд ибн Вали, Исҳоқхон Ибратнинг тарихий асарлари ватанимиз топонимиясини, жумладан, гидронимиясини ўрганишда муҳим тарихий манба бўла олади.

Эрамиздан аввалги VIII-VII асрларда яратилган диний ва афсонавий матнларни ташкил қилувчи асар «Авесто» Марказий Осиё ва унга ёндош вилоятларнинг кўҳна топографияси ва топонимияси ҳақида маълумот берувчи дастлабки манбадир. Топонимларнинг асосий қисми «Яшт» ва «Видевдот»да тўпланган. Булар вилоятлар, тоғлар, тоғ чўққилари, дарё ва қўлларнинг номларидир. «Авесто» тилидаги атоқли отлар, уларнинг Хоразм ҳудуди ономастикаси билан ўхшашликлари, муносабати М.Б.Тиллаева томонидан мажус тадқиқ этилган.

¹ Камолов А.А. Данные гидронимии к проблеме этногенеза башкир. // Археология и этнография Башкирии.Т.4.-Уфа, 1971.- С. 187-290.-Источники возникновения и лексико - семантические группы башкирских гидронимов // Башкир.языковедческий сб.-Уфа, 1975,с.106-108.; - Гидронимика Башкирии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Уфа,1969.

² Атаниязов С. О гидронимии Юга-Восточного Туркменистана // Питания гидронимии. - Киев, 1971.-С.189-194.; Муҳамедова З.Б. О некоторых гидронимах западной Туркмении // Структура и ист. тюркских языков.-Москва, 1971.-С.179-186.

³ Каранг. Абдирахманов А. Жер-су аттарыны жызылуу // Казак тили мен адабияты.-Алма-Ата, 1959. - №1.- С.36-37.; Уша муаллиф. Казакстанин жер-су аттары.-Алма-Ата: Илым, 1963.-129 б.

Тадқиқотчи «Авесто» тилида учрайдиган атоқли отларнинг луват кўрсаткичини ҳам тузган¹.

«Авесто»да учрайдиган Хоразм шеваларига хос *ёп, арна* гидронимик аниқлагичлари билан боғлиқ ономастика масалалари ва айрим мифологик номлар, культлар З.Дўсимов², М.Жўраевлар³ томонидан ўрганилган. Уларнинг тадқиқотлари «Авесто» тилига хос гидронимларни ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, айрим антик муаллифларнинг, чунончи, Страбоннинг «География»си (эрамиздан олдинги I аср), Квинт Эпий Флавий Аррианнинг «Анабасис Александр» - «Александр юришлари» (II аср), Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» (I аср) асарлари топонимик манба сифатида хизмат қилади.

Антик муаллифлар китобларида учрайдиган топонимик материаллар вилоятлар, дарё ва шаҳарларнинг номларидир. Бир қисм топонимлар грек тили базасида ясалган бўлиб, айримлари маҳаллий номларнинг калькаси, бошқалари маҳаллий номларнинг грекча талаффуздаги шакли ҳисобланади.

«Бундахишн» (IX аср) китобининг географияга оид XII-XIII, XX-XXII боблари топонимикада катта аҳамиятга эга. Бизгача етиб келмаган «Авесто» матнига асосланган «Бундахишн»да дарё, шаҳар ва вилоятларнинг номлари қайд қилинган.

Топонимик манба сифатида қадимги форс миҳхат ёзувларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Айниқса, Бехустин ёзуви (эрамизгача бўлган VI аср) ва Шопур (III аср) ҳамда Нақши Рустамдаги ёзувлар муҳимдир. Аммо бу ёзувларда Марказий Осиё топонимияси жуда кам. Эрамизгача бўлган II асрдан тортиб то эрамизнинг VIII асригача бўлган қадимий Хитой манбалари топонимик манба сифатида алоҳида ўрин тутаяди.

¹ Тиллаева М.Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий – лисоний тадқиқи. («Авесто» ономастикасига киёслаш асосида): Фил. фан. номзод... дис. автореф. – Тошкент, 2006. – 26-б.

² Дўсимов З. Хоразм ономастик тизимида авестовий элементлар // Филологик тадқиқотлар / Илмий ишлар тўплами. – Тошкент, 2002. – Б.39-42.

³ Жўраев М. Аранжибобо культининг қадимий илдиэларига доир // Филологик тадқиқотлар / Илмий ишлар тўплами. – Тошкент, 2002. – Б.20.

Тарихчи ва географ Ҳофиз Абу - Шаҳобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфиллоҳ ибн Абдуррашид ал-Ҳавофийнинг «Тарихи Ҳофиз Абу» номли машҳур тарихий-географик асариде ярузидеги сувлар, тоғ-тошлар, мамлакатлар ва улардаги аҳоли манзиллари, шунингдек, Форс, Кермон, Хуросоннинг батафсил географияси ва тарихи, Мовароуннаҳр географияси баён этилган. Хусусан, Самарқанд, Бухоро, Кеш, Нахшаб, Термиз каби шаҳарлар ҳамда Жайхун, Сайхун, Мурғоб ва бошқа дарёлар, мамлакатлар, вилоятларнинг кенглик ва узунликлари кўрсатиб ўтилган.¹

Муаллифи номаълум «Китоб ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб» («Олам (Ер)нинг машриқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақида китоб») номли фанда қисқача «Худуд ул-олам» шаклида танилган тарихий-географик асарда ҳам Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистонга доир географик, этнографик маълумотлар берилган. Хусусан, Бухоро, Байқанд (Пойкенд), Суғд, Тавовис, Кармина (ҳозирги Кармана), Кушоний (Кушания), Самарқанд, Кеш, Тирмиз (Термиз), Фарғона, Шом ва бошқа шаҳар ҳамда вилоятлар таърифи келтирилган. Асарда ҳозирги Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон, Ўзбекистон ва Ғарбий Хитой худуди анча мукамал тасвирланган. Унда денгиз, дарё ва бошқа жой номлари батафсил келтирилган.² Жумладан, асарнинг «Денгизлар ва қўлтиқлар ҳақида сўз» номли бобида *Хазар денгизи* (ҳозирги Каспий денгизи), *Хоразм денгизи* (Орол денгизи), «Дарёлар ҳақида сўз» бобида *Жайхун* (Амударё), *Харноб* (Панж дарёси ирмоғи бўлиши мумкин), *Чағонруд* (Сурхондарё), *Ўзганд* (Қорадарё), *Хирсоб* (Куршоб), *Ўш дарёси* (Оқбура), *Қубо дарёси* (Қувасой), *Хатлом* (Норин), *Парак* (Чирчиқ), *Бухоро дарёси* (Зарафшон) каби тарихий гидронимларнинг оқим йўналиши, худудлари, қуйилиш манбаи, ирмоқлари, айримларининг номланиши ҳақида батафсил маълумот берилган.³

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. - 11-ж. - Б.381.

² Хасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1981. - 26 б.

³ Худуд ул-олам / Масъул муҳаррир Мирсодиқ Исроқов. - Тошкент: O'zbekiston, 2007. - Б.6-10.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари XV аср охири - XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг тарихи, географияси, этнографияси, ўсимлик ва ҳайвонот олами, халқи, одамларининг касб-кори, тили ва бошқа хусусиятлари ҳақида бебаҳо маълумотларни ўзида мужассам этган манбадир. Шунингдек, «Бобурнома» Фарғона водийси топонимиясини, жумладан, гидронимиясини ўрганишда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Асарда Фарғона водийси ҳудудига хос *Марғинон, Аҳси // Аҳсикат // Аҳсикент, Архӣён, Карнон, Косон, Навқанд, Поп қўрғони, Сайрам, Фаво, Пишхорон, Ғазнайи Наманган* каби топонимлар келтирилган. Жумладан, *Айламиш дарёси, Андижон суви, Хоқон ариғи, Хўжан суйи, Сайхун // Сирдарё // Арс суйи, Санг суйи, Косон суйи, Хоқон ариғи* сингари гидронимлар ҳақида ҳам маълумотлар кузатилади.¹

1960 йилларнинг охири ва 1970 йилларда ўзбек топонимикасида айрим йирик ҳамда кичик гидронимлар хусусида тадқиқотлар юзага келди. А.Ишаевнинг *Қашқа*,² Т.Нафасовнинг *Норин*,³ Ҳ.Шариповнинг *Итоқар*,⁴ Н.Бегалиевнинг *Сирдарё*⁵ гидронимлари, А.Набиевнинг *Тошкент* ариқлари⁶ ҳақидаги тадқиқотлари шулар жумласидандир. Маълум ҳудудлар гидронимияси ва айрим йирик сув объектларининг лисоний тадқиқи 1980 йилларда ҳам давом этди. И.Каримов Хоразм, Н.Я.Мингбоев Мирзачўл гидронимларини, Т.Нафасов жили таркибли гидронимларни, Ё.Хўжамбердиев Амударё гидронимини ўрганди.⁷

Н.Мингбоев ўз мақоласида *Аччиққўл, Шўрқўл, Ойимқўл, Оққўл, Эшонқўл, Чибинтойқўл, Мойлиқўл, Қиётқўл, Уяскўл* каби

¹ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 336 б. + 12 б. Зарварак.

² Ишаев А. «Қашқа» гидроними // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. – №3. – Б.42.

³ Нафасов Т. Норин гидроними // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. – №1. – Б.45.

⁴ Шарипов Ҳ. Итоқар гидроними // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – №1. – Б.18.

⁵ Бегалиев Н. Сирдарё гидроними // Ўзбек тили грамматик қурилиши ва лексикологияси масалалари. – Самарқанд, 1979. – Б.81-84.

⁶ Набиев А. Тошкент ариқлари // Фан ва турмуш, 1970. – №11. – Б.27.

⁷ Каримов И. Гидроними Южного Хорезма // Вестник Каракалп. фил. АН УзССР. Нукус, 1983. – №3. – С.58-61; Мингбоев Н.Я. Мирзачўл гидронимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987. – №2. – Б.50-54.; Нафасов Т. Жили компонентли гидронимлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. – №5. – Б.43-45.; Хўжамбердиев Ё. Гоҳида шўх, гоҳида сокин (Амударё) // Фан ва турмуш, 1985. – №12. – Б.13.

гидронимларнинг, яъни кўл номларининг лексик-семантик хусусиятларини ёритган. У Сирдарё вилояти топонимлари доирасида Мирзачўл гидронимлари салмоқли ўрин тутишини таъкидлайди ва буни қуйидаги омиллар билан изоҳлайди:

1. Қадим-қадимдан одамлар кўриқ ва бўз ерларга сув чиқариб, у ерларни ўзлаштирган. Тадқиқотчи далил сифатида IX асрда қазилган *Ўринбой ариқ*, қадимий *Ойим ариқ*, *Бўз ариқ*, *Туятортар ариқ* каби гидронимларни келтиради.

2. Сирдарёнинг чап қирғоғи йўналишида дарёнинг тез-тез ўзанидан тошиб чиқиши туфайли кўплаб катта-кичик кўллар пайдо бўлган: *Қиёткўл*, *Оқкўл*, *Ойимкўл*, *Уяскўл*, *Хўрозкўл* каби.

3. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши Мирзачўлда бир қатор ўзгаришларга, жумладан, чор Россияси маъмурлари номлари билан аталган *Кауфман канали*, *Николай канали*, *Павел Биринчи канали*, *Романов канали* (*Князь ариқ*) гидронимларининг шаклланишига асос бўлди.

4. Мирзачўлдаги гидронимларнинг сон ва салмоқ жиҳатидан кўпайиши асосан шўролар даврига тўғри келади.

5. Мирзачўл воҳасида гидронимларнинг кўплиги яна бир омил билан, яъни топонимиядаги негатив мансубият қонунияти билан боғлиқдир.

Кўринадики, Н.Мингбоев Мирзачўл гидронимларининг миқдоран кўплиги сабабларини, нолисоний ва лисоний омилларини ёритишга ҳаракат қилади, бироқ бундай омиллар аниқ ва лўнда кўрсатилмаган, келтирилган омиллар гидронимларнинг юзага келиш сабабларидан кўра кўпроқ улар юзага келган даврни изоҳлайди. Шунингдек, Н.Мингбоев топоформант ва топонимик аниқлагич (гидронимик аниқлагич-Н.У.) терминларини фарқламайди. Шу боис *Маликская ветка* - *Малик шохобчаси*, *Баяутский коллектор* - *Боёвут коллектори*, *Сардобинский водосброс* - *Сардоба сув ташлагичи* каби гидронимлар таркибидаги шохобча (*ветка*), коллектор, сув ташлагич сингари гидронимик аниқлагичларни топоформант

сифатида талқин этади¹, бошқа бир ўринда шундай сўзлар гуруҳига мансуб *Султонҳовуз* гидроними таркибидаги ҳовуз сўзини гидронимик термин деб кўрсатади.²

С.Қораев илмий тадқиқотларида гидронимиканинг илмий-назарий масалалари, Маҳмуд Кошғарий, Бобур, Ҳофизи Аbru, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий асарлари, «Авесто», «Худуд ул-олам» материаллари асосида *Нарпай, Амударё // Жайхун, Сирдарё, Вахш, Зарафшон* каби ўнлаб тарихий ва қадимий гидронимларнинг вариантлари, шакллари, этимологияси, сув объекти номлари таркибида учрайдиган сўзларнинг тарихий-этимологик манбаси, маъноси, лаҳжа ва шеваларга хос вариантлари, айрим гидронимларнинг имлоси ўрганилган.³

1970-1980 йилларда ўзбек тилшунослигида топонимик луғатшунослик ҳам шаклланди ва ҳозирги кунга қадар С.Қораев, З.Дўсимов, Х.Эгамов, Ҳ.Ҳасанов, Т.Нафасов, Н.Охунов, Б.Ўринбоев, Б.Турдалиев, Т.Нуъмонов, А.Ҳайдаровларнинг изоҳли луғат, луғат-маълумотнома характеридаги топонимик луғатлари нашр этилди,⁴ бироқ соф гидронимик луғат яратилмаган. Мазкур луғатларда топонимлар сирасида айрим гидронимларнинг, кўпроқ йирик сув объектларининг тарихий шакллари, вариантлари, ономастик маъно қирралари, қисман этимологияси изоҳланган.

С.Қораев яратган луғатларда *Чақар (Тошарик), Қувурарик, Туятортар, Заҳарик* каби Тошкент гидронимлари, *Шаҳруд, Гулисой, Қалқонруд, Қарағанжийда, Кўҳак // Зарафшон,*

¹ Мингбоев Н. Ўша мақола, 51-бет

² Мингбоев Н. Ўша мақола, 54-бет

³ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005-240 б.; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Тошкент: O'zbekiston faylasuflar v milliy jamiyati nashriyoti, 2006.-B.57-66.

⁴ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? (Топонимик луғат).-Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Географик номлар маъноси.-Тошкент: Ўзбекистон, 1978.-203 б.; Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Ўша муаллиф. -Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.-240; Ўша муаллиф. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳли луғати. - Самарқанд, 1997.; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1977.-174 б.; Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сирини.-Тошкент: Ўзбекистон, 1985.-120 б.; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати.-Тошкент: Ўқитувчи, 1988.-290 б.; кишлогингиз нега шундай аталган? -Тошкент: Фан, 1989.-100 б.; Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994.-86 б.; Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. - Жиззах, 1992. -53 б.; - Самарқанд, 1997.-202 б.; Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Ҳайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. - Наманган, 1995.-1-киتاب.-122 б.

Сирдарё каби гидронимлар, Т.Нафасов ишларида *Норин*, *Жилисув*, *Жилиқул*, *Қизбулоқ*, *Қизариқ* сингари гидронимлар изоҳи берилган.¹ С.Найимовнинг Бухоро ойконимлари тадқиқига бағишланган номзодлик диссертациясида В.В.Бартольд, В.А.Шишкина, А.Ф.Фуломов, А.Муҳаммаджоновларнинг тадқиқотлари асосида худуднинг суғорилиш тарихи махсус таҳлил қилинган. Унда *Варахша*, *Зарафшон*, *Шопурком*, *Ҳарамком* каби тарихий гидронимларнинг шаклланиши, *афдоқ*, *жўй*, *зағорқаш*, *сиқоя*, *жон*, *жайхун*, *дўлоб* каби лаҳжавий гидронимик аниқлагичларнинг луғавий-маъновий хусусиятлари ҳамда уларнинг Бухоро ойконимларининг шаклланишидаги вазифаси, ўрни масалалари алоҳида ёритилган². Н.Охунов луғатида эса *Гумсой*, *Жийдам*, *Жўйитик*, *Жўйқул* каби гидронимлар таҳлили берилган.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда Ўзбекистон топонимларининг этимологик талқинига оид этимологик луғат характеридаги тадқиқотлар ҳам яратилди. Толиб Эназаровнинг ана шу характердаги ишида алифбо тартибида 100 га яқин топонимларнинг этимологик таҳлили берилган. Муаллиф Ўзбекистон Республикаси топонимлари сирасида *Арнасой* (*Жиззах* в.), *Еттикечув* (*Сурхон* в.), *Итбулоқ* (*Қашқ* в.), *Кўксув* (*Фар* в.), *Олтинкудуқ* (*Бух* в.), *Сарикўл* (*Сам* в.), *Туятортар* (*Сам* в.), *Қайнар* (*Сам* в.; *Сурхон* в.), *Қайирма* (*Нам* в.), *Қизариқ* (*Нам* в.) каби гидронимларни этимологик таҳлил қилган³. Шунингдек, кўп жилдли «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ҳам *Сирдарё*, *Амударё*, *Чирчиқ*, *Норин*, *Зарафшон*, *Косонсой*, *Шимолий Фарғона канали*, *Катта Фарғона канали*, *Катта Андижон канали* каби макрогидронимларнинг тарихий, географик, ⁴ ~~гео~~ ⁴ ~~гидро~~ ⁴ ~~логик~~, гидрографик ва қисман лисоний изоҳи берилган.

¹ Қаранг. Қориев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.-240 б.; Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? –Тошкент: Фан, 1989.-100 б.; Охунов Н. Жой номлари таъбири. –Тошкент? Ўзбекистон, 1994.-86 б.

² Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области: Дис. ... канд. филол. наук. –Ташкент: ИЯЛ. АН, 1984. –С.25-43.

³ Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. – Тошкент, 2004.-120 б.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002-2006.-1-12 жилдлар.

Топонимик ва энциклопедик луғатларни кузатиш шуни кўрсатадики, уларда Ўзбекистон Республикаси вилоятлари, туманларига оид барча гидронимлар қамраб олинмаган, айниқса, кичик сув объекти номлари берилмаган. Ҳатто маълум вилоят топонимияси бўйича яратилган топонимик луғатларда ҳам шу ҳудуд гидронимияси тўла ифодаланмаган. Буни Ўзбекистон Республикасининг ҳудудлар бўйича гидронимлари тўпланмаганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Шунинг маҳсули, натижаси бўлса керак, мавжуд энг сўнгги сиёсий-маъмурий хариталарда ҳам гидронимлар тўла берилмаган ва қайд этилмаган.

Н.Бегалиевнинг Самарқанд вилояти гидронимлари тадқиқига оид номзодлик диссертацияси ўзбек тилшунослигидаги гидронимия соҳаси бўйича ягона монографик тадқиқотдир.¹ Диссертациянинг «Гидронимик атамалар» номи биринчи бобида вилоят диалект ва шеваларида учровчи *арик, ботқоқ, бош, булоқ, офиз, одоқ (оёқ), сой, сув, қулоқ, қудуқ, кўл, ўзан* каби туркий, *арна, жўй, кориз, нова, чашма, дарё* каби форс-тожикча, *наҳр, ҳовуз, сел* каби арабча гидронимик аниқлагичларнинг лексик-семантик, этимологик хусусиятлари В.В.Радлов, Л.З.Будагов, Л.В.Димитрова, Г.И.Донидзе, Э.М.Мурзаев, Ҳ.Ҳасановларнинг тадқиқотларига назарий таянилган ҳолда ўрганилган.

Диссертациянинг «Самарқанд вилояти гидронимларининг морфологик таркиби ва сўз ясалиш жиҳатидан таҳлили» номи иккинчи бобида аффиксация ва семантик-лексик усуллар билан гидронимлар ясалиши, вилоят гидронимларининг тузилишига кўра турлари содда (*Булоқ, Чешме, Найман, Мусо, Узун, Сассиқ* каби), қўшма (*Аққўл, Айдинқўл, Найманарик, Булоқбоши* каби), составли (таркибли) *Умсунтушган, Бейтелўдди*) каби гидронимлар таҳлил қилинган,² бироқ мазкур бобда нотўғри, ўринсиз қўланган лисоний терминлар ҳам кузатилади.

¹ Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол.фанлари номзод. ... дис. - Самарқанд, 1994.-144 б.

² Бегалиев Н. Ушв диссертация, 52-75-бетлар.

Тадқиқотчи вилоят гидронимларини морфемик тузилишига кўра турларга ажратар экан, «Гидронимлар сўз ясалиши усулига кўра уч турга: содда, қўшма ва составли (таркибли) гидронимларга бўлинади» деб кўрсатади. Жумлада кўриниб турганидек, у «морфемик тузилиш», «морфологик тузилиш» терминлари қўлланиши лозим бўлган ўринда «сўз ясалиши усули» терминини ноўрин қўлаб, услубий ғализликка йўл қўйган.¹

Тадқиқотнинг «Гидронимларнинг лексик-семантик хусусиятлари» деб номланган учинчи бобида гидронимларнинг лексик-семантик таснифига доир О.Т.Молчанов, А.А.Камолов, С.А.Атаниязов, З.Дўсимов, Н.Охуновларнинг тадқиқотлари ҳақида фикр юритилган ва вилоят гидронимларининг лексик-семантик таснифи берилган. Мазкур бобда вилоят гидронимлари «Сув объектининг табиий-географик ҳолати, хусусияти билан боғлиқ гидронимлар» ва «Худуднинг тарихи, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ гидронимлар» каби икки турга ва уларни ўз ичида яна маълум мавзуй гуруҳларга бўлиш асосида таҳлил қилинган. Мазкур бобнинг «Вилоят гидронимларининг тарихий-этимологик таҳлили» номли қисмида вилоят гидронимлари этимологик манбаси жиҳатдан қуйидаги 5 гуруҳга ажратиб ўрганилган:

- 1) ўзбек тилига мансуб гидронимлар (*Узунбулоқсай, Қозонарық, Тоққўзарық, Нишэбарық* каби);
- 2) форс-тожик тилига мансуб гидронимлар (*Арна, Гэрдан, Дарғам, Абирэҳмат, Сийаб, Шавдарарық, Хэзарарық* каби);
- 3) араб тилига мансуб гидронимлар (*Энҳор, Нэртэй, Элэмлисай, Фоссай, Хэвзэк* каби);
- 4) мўғул тилига мансуб гидронимлар (*Булунғуарарығы, Наринарығы, Пэсткиймоғал* каби);
- 5) рус тили таъсирида ҳосил бўлган гидронимлар (*Кирав намли тэшлэма, Биринчи мэй тоғани* каби).²

¹ Қаранг. Бегалиев Н. Ўша диссертация, 13-б

² Бегалиев Н. Ўша автореферат, 17-22-бетлар.

Бизнингча, Н.Бегалиевнинг бу таснифига қўшилиб бўлмайди. У форс-тожик, араб, мўғул, рус тилига мансуб гидронимлар деб кўрсатган сув объекти номлари ўзбек тилига мансубдир, чунки улар ўзбек тилида пайдо бўлган, ўзбек гидронимик номинацияси маҳсули, фақат сув объектларини номлашда юқоридаги тиллардан ўзлашган апеллятив лексик сатҳ бирликларидан фойдаланилган. Бу, албатта, гидроним бошқа тилники деган хулоса яшашга имкон бермайди. Зеро, ҳар қандай ном, жумладан, гидроним қайси тилда пайдо бўлса, ўша тилга мансуб бўлади.

Ўзбек тилшунослигида гидронимик аниқлагичлар, гидронимлар тадқиқида Н.Охуновнинг хизматлари ҳам катта. Унинг «Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари» номи рисоласининг бир қисми «Гидронимлар» деб аталган. У шу қисмда гидронимларни қандай сув объекти номи эканлигига кўра қуйидагича гуруҳлаган: **дарё номлари:** *Амударё, Сирдарё;* **сув омборлари номлари:** *Чорвоқ сув омбори, Каркидон сув омбори;* **канал номлари:** *Катта Фарғона канали, Аму-Занг канали;* **сой номлари:** *Оқтепасой, Кўксаройсой, Оҳаклисой, Оқсой;* **кўл номлари:** *Тўдакўл, Чуқуркўл, Каттакўл;* **булоқ номлари:** *Қўтирбулоқ, Арашонбулоқ, Қайнарбулоқ;* **ариқ номлари:** *Жийдаарик, Шўрарик, Даштарик;* **қудуқ номлари:** *Эшонқудуқ, Қудуқинав, Оёкқудуқ;* **ҳовуз номлари:** *Цементли ҳовуз, Бўрҳовуз, Тошҳовуз;* **зовур номлари:** *Кўкзовур, Қораёғзовур, Ҳаромзовур;* **тўғон ва қувур номлари:** *Қумтўғон, Бешқувур, Тошқувур* каби.¹ Бизнингча, бу ўринда селхона, кориз, сардоба, банд, тўғон, жилға, кўприк номлари каби айрим гидронимлар қолиб кетган.

Н.Охунов гидронимларнинг номланиш тамойилларига кўра, уларнинг шаклланишига асос бўлган омилларга кўра «Уруғ-қабилла, халқ номлари билан аталган гидронимлар», «Киши исмлари асосида вужудга келган гидронимлар», «Ўсимлик номлари билан юритилувчи гидронимлар» каби 12 гуруҳга

¹ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Тошкент: Фан, 1989. - Б.36.

ажратган в Тентаксой, Шайтонёп, Жиннидарё каби ўнлаб гидронимларнинг лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилган. Гидронимлар таснифидан сўнг уларнинг таркибида қўлланувчи канда, олиш, ўзак, жўга, руд, қоқ, арна, ёп, солма, ёрмиш, соқа каби диалектал гидронимик аниқлагичлар хусусида далиллар билан фикр юритган.¹ Шунингдек, Н.Охуновнинг топонимлар изоҳига бағишланган рисоласида Жўйдам, Жўйкул, Жўйичукур, Музбулоқ, Сардоба, Тўдварик, Шилдир, Қипчоқарик, Қирғизарик, Қозоқарик, Қорасув, Ғалчасой каби 20 дан зиёд гидронимлар ва гидроойконимларнинг маъно хусусиятлари, номланиш мот ви ҳамда тарихи изоҳланган.

А.Муҳаммаджонов илмий фаолиятида ҳам гидронимлар тадқиқига доир ишлар кузатилади. Унинг Ўзбекистондаги қадимги гидротехник иншоотлар тарихига бағишланган илмий рисоласида қадимги сув омборлари, жумладан, X асрда қурилган Хонбанди, XII асрда қад кўтарган Гиштбанд, XVI асрда бунёд этилган Абдуллахон банди, сув тақсимловчи кўприклар, сув кўтаргич чийир ва чархпалаклар, сув жамғарувчи қулфақли ҳовуз ва сардобалар, гиштин новалар, Нурота коризлари ҳақида фикр юритилган.² Мазкур рисола гидротехника ва қадимги гидротехника иншоотлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

А.Муҳаммаджоновнинг яна бир илмий мақоласи айрим гидронимларнинг тарихий-этимологик тадқиқига бағишланган бўлиб, унда «кал», «кол», «колот» таркибли Калобод, Калковуз, Калос, Миёнкол гидронимлари тарих, тилшунослик ва география фанлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.³

А. Отажонова томонидан Хоразм этнотопонимлари тизимидаги этногидронимлар тадқиқ этилди.⁴ Тадқиқотчи Хоразм этногидронимларининг пайдо бўлиши бир қатор омиллар билан боғлиқлигини таъкидлаб, уларни қуйидаги гуруҳларга

¹ Охунов Н. Ўша рисола, 37-44-бетлар.

² Муҳаммаджонов А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1997 -87 б.

³ Муҳаммаджонов А. «Калобод», «Калковуз», «Калос», «Миёнкол», гидронимлари ва «кал», «кол», «колот» субстратлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. -Б.43-47

⁴ Қаранг. Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари. -Тошкент: Фан, 1997. - Б.56-60.

ажратиш асосида уларнинг лексик-семантик хусусиятларини изоҳлаган:

1. Гидроним ўша объект атрофида яшаган халқ ёки қабила номи асосида вужудга келади. Масалан, *Каритйап, Қырғизйап, Маңғытарна, Йомитйап, Хызырели* қўли қаби гидронимларни шу аснода юзага келганлигини кўрсатади. Тадқиқотчининг фикрларини тасдиқлаган ҳолда, шуни таъкидлаш жонзки, ҳар қандай илмий фикрда яқдилликка эришиш, турли мулоҳазали фикрларни ойдинлаштириб, қиёслаб, энг тўғриси ва ишончлисини илмий жамоатчиликка тақдим этиш лозим, бироқ А.Отажонова Манғитарна этногидронимини юқоридаги гуруҳга киритади—да, қуйироқда эса «Масалан, манбаларда келтирилишича, Маңғытарна шу канал атрофида яшовчи қабила номига қўйилган эмас, у манғитларга тегишли ҳудуддан оқиб ўтади, холос» деб ёзади. Демак, шу фикр асосли бўлса, мазкур гидронимини юқоридаги гуруҳга киритишни ўйлаб кўриш лозим эди. Шунингдек, А.Отажонова *Хызырели* қўли гидронимини объект атрофида яшаган халқ ёки қабила номи асосида вужудга келган этногидронимлар сирасига нотўғри киритган.¹

Хизр - ислом ривоятларндаги шахс, тақводор инсон. Хизр Қуръонда тилга олинмаган, лекин уламолар Қуръонда «Аллоҳнинг қули» номи билан тилга олинган шахсни Хизр деб талқин қиладилар.² У ҳаёт булоғида «оби ҳаёт ичган» ва умрибоқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушқулини осон қилар эмиш; у билан учрашган, кўришган одам, бахтли бўлар эмиш.³ Бизнингча кўл ана шу Хизрга ёки Хизрели исми кишига нисбат бериб номланган, антропогидроним, тадқиқотчи кўрсатганидек этногидроним эмас, чунки бундай этноним манбаларда кузатилмайди.

¹ Қасов А. Отажонова А. Ўша монография, 57-бет.

² *Ташкилот илмий энциклопедияси.* - Тошкент, 2005. - 9-ж. - Б.421.

³ *Ўзбек тилининг маълум лугати.* - М.: Рус тили, 1981. - II т. - Б.323.

2. Миллатлар номи асосида вужудга келган гидронимлар: *Арапкол, Карайсайап, Немискол, Қазақйап, Чаркаскол, Орисйап* ва бошқалар. Муаллиф фикрича, бундай этногидронимларнинг шаклланишида негативлик мезони амал қилади, яъни шу жойда ва унинг атрофида яшовчи энг кам сонли халқнинг номи гидронимга айланади. Бу фикр асосли ва тўғри. Одатда ҳар қандай жой номларини, жумладан, сувликларни номлашда шу жойга, ҳудудга хос характерли жиҳат, бошқа жойлардан фарқловчи белги-хусусиятлар, жиҳатлар эътиборга олинади. Чунончи, сувликларни номлашда шу ҳудудда яшовчи кам сонли этник гуруҳ эътиборга олиниши ҳам мумкин. Юқорида келтирилган этногидронимлар шу тарзда шаклланган.

3. Бирон этник гуруҳга мансуб кишилар ҳаётида юз берган тарихий воқеа ва ҳодиса билан боғлиқ ҳолда юзага келган гидронимлар: *Сурскеткинқол, Чавдырйарғанқан, Оғизёлгүнқол, Қорақалпақйаранқанал* ва ҳоказо. Муаллиф кўрсатишича, этногидронимлар таркибидаги *йармиш, йарған* сўзлари диалектизм бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида «қазмоқ» маъносини англатади.¹

М.Турдибеков Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асари ономастикаси доирасида асарда қўлланган тарихий гидронимларни ўрганган.² М.Турдибеков «Шажарайи турк» ономастик лексикасидаги гидронимларнинг улар таркибида иштирок этган индикаторлар (гидронимик аниқлагичлар-Н.У.) нинг турига кўра гуруҳларга ажратиш асосида таҳлил қилган. Шунингдек, тадқиқотда «Шажарайи турк» гидронимлари морфемик тузилишига, ясаилишига хос хусусиятлар ҳақида ҳам фикр юритилган. Бизнингча, муаллиф асардаги гидронимлар таснифида лексик-семантик ва морфемик хусусиятларни аралаштириб юборган.³ Аввал гидронимларнинг таркибига эътибор қаратмасдан лексик-семантик жиҳатдан дарё номлари,

¹ Каранг Отжоновна А. Ушун асар. 60-бет

² Турдибеков М. «Шажарайи турк» тилидаги баъзи гидронимларга доир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996 - №5. - Б. 50-52.

³ Турдибеков М. Юқоридаги мақола. 51-52-бетлар.

денгиз номлари, булоқ номлари, қудуқ номлари каби гуруҳлаш. сўнг уларнинг таркибидаги топонимик аниқлагичларга кўра морфемик таснифлаш мақсадга мувофиқ эди.

Ш.Ёқубов томонидан Алишер Навоий асарлари ономастикаси доирасида гидронимлар ҳам тадқиқ этилган. Тадқиқотчи Алишер Навоий асарлари тилида учрайдиган гидронимларни қуйидаги гуруҳларга ажратган ва лисоний жиҳатдан таҳлил қилган:

- 1) океан, денгиз ва кўлларнинг номи;
- 2) дарёлар, булоқлар номи;
- 3) ариқлар, анҳорлар номи;
- 4) бошқа хил сув иншоотларининг номлари (бандлар, кўприклар).¹

Мазкур гуруҳлар доирасида *Руму Фаранг денгизи, Баҳри Ҳинд, Арас, Аму, Дажла, Нил, Фрот, Чашмаи Сабз, Параган коризи, Инжил ариғи, Жўйи Наврўзий* каби денгиз, дарё, булоқ, кориз, ариқ номлари изоҳланган. Тадқиқотда гидронимларнинг таснифи умумийроқ характерда, аниқ ва изчил эмас, шоир асарларига хос парафразавий гидронимлар таҳлили чуқур берилмаган. Буни, албатта, тадқиқотнинг қамрови кенглиги, айнан гидронимлар тадқиқи бағишланмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

А.Аслонов томонидан Шофиркон тумани топонимияси доирасида ҳудуд гидронимлари ҳам ўрганилган.² У Шофиркон туманида республиканинг бошқа ҳудудларида мавжуд бўлган *қоқ, изма, жилға, томчи, сардоба* каби сув объектлари йўқлигини, туман ҳудуди паст-текислик ва ўнқир-чўнқирлардан иборат бўлгани учун туман гидронимларининг асосини кўл, ариқ, ҳовуз, қудуқлар номи ташкил этишини алоҳида таъкидлаган ҳамда Шофиркон гидронимларини *ариклар, захкаш (захарик) номлари, кўл номлари (лимнонимлар), кўприк номлари*

¹ Карим Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол. фан. номл. дис. ... автореф. Тошкент, 1994. - б. 11.

² Аслонов А. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Филол. фанлари номл. дис. автореф. - Тошкент, 2005. - 22-б. - Шофиркон тумани гидронимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. - №4. - б. 35-37.

каби гуруҳларга ажратган. Туман гидронимларини номланиш асосига кўра гидроантропонимлар (Амин бобо кўли, Абдал бобонинг захкаши), гидроойконимлар (Айрончи ариғи, Андақи ариғи каби) ва объектнинг хусусияти, ҳолати билан боғлиқ номлар (Беш ариқ, Чуқур кўл, Кўҳна рўд, Шўр кўл каби) сингари гуруҳларга ажратилган, бироқ номзодик диссертацияси авторефератида ва масалага оид мақолада ҳам туман гидронимларининг лексик-семантик, этимологик хусусиятлари тўла таҳлил қилинмаган. Шунингдек, А.Аслоновнинг Шофиркон тумани гидронимларига оид таснифида умумийлик устунлик қилади, гидронимларни уларнинг номланиш асосига кўра ўз ичида яна бир неча гуруҳга ажратиш мумкин эди. Мақолада ўзбек тилига рус ва Европа тилларидан ўзлашган айрим сўз ва терминларнинг ҳозирда муқобиллари бўлгани ҳолда асл шакли қўлланиши кузатилади: регион, атрибут, номинация каби. Мазкур сўзлар ўрнига минтақа, сифатий номлар, номланиш сўзлари қўлланса мақсадга мувофиқ бўларди. Ш.Нафасов ҳозирда Қашқадарё вилояти гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи бўйича илмий изланишлар олиб борапти. Унинг бир қатор мақолаларида вилоят гидронимларининг лисоний хусусиятлари тадқиқ этилган¹. Унинг «Дарё номлари» мақоласида дарё гидронимик термини, унинг маънолари ва дарёларнинг номланишига хос лисоний, нолисоний омиллар, дарё номларининг морфемик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Муаллиф кўрсатишича, дарёнинг номланишида уларнинг тўйиниш манбаси (Оқдарё-Қорадарё, Оқсув-Қорасув),

¹ Нафасов Ш. Қашқадарё вилояти гидронимлари // Республика ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси тезислари тўплами. – Тошкент, 1995. – Б.28-30.; - Ўзбекистон оқар сулоклари номлари // Насаф филологияси. – Қарши, 1996. – Б.22-24.; - Қашқадарё вилояти гидронимлари // Республика ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси тезислари тўплами. – Тошкент, 1996. – Б.28-29.; - Ўзбек гидронимикаси // Насаф тилшунослиги масалалари. – Тошкент, 1997. – Б.27-30.; Ўша муаллиф. Ўзбекча сув номларида қўшимча қўшиб яшаш борми? // Жой номлари – халқ тили ва маданиятининг модир мероси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.51-52.; - Гидронимларнинг тил ва нутқдаги мавқеи // Насаф тилшунослиги масалалари. – Тошкент, 1999. – 2-тўплам. – Б.39-40.; - Гидронимлар – манзил номлари // Улуғ А.Навоийнинг ўзбек адабиети, тили маданияти тараққиётдаги буюк хизматлари ва ҳозирги адабий, лисоний ва маданий жараён. – Қарши, 2000. – Б.78-79.; - Гидронимлар микросистемаси // Лингвопозтика, структур филология ва когнитив таълим масалалари. – Самарқанд, 2006. – Б.140-142.; - Гидронимлар микросистемаси ҳақида // Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб масалалари. – Самарқанд, 2007. – Б.130-132.; - Гидронимик номинация // Истиклол ва тил. 3-қисм. – Тошкент, 2007. – Б.177-182.

Ўзанининг тузилиши ва кўриниши (Жиннидарё, Тентақдарё), тупроқ хусусияти (Қизилдарё, Қизилсув), оқиш суръати ва ҳолати (Тезоб), сувнинг таркиби (Шўроб), бошланиш нуқтаси (Қашқадарё, Шержон), оқим йўналиши (Ўрадарё) каби нолисоний омиллар мотив қилиб олинishi далиллар асосида ёритилган. Мақола тезис характерида бўлганлигидан дарё номларига хос барча лисоний хусусиятлар, жумладан, тарихий ва замонавий дарё номлари, дарё номларининг диалектал вариантлари, имлоси, географик хариталарда берилиши каби масалалар ёритилмаган.¹

Х.Худойберганов Қорақалпоғистонда гидронимларнинг кўплигини таъкидлаб, уларни илмий тадқиқ қилиш ҳозирги тилшунослик фани олдида турган муҳим, ўз ечимини кутаётган масалалардан бири эканлигини кўрсатган. У фикрларининг далили сифатида П.П.Тумнинг «Аральское море» номи рисоласида Орол денгизида 400 га яқин оролар, ярим оролар, бурунлар, қўлтиқлар борлиги кўрсатилганлигини келтиради. Тезис охирида эса у Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги гидронимларни тарихий-лингвистик жиҳатдан ўрганиш асосий мақсад қилиб олинганлигини айтади. Тезис маъзини ана шу фикрлар ташкил этади.² Афсуски, тезисда бирорта гидроним келтирилмаган ва таҳлил қилинмаган.

Фарғона водийси гидронимияси юзасидан ҳозирга қадар йирик лингвистик илмий тадқиқотлар яратилмаган бўлса-да, мазкур ҳудуд гидронимлари тарих, география фанлари нуқтан назаридан ўрганилган. Фарғона водийси, жумладан, Наманган вилоятининг суғорилиш тарихи тарихшунос олимлар А.Жувонмардиев, С.Жалилов ва Й.Қосимовлар томонидан тадқиқ этилган.

А.Жувонмардиевнинг XVI-XIX асрларда Фарғона водийсидаги ер-сув муносабатларига доир асари ҳам ҳудуд,

¹ Қаранг. Нифасов Ш.Т. Дарё номлари // Республика ёш тилшуносларининг аънанавий илмий конференцияси тезислари тўплами.-Тошкент, 1995.-Б.77-78.

² Худойберганов Х. Қорақалпоғистон гидронимларининг ўрганишга доир // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар.-Тошкент, 1994. VI чиқиш.-Б.71-72.

айниқса, Наманган вилояти Чортоқ тумани тарихий гидронимларини ўрганишда муҳим манбадир. Асар Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлэзмалар фондида сақланаётган 1644-рақамли 146 та ёрлиқлар тўплами асосида ёзилган. Унда топонимлар қаторида *Адак ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Кашанак* (Нам. в. Чортоқ т.) каби тарихий гидронимлар тилга олинган¹.

С.Жалилов ўз монографиясида республика давлат архивларидаги ҳужжатлар, қўлэзма асарлар ва экспедициялар даврида тўпланган этнографик материаллар асосида XIX асрдан то 1920 йилларгача бўлган даврдаги Фарғона водийси туманларининг суғорилиш тарихини ёритган. Монографияда асосий эътибор Фарғона водийсининг жануби-шарқий қисмига қаратилган. Ишда *Норин*, *Сирдарё*, *Оқбура* каби йирик сув объектларининг тарихи, *Хокан*, *Бурҳон Шайх*, *Хўтан*, *Жуйибозор*, *Бўғра*, *Далварзин*, *Қўшариқ*, *Андижонсой*, *Муслумонариқ*, *Шаҳрихонсой* сингари кичик сув объектлари таҳлили асосида Фарғона водийсига гидрографик характеристика берилган. С.Жалиловнинг ишида Наманган вилояти Чуст, Поп туманларидаги айрим кичик сув объектлари ҳақида ҳам фикр юритилган.

Наманган вилоятининг суғорилиш тарихи Й.Қосимовнинг монографиясида кенг ёритилган. Олим воҳа суғорилиш тарихини ёритиш жараёнида археологик кузатишлар, архив ҳужжатлари асосида ҳудудга хос *Қалмиқариқ*, *Боғиш*, *Қурама*, *Мамай*, *Бешатмон*, *Кўкжар* каби тарихий қабила, уруғ номи билан аталган ариқларни, *Бойариқ* (ҳозирги Намангансой), *Эшонбобо канали* (ҳозирги Охунбобоев номидаги канал), *Янгиариқ*, *Мутаган*, *Хонариқ* каби бошқа ўнлаб сув объектларининг бунёд этилиш тарихи ҳақида фикр юритган. Мазкур монография Наманган вилояти гидронимларининг тарихини, тарихий шаклларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга².

¹ Жувоинмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965. – 184-б.

² Қосимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1988. – 121-б.

Тарихчи олим Й.Қосимовнинг «Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон халқларининг сув учун кураши тарихидан» китобининг «Фарғона водийсида ирригация қурилишлари» номи қисмида Наманган вилоятидаги *Чуст канали, Юқори Учқўрғон канали, Косонсой (Ўрта тўқай) сув омборининг* қурилиши ва барпо этилиш тарихи далиллар асосида таҳлил қилинган.¹

Ўзбекистон гидронимлари география фани нуқтаи назаридан П.Баратов томонидан тадқиқ этилган. У яратган географияга оид дарсликнинг «Дарёлар» номи қисмида бутун Ўзбекистон гидронимияси учун характерли бўлган Сирдарё, Амударё, Зарафшон гидронимларининг географик хусусиятлари, номланиш тарихи, Сирдарёнинг *Яксарт, Сайхун, Силис, Сир* каби қадимий номлари, ирмоқлари, «Фарғона округи» номи бўлимида эса Норин дарёси ҳамда Косонсой, Ғовасой, Подшоотасойнинг гидрологик ва географик хусусиятлари ёритилган.²

Юқоридаги келтирилган, Фарғона водийси тарихи, географиясига оид тадқиқотлар ҳудуд гидронимларининг лисоний жиҳатдан ўрганишда тарихий, илмий манба вазифасини бажаради.

Фарғона водийсига хос айрим гидронимларнинг баъзи лисоний жиҳатлари ҳудуд топонимлари доирасида С.Қораев, Ё.Узоқов, А.Ю.Алиев, Х.Ақромов каби олимлар томонидан қисман ўрганилган.

Фарғона водийси гидронимларининг лисоний жиҳатдан тадқиқи борасида Н.Охуновнинг хизматлари ҳам катта. Н.Охуновнинг «Жой номлари таъбири» рисоласида республикамиздаги қишлоқ, маҳалла, гузар номлари қаторида Фарғона водийси гидронимиясига мансуб *Жўйитик, Жўйқўл, Тошкечув, Обисиё* каби гидронимлар ҳамда *Мингбулоқ, Қўғалиққўл, Бордимқўл, Шўрқўл, Полвонқўл, Чапқўл, Қўл ёқа,*

¹ Қосимов Й. Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон халқларининг сув учун кураши тарихидан. - Тошкент: Фан, 1983. - Б. 18-41.

² Қосимов П. Ўзбекистон табиий географияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - Б. 85-86; 192-194.

Дуоб, Сардоба, Созсой каби гидротопонимларнинг этимологияси, лексик-семантик хусусиятлари, морфемик таркиби, ясалиши ёритилган.¹

Айнан гидронимлар тадқиқига бағишланмаган бўлса-да, Б.Турдалиев, Т.Нуъмонов, А.Ҳайдаровларнинг Наманган вилояти топонимиясига оид изоҳли луғат характеридаги китобида *Алияк жилғаси, Бешиктепа, Бойўғлисой, Бойариқ, Варзигон ариқ, Варзик, Дачаариқ, Дамариқ, Жилдирбулоқ, Исковотсой* каби 50 га яқин гидронимларнинг изоҳи берилган, бироқ изоҳлар лисоний жиҳатдан мукамал эмас.²

Худуддаги туманлар ҳақида яратилган айрим нашрларда ҳам баъзи маҳаллий гидронимлар изоҳи кузатилади. Жумладан, «Учқўрғон тумани» номи маълумотномада туманга оид *Тошканал, Ингичка, Норин, Шийпон, Чорвоқ, Остинга, Нишоб, Бирлаштирувчи, Бегматарик, Дам, Катта Фарғона канали, Тегирмонарик, Учқўрғон канали, Хўжаобод канали, Чорбоғариқ, Шаҳрихончек канали, Бўрибош, Янгитўда канали, Қайирма ариқ, Қўғайариқ, Ҳаққулобод ариғи* каби 20 дан зиёд гидронимлар ҳақида тарихий, географик маълумотлар берилган.³

Ўзбек тили гидронимлари юзасидан тарих, география, тилшунослик фанлари йўналишида бажарилган ишлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳудуд гидронимларининг барчаси тўпланмаган, айримларининг бунёд этилиш тарихи, географик жиҳатлари ўрганилган бўлса-да, лисоний жиҳатлари: номланиш тамойили, этимологияси, луғавий-маъновий, ясалиш, морфемик, морфологик, диалектологик хусусиятлари, номлардаги фонетик-фонологик ўзгаришлар тўла ўрганилмаган. Мазкур ҳолат тарихчи, географ, тилшунос олимлар олдига ҳудуд гидронимларини тўplash бўйича қўшма экспедициялар ўтказиш, уларнинг тарихини ёзиш, гидронимик тавсифини яратиш, географик жиҳатларини ифода этувчи «Ўзбекистон гидронимик

¹ Охунов Н. Жой номлари таъбири. - Тошкент: Ўзбекистон, 1994. - 86 б.

² Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Ҳайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. - Наманган, 1995. - 1-китоб. - 122 б.

³ Қаранг. Учқўрғон тумани (маълумотнома). - Наманган, 1995. - Б.163.

харитаси», «Фарғона водийси гидронимик харитаси», «**Наманган** вилояти гидронимик харитаси» каби хариталар, «**Ўзбек тили** гидронимлари» номли маълумотнома ва изоҳли лугатлар **тузқиш** каби долзарб вазифаларни қўяди. Албатта, бу ҳудуд тарихини, географиясини, топонимиясини, диалектларини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

2-БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ЛУҒАВИЙ-МАЪНОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. ГИДРОНИМЛАРНИНГ НОМЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ЛУҒАВИЙ-МАЪНОВИЙ ТАСНИФИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

2.1.1. ГИДРОНИМЛАРНИНГ НОМЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА УЛАРДА ОППОЗИЦИЯ

Инсон борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни онгли равишда кузатар экан, уларга хос бўлган умумий ҳамда хусусий белги-хусусиятларни сезади, шу тариқа чексиз олам, ундаги мавжуд нарсалар, юз берадиган ҳодисалар ҳақида турли тушунча ва тасаввурларга эга бўлади. Бу тилда, уларга берилган номларда яққол ифодаланади.

Тилшунослиқдаги номланиш (номинация)га оид илмий тадқиқотларда нарса-ҳодисаларни номловчи шахс **субъект**, номланувчи нарсалар **объект** деб аталган¹. Биз субъект ўрнида номловчи, объект ўрнида **номланувчи** терминларини қўллашни лозим топдик. Юқорида таъкидлаганимиздек, номлар узоқ тарихий такомил маҳсулидир. Номларда инсоннинг, яъни **номловчининг** кўп йиллик ҳаётий **кузатишлари**, кўникма ва малакалари, тажрибаси, предметга, воқеа-ҳодисага - номланувчига бўлган турли муносабатлари акс этади. Зеро, А.В.Суперанская айтганидек, «...бирор предмет ёки ҳодиса номининг пайдо бўлишини инсон тажрибасисиз тасаввур қилиши мумкин эмас...»².

Номловчи нарса ва ҳодисаларни номлар экан, аввало, умумлаштириш доирасида иш кўради, бунда номланувчиларга

¹ Гак В.Г. Номинация, семантика, семиология. – Языковая номинация (общие вопросы). Москва, 1977. С.279

² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – С.236.

хос умумий бўлган белги-хусусиятларга асосланади. Шунингдек, номларда умумлаштириш, яъни абстракция (турдош отларда) қанчалик зарур бўлса, нарса ва ҳодисаларни алоҳидалаб, аниқлаб, шунга кўра яққалаб кўрсатиш ва аташ ҳам шунчалик муҳимдир. Демак, якка ва аниқ предмет, ҳодисаларнинг номлари - атоқли отлар мажмуи ҳам тилда муҳим ҳаётий зарурият ва эҳтиёж туфайли турилган¹. Атоқли отларнинг асосий кўринишларидан бири бўлган топонимларнинг бир тури - гидронимларнинг лисоний шаклланишида ҳам буни яққол кузатиш мумкин. Жумладан, ўзбек тили гидронимлари ҳам номловчи-номланувчи томонларнинг мураккаб муносабати ва узоқ тарихий такомил маҳсулидир.

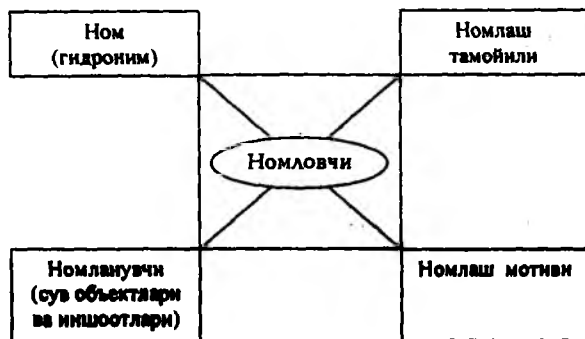
Кузатишларимизнинг далолат беришича, гидронимларнинг шаклланиши, аввало, халқнинг деҳқончилик маданияти билан боғлиқ. Сув объектлари дастлаб содда тарзда номланган, яъни сув объекти турини билдирувчи сўз, айни вақтда, унинг махсус номи ҳам саналган: *Ариқ*, *Кўл*, *Тўғон*, *Анҳор*, *Сой* каби. Ҳозирда ҳам *Арна* (Бух. в. Шофиркор ъ), *Анҳор* (Тош. ш.), *Булоқ* (Нам. в. Поп т.) каби гидронимларнинг мавжудлиги буни тасдиқлайди.

Деҳқончилик маданиятининг ўсиши билан сув объекти ва иншоотларининг тури, миқдори ҳам ортиб борган. Сув объектлари турли белги-хусусиятлари билан фарқланиб, ҳар бири ўзига хос тарзда номланган: *Хонариқ* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Ўрисариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Қалмоқариқ* (Нам. в. Чортоқ т.) каби.

Номловчи (номинатор) сув объектлари ва иншоотларига ном (атоқли от) беришда уларга хос бирор хусусиятни, жиҳатни мотив қилиб олади. Бу жараёнда сув объектлари ва иншоотларининг жойлашиш ўрни, тузилиши, шакли, уларни бунёд этган шахсларнинг номлари, мазкур ҳудуд атрофида ўсадиган ўсимликлар, дарахтлар, яшайдиган ҳайвон ва жонзотлар ёки сувнинг белги-хусусиятлари мотив вазифасини бажаради. Демак, сув объектлари ва иншоотларининг

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. -Тошкент: Фан, 1985 -Б.16

номланиши жараёнида номловчи (субъект) фаолияти алоҳида ўрин тутади. Гидроним номловчи сув объектига хос ва у билан боғлиқ маълум белги-хусусиятларни бирор тамойилга асослаган ҳолда танлаши билан мураккаб жараён маҳсули сифатида юзага келади (2.1.1-расм).

2.1.1-расм. Сув объеклари ва иншоотларининг номланиш жараёни

Сув объекларини номлашда нисбийлик, позитивлик, негативлик тамойил (принцип)ларига асосланилади. Топонимлар номинациясининг тамойиллари В.А.Никонов, Л.М.Майдонова, З.Дўсимов, Т.Нафасовлар томонидан ўрганилган.¹

Топонимияга оид айрим тадқиқотларда номлаш тамойили (принципи), яъни номлаш усули билан номлаш мотивини аралаштириб, айнан бир нарса сифатида талқин этиш ҳам кузатилади. Чунончи, Ш.Қодирова Тошкент микротопонимиясига бағишланган мақоласида хуауд микротопонимларини *геоморфологик хусусиятига, географик ўрнига қараб ўсимлик номи билан, атоқли отлар: киши номлари, йирик ва кичик географик жойларнинг номлари билан, касб-хунар номлари*

¹ Никонов В.А. Пути топонимического исследования // Принципы топонимики. - Москва, 1964. - С.77-79.; Майдонова Л.М. Процесс номинации и номинативные варианты // Вопросы топониматики. - Свердловск, 1971. - №6. - С.23-34.; Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. - №4. - Б.12-15.; Ўша муаллиф. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. - №3. - Б.33-37.; Нафасов Т. Объектларнинг номланишига доир // Ўзбек тилшунослиги масалалари. - Қарши, 1976. - Б.56-59.

билан ҳамда тарихий ва бошқа воқеалар билан аталган жой номларига гуруҳлайди. Мазкур гуруҳларни принцип ҳисоблайди. Масалан, айнан келтирамиз: «Ер қатламининг устки тузилиши, қатламига қараб ном қўйиш эски ва ҳозирги микротопонимия учун характерли принциплардан биридир».¹

Ёки бошқа ўринда: «Ҳозирги Тошкент микротопонимияси учун характерли бўлган номлаш принципларидан бири тарихий ва бошқа воқеаларга бағишлаб ном беришдир...»

Ш.Қодирова номлаш принципи, яъни номлаш тамойили деб талқин этган гуруҳлар аслида номланиш омили ва асосидир. У келтирган *Жаркўча, Чуқуркўча, Шўртепа, Нишабарик* каби топонимлар ер қатламининг устки тузилишига қараб номлаш принципи асосида вужудга келган эмас, балки позитивлик тамойили бўйича ер (объект)нинг рельеф тузилишини мотивга олиш билан номланган топонимлардир. Шунингдек, топонимикага оид илмий манбаларда Ш.Қодирова тилга олган тамойиллар кузатилмайди. Асосан, юқорида келтирилган, учта: нисбийлик, позитивлик ва негативлик тамойиллари мавжуд. Олима тамойил сифатида талқин этган хусусиятлар ана шу тамойиллар доирасида объектни номлашда мотив бўлиб хизмат қиладиган белги-хусусиятлардир.

Нисбийлик тамойили бир сув объектига хос белги-хусусиятни бошқа сув объектига қиёслаш, таққослаш ва солиштиришга асосланади. Нисбатлаш кўпинча сув объектининг жойлашув ўрнига, ҳажмига, ундаги сувнинг белги-хусусиятларига, яъни маза-таъмига, рангига асосланади. Масалан, *Шўрбулоқ - Чучукбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Каттаарик - Кичикарик* (Нам. в. Чортоқ т. Короскон қ.), *Пастки қозоқарик - Юқори қозоқарик* (Нам. в. Норин т.) каби. Натижада маълум бир ҳудуд гидронимиясида мана шундай гидронимик жуфтликлар юзага келади.

Нисбийлик тамойили асосида сув объектларини номлаш жараёни топонимларнинг бошқа туридаги каби, З.Дўсимов

¹ Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. - №6. - Б 38.

кўрсатганидек, ориентирловчи объект, номланаётган сув объектлари, номловчи муносабатига асосланади.

Нисбийлик тамойилини Хоразм топонимлари асосида ўрганган З.Дўсимов бу тамойил кўпроқ томон ўрин маъносига асосланишини кўрсатади. Демак, нисбийлик тамойили асосида сув объекти номланишини қуйидагича ифодалаш мумкин (3.1.2-расм):

2.1.2-расм. Сув объектларининг нисбийлик тамойилида номланиш жараёни

Бундай муносабат, албатта, гидронимияга ҳам хос.

Нисбатлаш тамойилига асосланган номлаш жараёнида гидронимлар оппозицияси юзага келади. Ўзбек тили гидронимларида оппозициянинг бинар, тринар ва бошқа турлари кузатилади.

Н.В.Подольская фикрича, асли бир лексемадан иборат номнинг икки антоним сўз воситасида фарқланиши бинар оппозиция ҳисобланади.¹ Топонимларга, жумладан, гидронимларга хос бинар оппозиция ҳодисаси ҳақидаги назарий қарашлар А.С.Стрижак, Н.Охунов тадқиқотларида кузатилади.²

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - Москва: Наука, 1978. - С.40.

² Стрижак А.С. Гидронимия Среднеднепровского левобережья. Автореф. дис. канд. фило. наук. - Киев, 1965. - С.4.; Охунов Н. Топонимлардаги бинар оппозиция ҳодисаси // Ўзбек тили ва ғалаба. 1986. - №2. - Б.57-60.

Биз ана шу тадқиқотларга назарий таянган ҳолда гидронимияга хос оппозиция ҳодисасини таҳлил қиламиз. Сув объектларининг ҳажми, ер юзасида жойлашиш ўрни, масофаси - узун-қисқалиги, пайдо бўлиш, бунёд этилиш вақти, миқдори, у билан боғлиқ аҳолининг этник таркиби ва сувининг маза-таъми, ранги каби белги-хусусиятлар гидронимиядаги оппозицияни юзага келтирувчи омиллардир. Юқорида таъкидлаганимиздек, гидронимиядаги оппозиция ана шу хусусиятларни ифодаловчи луғавий бирликлар - лексик антонимлар воситасида ифодаланади.

Гидронимлардаги оппозициянинг юзага келиш омилларига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Сув объектининг ҳажм хусусиятига кўра юзага келган оппозиция. Бунда сув объектининг ҳажми - катта-кичиклиги, узун-қисқалиги эътиборга олинади. Гидронимларнинг бу гуруҳи, асосан, ҳажм тушунчасини ифодаловчи *катта*, *кичик* каби антоним сифатлар асосида шаклланади. *Катта* сўзи «*ҳажми, ўлчами нисбатан ортиқ, улкан*», *кичик* «*ҳажми, ўлчами нисбатан катта бўлмаган*» маъноларини англатади.¹ Масалан, *Катта Норин*, *Кичик Норин* (Норин дарёсининг юқори оқимлари); *Катта тоғлик жилғаси*, *Кичкина тоғлик жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Фова қ.), *Катта ташлама*, *Кичик ташлама* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Катта Ўрадарё*, *Кичик Ўрадарё* (Қашқа. в. Деҳқонобод т.), *Катта Жилвон*, *Кичик Жилвон* (ариқ, - Бух. в. Шофиркон т.) каби.

Сув объектининг ҳажм хусусияти асосида юзага келган оппозицияли гидронимлар таркибида эллипсис ҳодисаси, яъни гидронимик аниқлагичларнинг тушиб қолиши ҳам кузатилади: *Катта Қайнар - Кичик Қайнар* (Фар. в.), *Катта шўр - Кичик шўр* (Фар. в. Бағдод т.) каби. Мазкур гидронимлар аввал *Катта Қайнар булоқ - Кичик Қайнар булоқ*, *Катта шўркўл - Кичик шўркўл* бўлган, тил тараққиёти давомида соддаликка, қулайликка, ихчамликка интилиш натижасида гидронимлар

¹ Ўзбек тилининг исқиди луғати, I т., 172, 189 бетлар.

таркибидаг *булоқ*, *кўл* гидронимик аниқлагичлари эллипсисланган.

2. Сув объектнинг жойлашиш ўрнига кўра юзага келган оппозиция. Оппозициянинг бу тури сув объектнинг ўрнини ифодаловчи бир қанча сўзлар асосида ҳосил бўлади. Шу боис бу типдаги оппозицияни қандай антоним сўзлар асосида юзага келишига кўра қуйидаги турлари кузатилади:

а) *ғарбий-шарқий* сўзлари асосида: *Ғарбий коллектор*, *Шарқий коллектор* (Нам. в. Уйчи т.).

Гидронимларнинг бу типи дунё томонларини англатувчи *ғарб*, *шарқ* сўзларининг антонимлигига асосланган бинар оппозиция асосида шакланган. Мазкур гидронимлар ҳудуднинг *ғарбий*, *шарқий* томонларида жойлашганлигига кўра шундай номланган;

б) *шимолий-жанубий* сўзлари асосида: *Шимолий Фарғона канали* - *Жанубий Фарғона канали* (Фар. водийси), *Шимолий коллектор* - *Жанубий коллектор* (Нам. в. Уйчи т.).

Шимолий Фарғона канали - Фарғона водийсидаги канал. Учқўрғон шаҳри яқинида Норин дарёсидаги Учқўрғон тўғонидан бошланиб, Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти Ашт туманида тугайди.¹

Жанубий Фарғона канали - Фарғона водийсидаги йирик ирригация канали. Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳудудидан ўтади. Олой тоғларидан оқиб тушадиган сойлар сувини тартибга солиш, Фарғона водийсининг шарқий ва жанубий қисмида сув таъминотини яхшилаш мақсадида ҳашар йўли билан қазилган (1940).

Бир вақтда, яъни 1940 йилда Фарғона водийсида бунёд этилган мазкур каналлар жойлашиш ўрни - оқим йўналишига нисбат бериш, бир-биридан фарқлаш мақсадида - оппозиция асосида шундай номланган. Бу икки Фарғона водийси топонимиясига мансуб гидронимлардан бири - *Шимолий Фарғона канали* гидроними Шимолий Фарғона водийси

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 10-ж., 72-б.

гидронимик тизимига, *Жанубий Фарғона канали* гидроними *Жанубий Фарғона* гидронимиясига мансуб.

Шимолий коллектор, Жанубий коллектор гидронимлари Наманган вилояти Уйчи туманининг Жийдакапа қишлоғининг шимол, жануб томонида жойлашганлигига кўра шундай аталган.¹

Оппозициянинг турлари: ойконим, ороним, агрооним ва гидронимларда кузатилади: *Балаңд ер - Кўл ер* (Бух. в. Шофиркон т.), *Каттаянги - Кичикянги* (Фар. в. Фурқат т.), *Катта Минг - Кичик Минг* (Фар. в. Данвара т. қишлоқлари), *Юқори Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ* (Тош. в. туманлари) каби. Чунончи, юқорида келтирилган *Каттаоғлик жиљағи - Кичиктоғлик жиљағи* гидронимлари бинар оппозицияси *Каттаоғлик, Кичиктоғлик* оронимлари оппозицияси асосида юзага келган. Бундан кўринадики, кўп ҳолларда гидронимлардаги оппозиция унинг номланишига асос бўлган бошқа топоним турлари асосида шаклланади. Бу қуйидаги гидронимларда ҳам кузатилади:

в) чап-ўнг сўзлари асосида: *Чапқирғоқ канали* (Нам. в. Чуст т.), *Ўнгқирғоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Чаптармоқ ариғи, Ўнгтармоқ ариғи* (Сир. в. Гулистон т.), *Чапқирғоқ канали, Ўнгқирғоқ канали* (Сам. в.) каби. Мазкур гидронимлар ўзи сув оладиган асосий сув объектига нисбатан жойлашиш ўрнига кўра номланган.

3. Сув объектининг пайдо бўлиш вақтини эътиборга олиш асосида юзага келган оппозиция. Оппозициянинг бу кўриниши маълум бир ҳудуддаги сув объектларининг бунёд этилиш, юзага келиш вақтига нисбатан қиёсланиши, таққосланиши асосида юзага келади. Кўпинча бошқа топоним турларидаги каби бунда аввалги асосий сув объектининг ифодаловчи гидронимга *эски*, кейин пайдо бўлган гидронимга *янги* антоним сифатларини қўшиш асосида гидронимлар оппозицияси юзага келади: *Дарғом канали, Янги Дарғом канали* (Сам. в., Қашқа. в.) каби.

4. Оппозициянинг рақамлар воситасида ҳосил қилиниши.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3-ж., 565-б.

Оппозициянинг бу турида бир ном билан аталган икки ёки ундан ортиқ сув объекти ва иншооти номлари сонлар воситасида фаркланади: *Биринчи тегирмон ариқ, Иккинчи тегирмон ариқ* (Нам. в. Янгикўрғон т. Нанай қ.), *Ингичка-1, Ингичка-2* (Нам. в. Мингбулоқ т. Ингичка қ.), *Зарбдор-1, Зарбдор-2, Зарбдор-3, Зарбдор-4* (Нам. в. Янгикўрғон т. Зарбдор қ.) каби.

Оппозициянинг бу тури асосан ариқ, коллектор, насос станцияси номларида кузатилади:

а) ариқ номлари: *Зиябой-1, Зиябой-2* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Иждокор-1, Иждокор-2* (Нам. в. Нам. т.), *Исоқжон-1, Исоқжон-2* (Нам. в. Нам. т.), *Муллакудинг-1, Муллакудинг-2* (Нам. в. Нам. т. Муллакудинг қ.), *Соҳибкор-1, Соҳибкор-2* (Нам. в. Нам. т.), *Сиддиқполвон-1, Сиддиқполвон-2* (Нам. в. Нам. т.), *Шишаки-1, Шишаки-2* (Нам. в. Нам. т.) каби;

б) насос станцияси номлари: *Бўстон-1, Бўстон-2* (Нам. в. Уйчи т. Янгихаёт қ.), *Майдон-1, Майдон-2* (Нам. в. Уйчи т.) каби;

в) коллектор номлари: *Кўл-1, Кўл-2* коллекторлари (Нам. в. Уйчи т.) каби.

5. Сувнинг белги-хусусиятини эътиборга олиш асосида юзага келган оппозиция. Бундай оппозиция сувнинг белги-хусусиятларини ифодаловчи *оқ, қора, аччиқ, чучук, шўр, ширин* сўзлари асосида юзага келади: *Оқсув булоғи - Қорасув булоғи* (Нам. в. Косонсой т.), *Шўрбулоқ - Ширинбулоқ* (Нам. в. Тўрақўрғон т.) каби. □*

Ўзбек тили гидронимиясига оид далилий материаллар гидронимларда оппозиция доимо икки ном доирасида эмас, бир унсурли бўлишини ҳам кўрсатади. Бунда, Н.Охунов тўғри таъкидлаганидек, оппозиция ҳосил қилувчи антоним лексемалардан бири қатнашади, иккинчиси иштирок этмайди, «туширилган» бўлади.¹ Гидронимларнинг бу шакли ўзбек тили гидронимиясида салмоқли ўрин тутади: *Пастариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.), *Каттаариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Янгиобод қ., Қўғай

¹ Охунов Н. Ўша мақола, 60-бет.

қ.), *Каттабулоқ* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Ширинбулоқ* (Нам. в. Учқўрғон т., Тўрақўрғон т.), *Янгиариқ* (Нам. в. Янгиқўрғон, Уйчи, Норин туманлари Наманган ш.), *Чал қирғоқ канали* (Нам. в. Учқўрғон т.) гидронимлари каби.

Сув объекти ва иншоотларини номлашда позитивлик, негативлик тамойилларига ҳам асосланилади.

Сув объекти ва иншоотларини номлашда объектнинг табиий-географик хусусиятини ёки номланиш учун асос бераётган бирор воқеа-ҳодисани аниқлашга асосланганлик қонуни позитивлик (*лотинча positivus - мусбатлик, ижобий*) тамойили дейилади. Э.М.Мурзаев фикрича, позитивлик бу топонимларда географик реалликнинг акс этишидир. Бу топонимларнинг бир тури бўлган гидронимларга ҳам хосдир. Чунончи, позитивлик тамойили асосида юзага келган *Жийдаариқ* (Нам. в. Чортоқ т.; Уйчи т.), *Жийдасой* (Нам. в. Поп т.), *Жийдали ариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Жийдабулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Жийдали булоқ* (Нам. в. Чуст т.) каби гидронимлар сув объектлари: ариқ, булоқларнинг атрофида ориентирловчи белги - жийда дарахти ўсишини ифодалайди. Кўринадик, номда сув объектига хос маълум табиий реаллик акс этган. Позитивлик тамойили асосида номланган сув объектларининг барчасида бундай хусусият ёрқин сезилади.

Позитивлик тамойилида сув объектини ориентирловчи, бошқа худди шундай сув объектларидан уни фарқловчи, унга хос табиий-географик реалликни ифодаловчи хусусиятлар номлашда асос қилиб олинади. Сув объектларини номлашда позитивлик тамойилига асос қилиб олинган табиий-географик белги-хусусиятлар доираси ва кўлами анча кенг.

Сув объектларини позитивлик тамойили асосида номлашда объектига хос қуйидаги табиий-географик хусусиятлар асос қилиб олинади:

1) сув объектнинг шакли;

2) сув объектнинг ҳажми, кўлами;

3) сув объекти ва ундаги сувнинг миқдори;

- 4) сув объектидаги сувнинг белги-хусусиятлари;
- 5) сув объекти атрофидаги ўсимлик ва дарахтлар;
- 6) сув объекти билан боғлиқ ҳайвонлар;
- 7) сув объектидаги сувнинг оқим хусусиятлари;
- 8) сув объектининг жойлашув ўрни ва оқим йўналиши;
- 9) сув объекти жойлашган ернинг рельеф хусусиятлари;
- 10) сув объекти билан боғлиқ аҳолининг касб-ҳунари,

машғулоти;

- 11) сув объекти билан боғлиқ турли воқеа-ҳодисалар;
- 12) сув объекти билан боғлиқ шахс номлари ва бошқалар.

Шундай хусусиятлар асосида шаклланган номлар хусусида ишимизнинг кейинги қисмида батафсил фикр юритамиз.

Позитивлик тамойили сув объектларини номлашда энг кўп ва кенг қўлланадиган асосий тамойилдир. Ўзбек тили гидронимларининг салмоқли қисмини позитивлик тамойили асосида юзага келган номлар ташкил этади. Масалан, биргина сувнинг белги-хусусиятлари асосида номланган *Сўталбулоқ*, *Йўталбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиров қ.), *Оқбулоқ* (Нам. в. Нам. т. Оқбулоқ қ.), *Совуқбулоқ* (Нам. в. Поп т. Курнос қ.), *Сассиқбулоқ* (Нам. в. Поп т. Маданият қ.), *Иссиқзакан* (Нам. в. Мингбулоқ т. Гуртепа қ.) каби юзлаб гидронимларнинг мавжудлиги ҳам фикримизнинг ёрқин исботидир.

Позитивлик тамойили асосида шаклланган гидронимлар ўзи номлаётган сув объекти ва иншооти ҳақидаги табиий-географик маълумотни ифодалайди. Бу белги-хусусият сув объекти ва иншоотининг энг характерли жиҳати ҳисобланади ҳамда уларнинг номланишига асос бўлади, ном юзага келгандан сўнг сув объектини бошқа шундай объектдан фарқлаш учун хизмат қилади. Демак, позитивлик тамойилида сув объекти кўпроқ объектнинг геморфологик характерини ва сувнинг белги-хусусиятларини ифодалаш орқали номланади.

Объектнинг, жумладан, сув объекти ва иншоотининг у учун типик (характерли) бўлмаган белги асосида номланиш омили негативлик (лотинча *negativus* - салбий, манфий) тамойили

дейлади. Негативлик тамойилининг назарий томонлари В.А.Никонов, З.Дўсимовлар томонидан мукамал тадқиқ этилган.¹

Негативлик тамойилида негативликни, яъни сув объектининг характерлай олмайдиган ва типик бўлмаган белги-хусусиятни ажратиш муҳим. Негативлик тамойилига кўра гидроним сув объекти ва иншоотини фарқловчи белги асосида вужудга келади. **З.Дўсимов** фикрича, номнинг семантик хусусияти давр билан, **тарихий, социал, иқтисодий** шароит билан ва мазкур ҳудуддаги доимий **анъана билан** белгиланади. Сув объектини номлаш учун асосланилган **белги, топонимларнинг бошқа турларидаги каби турлича бўлиши мумкин. Бироқ** ном учун асосга олинган белги фарқловчи характерга эга бўлиши, сув объектини бошқа худди шундай объектдан **фарқлаши лозим**. Масалан, Ўзбекистон гидронимиясига мансуб **Ўрисариқ** (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), **Жўйитуркон** (Нам. в. Чуст т. Варзик қ.), каби этногидронимлар негативлик тамойили асосида юзага келган. Ўзбеклар яшайдиган Наманган вилоятининг Учқўрғон туманидаги сув объектини **Ўрисариқ** (ўрис рус сўзининг диалектал варианты) деб номланиши негатив ҳолат, чунки бу ҳудудда асосан ўзбеклар яшайди. Бу ерда рус миллатига мансуб кишиларнинг кўчиб келиб, ўзлари учун ариқ қазишлари қишлоқ учун характерли хусусият. Шунингдек, Наманган вилоятининг тожиклар яшайдиган Варзик қишлоғида ўзбекларга қарашли ариқнинг мавжудлиги ва уни **Жўйитуркон** деб аталиши ҳам негатив ҳолат.

З.Дўсимов негативлик тамойилида ҳудуд кўлами асосий ўрин тутишини таъкидлайди. Ҳудуд кўлами қанчалик кичик бўлса, негативлик хиралашади ёки умуман йўқолади. Катта ҳудудларда позитивлик тамойили асосида иш кўрилади. Масалан, **Қалмоқариқ** (Нам. в. Косонсой т.; Чортоқ т.), **Жўйинарабҳо** (Нам. в. Чуст т.), **Қалмоқ коллектори** (Нам. в.

¹ Никонов В.А. Пути топонимического исследования // Принципы топонимики. — Москва: Наука, 1964. — С.77-79.; Дўсимов З. Уша мақола, 36-37-бетлар.

Косонсой т.) каби гидронимларнинг ўзбеклар яшайдиган ҳудудда юзага келганлиги ҳам негатив ҳолат.

Сув объектларини негативлик тамойилига кўра номлашда бир сув объектини бошқа худди шундай объектдан фарқловчи белгилар мотив қилиб олинади.

2.1.2. ГИДРОНИМЛАРНИНГ ЛУҒАВИЙ-МАЪНОВИЙ ТАСНИФИГА ДОИР

Нарсалар, воқеа-ҳодисалар ёки тушунчаларни уларнинг ўзига хос белги-хусусиятларига кўра турли категорияларга, синфларга, гуруҳ ва туркумларга ажратиш тасниф (классификация) деб аталади.¹ Тасниф-билиш ва ўрганишнинг асоси. Тил бирликлари ва ҳодисаларининг лексик-семантик, этимологик, грамматик, услубий ҳамда бошқа лисоний белги-хусусиятларига кўра тур ва гуруҳларга ажратиш эса лисоний тасниф ҳисобланади.

А.В.Суперанская: «Географик номларни таснифсиз таҳлил қилиш ва шарҳлаш қийин. Топонимист ўз тадқиқотида маълум бир таснифдан фойдаланибгина илмий хулосалар чиқариши мумкин. Тасниф турлича бўлиши табиий», -деб ёзган эди.² Демак, тил бирликлари, жумладан, тилдаги топонимлар тизими ва унинг бир тури - гидронимларнинг лисоний таснифи муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек ономастикасида топонимлар таснифи масаласига бағишланган бир қатор мақодалар ёзилган.³ Топонимияга доир барча диссертацияларда топоним ва унинг турлари тасниф

¹ Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли лугати. - Тошкент: Фан, 1965. - Б.210.; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. - Москва: Рус тили, 1981. - II т. - Б.30.

² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - Москва, 1970. - С.55.

³ Бегматов Э., Наимов С. О классификация топонимов // Тюркское языкознание, 1985. - С.375-379.; Абдурахмонов Д. Бешкент район топонимикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. - Тошкент, 1964. - Б.382-401.; Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. - №1. - Б.16.; Қодирова Ш. Тошкент микропонимиясининг номланиш принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. - №6. - Б.38-40.; Дўсенмов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. - №1. - Б.17-20.

қилинган. Натижада топонимларнинг лисоний таснифига доир турли назарий қарашлар ва амалий талқинлар юзага келди.

Ўзбек топонимикасида топонимлар таснифининг қуйидаги турлари кузатилади:

1. Луғавий-маъновий тасниф.
2. Грамматик (структурал-типологик) тасниф.
3. Хронологик тасниф.

Топонимлар таснифига биринчилардан бўлиб қўл урган К.Юсупов топонимларни лексик-семантик жиҳатдан қуйидаги саккиз гуруҳга ажратади: 1) қабила номини билдирувчи топонимлар; 2) миллат номини билдирувчи топонимлар; 3) кишилар исмига қўйилган топонимлар; 4) касб-хунарга нисбат берилган топонимлар; 5) предмет белгисини ифодаловчи топонимлар; 6) ўсимлик (дарахт)лар номи билан юритиладиган топонимлар; 7) эл-юрт, ватан номи билан боғланган топонимлар; 8) географик рельефни ифодаловчи топонимлар.¹

К.Юсупов таснифида, З.Дўсимов тўғри таъкидлаганидек, топонимларни гуруҳлашда аниқ чегара йўқ. Аниқроғи, айрим номлар ҳеч қайси гуруҳга кирмай қолган. Шунингдек, тадқиқотчи *Катта тожик, Ўрта тожик, Шўр тожик* каби топонимларни «Миллат номини ифодаловчи топонимлар» гуруҳига киритади-ю, нимагадир *Тожик қишлоқ, Яҳудий маҳалла* каби этнонимлар билан аталувчи топонимларни эл-юрт, ватан маъносини ифодаловчи номлар гуруҳига бирлаштиради. Бу таснифда биринчи, иккинчи ва еттинчи гуруҳларга киритилган топонимлар орасида лексик-семантик жиҳатдан фарқ йўқ.²

Бизнингча, топонимларнинг гуруҳлари номини белгилашда ҳам услубий ҳам, мантиқий хатолик мавжуд. Таснифда К.Юсупов 1-гуруҳни «Қабила номини билдирувчи топонимлар», 2-гуруҳни «Миллат номини билдирувчи топонимлар» деб атаган. Ваҳоланки, топоним қабила ва миллат номини билдирмайди, балки бу гуруҳларга мансуб топонимлар жой номини англатади.

¹ Юсупов К. Ўша мақола. 17-бет.

² Каранг. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978. -№1. -Б.17-20.

Шундай экан, мазкур гуруҳлар номининг «Қабила'номи билан аталган топонимлар», «Миллат номи билан аталган топонимлар» тарзида берилиши тўғри бўларди.

Туркий гидронимлар таснифига оид илк изланишлар О.Т.Молчанова тадқиқотида кузатилади. Т.Нафасов, Л.Каримова, Н.Охуновларнинг тадқиқотларида ҳам ўзбек тили топонимларининг анчайин муқаммал лексик-семантик таснифи берилган.¹

А.А.Камолов гидронимларни луғавий-маъновий жиҳатдан сув объектининг характерли белгилари, сувнинг хусусиятлари, сув объекти билан боғлиқ табиий, биологик жараёнлар асосида номланишини этиборга олиб, ўн саккиз мавзуй гуруҳга бўлиб ўрганади.²

Туркман топонимисти С.Атаниязов эса гидронимларни сувнинг ранги, таъми, ҳиди, оқиш тезлиги, йўналиши ва шовқин даражаси, сувнинг ҳарорати, сувнинг оз ёки кўплиги, объектнинг шакли каби хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда лексик-семантик гуруҳларга ажратади.³

З.Дўсимов Хоразм топонимияси доирасида ҳудуддаги гидронимларнинг вужудга келиши хусусиятларини қуйидагича гуруҳлайди;

а) сув объекти атрофида яшовчи кишилар исмига, уруғ, қабила ёки халқ номига кол, арна, йап, салма ва бошқа сўзлар қўшилади;

б) гидронимлар объектнинг шакли, ҳажми ва чуқурлигини изоҳлайди.

в) айрим ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг номини олиб келиши мумкин;

г) гидронимлар объектда содир бўлган бирон бир ҳодиса ҳақида хабар ташиши мумкин.⁴

¹ Қаранг. Нафасов Т. Топонимы Кашкардьярской области: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. С.19-21.; Каримова Л. Топонимы северо-узбекских говоров. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1971. – С.13.; Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – 56-б.

² Камалов А.А. Гидронимия Башкирии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1969. – С.9-10.

³ Атаниязов С. Туркменистанын топонимияси. – Ашгабат, 1981. – С.76-86.

⁴ Дўсимов З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – С.8-9.

Ўзбек тилшунослигида гидронимларнинг лексик-семантик таснифи борасида Н.Охунов, Н.Бегалиев тадқиқотлари анча мукамаллиги билан характерланади, бироқ мазкур таснифлар ҳам гидронимларнинг барча турларини қамраб олмаган. Шунингдек, соҳага оид илмий терминларни қўллашда ўзгачаликлар, ўзича ёндашувлар кузатилади. Чунончи, Н.Охунов таснифида тасодифий воқеа-ҳодисалар, мансаб, унвон, ижтимоий гуруҳлар номи билан аталган гидронимлар эътибордан четда қолган ва семантик гуруҳларни номлашда илмий терминлар бўлгани ҳолда улар қўлланмаган.

Н.Бегалиев таснифи рус ономастикаси ва туркологиядаги гидронимлар таснифига доир тадқиқотларга назарий ҳамда амалий асосланган. Юқорида таъкидлаганимиздек, бошқа таснифларга нисбатан анчайин мукамал, бироқ лексик-семантик ва хронологик тасниф аралаштириб юборилган. Тадқиқотчи *«Худуднинг тарихи, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ гидронимлар»* сирасини гуруҳлар экан, улар доирасида **тарихий гидронимлар, неогидронимлар** каби гуруҳларни қайд этади.¹

У дастлаб *«тарихий гидронимлар»* терминини, диссертациянинг мазкур гуруҳ таҳлилига доир қисмида эса *«тарихий ёки мемориал гидронимлар»* терминини қўллайди. Демак, гидронимларнинг мазкур гуруҳи икки ўринда турлича номланган.²

Н.Бегалиев: «Тарихий гидронимларга турли сиёсий воқеалар билан алоқадор номлар киради», – деб кўрсатади ва бу мавзуй гуруҳга Зарафшон дарёсининг *Нами, Политимет, Води ус-суғд, Варақсар* гидронимларини киритади.

Тадқиқотчи тарихий гидронимларни қуйидаги типларга ажратади:

а) қадимий манбаларда қайд қилиниб, ўзида тарихий воқеалар ҳақида хабар ташувчи, санаси тахминий бўлган

¹ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлили): Фил.фан.номзоди. ...дисс. - Самарканд. 1998. - Б.81-103.

² Бегалиев Н. Ўша диссертация. 81-97-бетлар.

гидронимлар: *Нами, Политимет, Варақсар, Рас-ат-Тоқ, Булунғур* сингари;

б) тарихи аниқ бўлган, қурилган йили, номланиш мотивацияси маълум номлар коммеморатив (грекча-«эслатиш» сўзидан) номлар: *«Биринчи Мэй тоғани»*.¹

Кўринадики, тадқиқотчи тарихий гидронимларнинг иккинчи гуруҳига мисол сифатида биргина *«Биринчи Май тўғони»* гидронимини келтиради. Яна бир мулоҳаза: тарихий гидронимларга *«санаси тахминий гидронимлар»* деган изоҳ ҳам берилади. Бизнингча, Самарқанд вилояти гидронимларининг катта қисмининг қурилиш санаси аниқ эмас. Шунингдек, *антрологидронимлар, этногидронимлар* гуруҳига киритилган сув объекти номларининг бир қанчаси тарихий манбаларда қайд этилган, тарихий руҳга эга. Бу каби ҳолатлар тарихий гидронимлар сирасига жуда кўп сув объекти номлари киришини кўрсатади.

Н.Бегалиев неогидронимларни, яъни янги сув объекти номларини ҳам гидронимларнинг лексик-семантик таснифи доирасида тадқиқ этади. Натижада лексик-семантик тасниф изчиллиги ва мантиқийлигига путур етган.² Қисқаси, Н.Бегалиев Самарқанд гидронимлари тадқиқида лексик-семантик, хронологик таснифларни қориштириб юборган. У гидронимларнинг лексик-семантик гуруҳлари доирасига киритган *тарихий гидронимлар*, неогидронимлар гидронимларнинг хронологик таснифи доирасида ўрганилиши лозим эди.

Биз диссертациянинг кейинги боб ва қисмларида туркий, жумладан, ўзбек тили топонимларининг лексик-семантик, хронологик, грамматик таснифига доир тадқиқотларга илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан ижодий ёндашган ҳолда ўзбек тили гидронимларининг лисоний таснифини бердик.

¹ Бегалиев Н. Уша диссертация, 97-бет.

² Бегалиев Н. Уша диссертация, 101-103-бетлар.

2.2. ФАРФОНА ВОДИЙСИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ЛУҒАВИЙ-МАЪНОВИЙ ТАСНИФИ

Рус, туркий тиллар, жумладан, ўзбек топонимикасидаги гидронимларнинг лисоний таснифига доир тадқиқотларга ижодий ёндошган ҳолда Фарфона водийси гидронимларининг номланиш мотиви ва луғавий-маъновий хусусиятларига кўра дастлаб қуйидаги икки турга бўлиш мумкин:

I. Сувга хос табиий ва объектга хос табиий-географик белги-хусусиятлар асосида номланган сув объекти номлари.

II. Тарихий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа омиллар асосида номланган сув объекти номлари.

Сувга хос табиий ва объектга хос табиий-географик белги-хусусиятлар асосида номланган сув объекти номлари.

Ўзбек тили гидронимларининг бу турига сувнинг табиий, сув объектининг кенг маънодаги табиий-географик хусусиятлари асосида номланган сув объекти номлари мансуб бўлиб, уларни ўз ичида қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

I. Сувнинг табиий белги-хусусиятлари асосида яратилган гидронимлар:

- 1) ранг билан боғлиқ гидронимлар;
- 2) сувнинг маза-таъми билан боғлиқ гидронимлар;
- 3) сувнинг ҳиди ва ҳарорати билан боғлиқ гидронимлар;
- 4) сувнинг шифобахшлигига нисбат берилган гидронимлар.

II. Сув объектига хос табиий-географик белги-хусусиятлар асосида яратилган гидронимлар:

- 1) сув объектдаги сувнинг оқиш ҳолати ва миқдори билан боғлиқ гидронимлар;
- 2) объектнинг миқдори, сони билан боғлиқ гидронимлар;
- 3) сув объектининг ҳажм хусусияти билан боғлиқ гидронимлар;
- 4) ташқи кўриниши ва шаклий тузилишига нисбат бериш асосида номланган сув объекти номлари;

- 5) объектни характерловчи нарса-буюмлар ва ҳодисаларга нисбат берилган гидронимлар;
- 6) фитогидронимлар;
- 7) сув объектидаги ер қатламининг устки тузилиши, тупроқнинг таркибига боғлиқ гидронимлар;
- 8) фойдали қазилмалар билан боғлиқ гидронимлар;
- 9) ўзанида сув доимий оқиш-оқмаслигига нисбат бериш асосида номланган сув объектлари;
- 10) теоморфологик гидронимлар;
- 11) зоогидронимлар ва бошқалар.

Сувнинг табиий белги-хусусиятлари асосида яратилган гидронимлар

Рус тилшуноси В.В.Виноградов ёзганидек, «Сўз маъноси у орқали ифодаланаётган предметдан ва аташ вазифасининг предметга мутаносиблигидан узоққа кетмайди»¹. Бу сув сўзи учун ҳам хос. Сув сўзининг асосий маъноси - «водород билан кислороднинг кимёвий бирикмасидан иборат тузсиз, рангсиз, шаффоф суюқлик»².

Сўзнинг мазмун плани, яъни маъно англатиши унинг ифода планига қараганда бирмунча мураккаброқ. Сув лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида *кўз ёши, ичимлик суви, сел, сой, жилға, канал, шарбат, минерал сув, тер кўлмак, жонланиш, уйғониш, сўлак, захм, йиринг, спиртли ичимлик* каби маъноларни ҳам ифодалаш мумкин.³

Сув сўзи гидронимик жиҳатдан ўзининг юқоридаги асосий маъносида қўллангани ҳолда ўзига хос белги-хусусиятларга эга. Аниқроғи, сув маза-таъм, ҳид, ҳарорат каби белги-хусусиятларга эга. Кўпинча сув объектларини номлашда сувга

¹ Виноградов В. В. Русский язык. – Москва: Наука, 1972. – С. 16.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Москва: Рус тили, 1981. – II т. – Б. 79.

³ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 54-55.

хос ана шу белги-хусусиятлар ҳам мотив қилиб олинади. Бу ўзбек тили гидронимиясида ҳам кузатилади.

Сувнинг белги - хусусиятлари асосида яратилган ўзбек тили гидронимларини қандай белги - хусусиятларга мотивланганлигига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Ранг билан боғлиқ гидронимлар. Ўзбек тилида сув сўзига ранг билдирувчи луғавий бирликларнинг қўшилуvidан бир қатор терминлар ясалганки, улар сувга хос турли белги-хусусиятларни ифодалайди ва шу асосда ранг билан боғлиқ гидронимлар шаклланишига лисоний мотив бўлади. Сув лексемаси билан боғлиқ бу масала ўзбек тилининг суғориш лексикаси негизида Х.Жабборов томонидан ўрганилган.¹

Ранг билан боғлиқ гидронимлар таркибида *оқ, қора, сариқ, кўк, қизил, яшил* каби ранг тушунчасини ифодаловчи сўзлар қатнашади. Бу гуруҳга мансуб гидронимларни ўз ичида яна қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Оқ сўзи асосида шаклланган гидронимлар: *Оқбулоқ* (Нам. в. Нам. т.), *Оқсув* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Оқжилға* (Анд. в. Учқўрғон қ.) каби. Шунингдек, республикамизда бу гуруҳга мансуб *Оқбулоқсой* (Жиз. в. Фориш т.), *Оқсой* (Сам. в. Нуробод т.), *Оқчопсой* (Сам. в. Нуробод т.), *Оқбулоқ* (Тош. в.-сой), *Оқдарё* (Сам. в. Пойариқ, Ижтихон т.), *Оққўл* (Хор. в. Янгиариқ т.), *Оқсув* (Қашқа. в.-сой.), *Оқсой* (Сам. в. Зарафшон т.) каби гидронимлар мавжуд.

Оқ сўзи луғавий жиҳатдан «*қор, сут, пахта рангидаги*» деган маънога эга.² Н.Г.Маллицкий, фикрича, музлик тагидан оқиб чиқадиган сув *оқсув* дейилади. Таркибидаги муз зарралари туфайли музлик суви оқиш кўринади. В.Л.Вяткин ҳам тоғ дарёлари *оқсув* ва *оқдарё* деб аталади, деб кўрсатади.³ В.В.Бартольд кўрсатишича, табиий ўзанда оқадиган сув *оқсув*, деб аталади.⁴

¹ Жабборов Х. Ўзбек тилининг суғориш лексикаси. – Қарши: Насаф, 2004. – Б.38-40.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I-т., 357-бет.

³ Қаранг. Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаета. –Справочная книжка Самаркандской области. 1902 г. В. VII. –Самарканд, 1902.

⁴ Бартольд В.В. Сочинения. –Москва, 1963. –Т. III. –С.316.

Р.Равшанов Самарқанд воҳасининг суғорилиш тарихи ҳақида фикр юритар экан, «Воҳадаги сув манбаи иккига - оқсув ва қорасув манбаларига бўлинган. Баланд тоғлардаги қорнинг эришидан ҳосил бўлган сув оқсув дейилиб, у деҳқончилик учун қулай ва фойдали бўлган», - деб ёзади.¹

Бу фикрни оқсув сўзининг географик термин сифатида «тоза, чучук сув; кўпроқ турғун, зах сувдан фарқ қилиб, оқар сув маъносида ишлатилади» деб изоҳланиши ҳам тасдиқлайди.² С.Қораев таъкидлаб кўрсатишича, оқсув Ўрта Осиёда кенг тарқалган термин, кўп ҳолларда гидронимларга айланган.³

Оқ сўзининг таҳлилидан кўринадики, биз юқорида келтирган Оқбулоқ сув объекти суви тиниқлигига кўра шундай номланган бўлиб, «суви оқ-тиниқ булоқ» деган маънога эга. Подшоотасойдан сув олувчи Оқсув ариғи эса суви табиий ўзанда оққанлигига, оқар сувлигига нисбатан шундай номланган.

2. Қора сўзи асосида шакланган гидронимлар. Топонимияга оид илмий манбаларда ер остидан чиқадиган булоқ ва сизот сувлари билан тўйинадиган сой-жилғалар қорасув дейилиши, чунки уларнинг суви қорамтир тусда бўлиши кўрсатилади. Қорасув гидронимининг семантик асоси ана шу қорасув терминига боғланади.⁴

Қорасув ўзбек тилида географик термин сифатида қуйидаги маъноларда қўлланади:

1) қорасув-тоғ этакларида, водийларда ер ости сувларидан тўйинадиган сой ва даралар;

2) ташлама ва зовур сувлари.

Шунингдек, Туркияда булоқ сувлари шу термин билан юритилиши айтилади. «Қорасув» термини ранг маъносидаги қора сўзидан эмас, ер маъносидаги қора сўзидан олинган, яъни ер суви деган маънони англатади, деб кўрсатилади.⁵ Р.Равшанов

¹ Равшанов Р. Қорасув ва оқсув // Фан ва турмуш, 1974. - №8. - Б.35.

² Ғуломов П. Жўгрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли лугати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994. -Б.84.

³ Қаранг. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Тошкент: Ўзбекистон, 1978. -Б.94.

⁴ Қаранг. Қораев С. Ўша асар, 177-178-бетлар; Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994. -Б.77.

⁵ Ғуломов П. Ўша лугат, 133-б.

сув манбалари ҳақида фикр юритиб, «қорасув» булоқ сувидир, - деб кўрсатади.¹

Фарғона водийси гидронимиясида қорасув термини ана шу маънолари билан гидронимлар шаклланишига асос бўлганлиги кузатилади: *Қорасой* (Нам. в. Чуст т. Ахча, Олмос қ.), *Қорабулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Булоқбоши қ.), *Қорасув булоғи* (Нам. в. Косонсой т. Қорасув қ.), *Қораканал* (Нам. в. Чуст т.), *Қорадарё* (Анд. в.) каби. *Қорабулоқ*, *Қорасув булоғи* гидронимлари суви ер остидан чиққанлигига, сувининг қорамтир тусда эканлигига кўра шундай номланган. *Қорасой* эса асосан ер ости сувларидан тўйинганлигига кўра шундай аталган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Т.Эназаров *Қорасув* топоними ва гидронимларининг этимологик талқини ҳақида фикр юритиб, Фарғона водийсидаги *Қорасув* гидроними ердан сизиб чиққан сув маъносини ифодаламайди, балки «*катта ва кўп сув оқадиган гидроним*» маъносини англатади, деган хулосага келган.² Бу фикрга тўла қўшилиб бўлмайди. *Қорасув* деб аталувчи гидронимларнинг бир қисми Т.Эназаров инкор этган маънога эга. Н.Бегалиев гидронимларнинг бу маъновий турини, яъни оқсув ва қорасув сўзлари билан номланган сув объектларини таҳлил қилар экан, бундай номлар сув объектларининг тўйиниши ҳақида маълумот берувчи гидронимик ҳодисадир, деган хулосага келади. Албатта, бу фикр асосли ва мантиқан тўғри.

3. *Сариқ* сўзи асосида шакланган гидронимлар. *Сариқсув* (Нам. в. Мингбулоқ т.-коллектор), *Сариқсув* (Анд. в. Улуғнор т.; Фар. в. Рапқон қ.-ариқ) каби гидронимлар сариқ сўзи асосида шакланган. Шунингдек, Самарқанд гидронимиясида бу гуруҳга мансуб *Сарисув* (Сам. в. Жомбой т.-канал) гидроними учрайди. *Сарисув* *сариқсув* сўзининг фонетик варианты бўлиб, географик термин ҳисобланади. Тоғолди лёсс ва гилдан иборат қия текисликлардан оқувчи лойқа сувлар *сарисув* деб юритилади. *Сарисув* гидроними ана шу географик терминнинг сув объекти

¹ Равшанов Р. *Уша мақола*, 35-бет.

² Эназаров Т. *Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини*. - Тошкент: Университет, 2004. - Б.91-92.

номига ўтиши асосида юзага келган. Шунингдек, Фарғона водийси шеваларида экинлардан оқиб чиққан лойқа оқава сув сариқсув деб юритилади. Водий гидронимиясига мансуб ариқ ва коллекторда доимо шундай лойқа сувлар оқишига нисбат бериб, **Сариқсув** деб номланган.

4. Кўк сўзи асосида шакланган гидронимлар. Кўк сўзи «*тиниқ, осмон рангдаги, мовий, зангори*» деган луғавий маъноларни англатади.¹ Ўзбек тилида кўксув термини ҳам бор. **Кўксув** географик термин сифатида қуйидагича изоҳланади: «*Кўксув-тоза, тиниқ сув. Қаттиқ тоғ жинсларидан оқиб ўтадиган, кўллардан, тоғдаги муздан оқиб тушадиган, булоқлардан оқиб чиқадиган сувлар ана шундай тиниқ, кўкимтир рангда бўлади. Дарёлар номи сифатида ҳам учрайди. Масалан, Кўккўлдан оқиб чиқадиган Кўксув дарёси (Тош. в.)*».²

Фарғона водийси маҳаллий шеваларида ҳам тиниқ, тоза, зилол сув кўксув дейилади.

Фарғона водийси гидронимиясида биргина **Кўксув** (Нам. в. Поп т. Санг қ.) гидроними кузатилади. Мазкур булоқ сувининг тозалиги, тиниқлиги боис шундай номланган. Шунингдек, ҳудудга хос *Кўксараксой* (Нам. в. Чуст т.) гидронимининг шаклланиши ҳам кўк сўзи билан боғлиқ.

II. Сувнинг маза-таъми билан боғлиқ гидронимлар. Табиатдаги сув таркибида турли тузлар, газлар, органик моддалар эриган ҳолда учрайди. Агар 1 кг сувда 1 г гача эриган туз бўлса, **чучук сув**, 25 г гача туз бўлса, **шўр сув**, 25 г дан ортиқ туз бўлса, намакоб дейилади.³

Ширин, чучук, тотли, шўр, аччиқ каби сўзлар сувнинг маза-таъмини билдиради. Фарғона водийси гидронимиясида бир қанча сув объектлари сувнинг маза-таъмига кўра номланган бўлиб, уларнинг таркибида ана шу сўзлар учрайди: *Шўрбулоқсой* (Нам. в. Чортоқ т.), *Шўрбулоқ* (Нам. в. Уйчи т.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-т., 412-б.

² Ғуломов П. Ўша луғат, 61-бет.

³ Қаранг. Ғуломов П. Ўша луғат, 98-бет.

Дўстлик ҚФЙ), Чучукбулоқ (Нам. в. Поп тумани), **Аччиқсув** (Фар. в. Ўзбекистон т.) каби.

Ўзбек тилида шўр сўзи асосида шакланган гидронимлар асосан шўр сўзининг «таркибида туз моддаси кўп бўлган» маъноси асосида юзага келган.

Чучукбулоқ ширин сўзининг синоними, «*таъми яхши*», маъносини англаувчи чучук сўзи асосида номланган бўлиб, «*суви ширин, яхши таъми, ичимлик суви сифатида фойдаланса бўладиган булоқ*» маъносига эга. Шунингдек, *Чойкўл* (Қорақал. Рес. Амударё т.) гидроними чой сўзи асосида юзага келган бўлса-да, «*суви ширин, ичимлик суви сифатида фойдаланса бўладиган*» деган гидронимик маънога эга.

III. Сувнинг ҳиди ва ҳарорати билан боғлиқ гидронимлар: *Сассиқсой* (Нам. в. Чортоқ т. ва Уйчи т. Қизилровот қ.), *Сассиқбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Қайнарбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Булоқбоши қ.), *Иссиқбулоқ* (Нам. в. Поп т.) каби.

Иссиқбулоқ гидроними «иссиқ булоқ» географик термини асосида юзага келган. Сувининг ҳарорати юқори бўлган булоқлар иссиқ булоқ дейилади. Иссиқ булоқлар икки хил бўлади: нисбий иссиқ булоқлар, уларда сув ҳарорати шу жойдаги ҳавонинг ўртача йиллик ҳароратидан юқори бўлади; мутлоқ иссиқ булоқлар, уларда сув ҳарорати 37° дан юқори, яъни ер юзидаги энг юқори ўртача ҳароратдан юқори бўлади.¹ Поп туманидаги булоқ нисбий иссиқ булоқлар сирасига мансуб бўлиб, сувининг илиқлигига кўра шундай ном олган.

Қайнар ҳам географик термин сифатида қуйидаги маъноларда қўлланади:

1) Сув пастдан юқорига кўтарилиб чиқадиган (сув объектига нисбатан-Н.Улуқов) булоқ. Шу ўринда шундай булоқ қайнар булоқ дейилиши ҳам қайд этилган.

2) Йўл, катта ариқ, пастлик жой тагидан қувурлар орқали чиқарилган иншоот.²

¹ Гуллаев Н. Ўша лугат, 52-бет.

² Қайнар Гуллаев Н. Ўша лугат, 130-бет.

Қайнарбулоқ гидроними қайнар географик терминининг биринчи маъноси асосида шаклланган. Булоқ суви тубидан отилиб чиқишига кўра Қайнарбулоқ деб номланган.

IV. Сувнинг шифобахшлигига нисбат берилган гидронимлар. Айрим сув объектларининг, кўпроқ булоқларнинг суви минераллиги, шифобахшлиги билан характерланади ва қандай касалликка шифолигига нисбат бериш асосида номланади: *Қўтирбулоқ* (Нам. в. Поп т. Чоркесар қ.), *Йўталбулоқ*, *Қулоқбулоқ*, *Сўғалбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиров қ.) каби.

Сув объектининг табиий-географик белги-хусусиятлари асосида яратилган гидронимлар

1. Сув объектидаги сувнинг оқиш ҳолати ва миқдори билан боғлиқ гидронимлар: Гидронимларнинг бу турига сувнинг оқиш ҳолати: тезлиги, секинлиги ёки димланиб оқиши; объектдаги сувнинг кўп ёки озлиги каби белги-хусусиятлар асосида номланган сув объекти номлари киради. Мазкур гуруҳга мансуб гидронимларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

а) сувнинг оқиш ҳолати асосида номланган сув объекти номлари: *Дам* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Дамариқ* (Нам. в. Чуст т.; Уйчи т.), *Жўйдам* (Нам. в. Косонсой т.) каби.

Ўзбек тили, жумладан, Фарғона водийси гидронимиясида бу гуруҳга мансуб дам таркибли сув объектлари номи кўп учрайди. Бундай номлар таркибидаги дам лексемаси кўчма маъноли бўлиб сувнинг «димланиб, секин оқиш» ҳолатини англатади¹. Демак, *Дам*, *Дамариқ*, *Жўйдам* // *Жўйдам* гидронимлари «суви димланиб, секин оқадиган ариқ» деган гидронимик маънога эга.

б) объектдаги сувнинг миқдорига кўра номланган сув объекти номлари: *Камариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.), *Жилдирбулоқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Жилжирбулоқ* (Нам. в. Чуст т. Ғова қ.), *Сувозариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.) каби.

¹ Охунов Н. Жой номлари таъбири – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. Б.23.

2. Объектнинг миқдори, сони билан боғлиқ гидронимлар. Бундай гидронимлар сув объектнинг миқдорини, сон-саногини эътиборга олиш асосида номланган сув объекти номларидир: *Учжилға* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Қўшқўприк* (Нам. в. Учқўрғон т. Бахт қ.), *Учқовуз* (Нам. в. Норин т. Тошлоқ қ.), *Учбулоқ* (Анд. в. Балиқчи т. Улуғбек қ.) каби. Ўзбекистон гидронимиясида ҳам бундай номлар кузатилади: *Бешбулоқ*, *Бешбулоқсой* (Сам. в. Ургут т.), *Дуобасой* (Сурхон. в. Сариосиё ва Узун т.), *Бешариқ* (Сам. в. Сам. т.) каби.

3. Сув объектнинг ҳажм хусусияти билан боғлиқ гидронимлар. Бундай гидронимлар сув объектнинг кенг маънодаги ҳажм хусусиятини: катта-кичиклигини, узун-қисқалигини ифодалайди, уларнинг таркибида ана шу тушунчаларни ифодаловчи сўзлар қўлланади: *Каттабулоқ* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Каттаариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қўғай қ.), *Узунжилға* (Нам. в. Косонсой т. Исфархон қ.), *Каттасой* (Нам. в. Чуст т. Балиқчи қ.), *Ингичка* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т. Бахт қ.), *Ингичкаариқ* (Нам. в. Норин т. Пахтақишлоқ қ.), 1-Ингичка, 2-Ингичка (Нам. в. Мингбулоқ т.) каби. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари гидронимиясида бу гуруҳга мансуб бир қанча сув объекти номлари учрайди: *Ингичкасой* (Сам. в. Нуробод т.), *Улуғшўркўл // Улишўркўл* (Хоразм в. Хива ш.), *Узункўл* (Хоразм в. Ҳазарасп т.), *Каттабулоқсой* (Сам. в. Жомбой т.) каби.

4. Тапқи кўриниши ва шаклий тузилишига нисбат бериш асосида номланган сув объекти номлари: *Кутармаариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.), *Жўйитик* (Нам. в. Косонсой т.), *Қайирма* (Нам. в. Учқўрғон т. Янгиер қ.), *Эгриариқ* (Нам. в. Норин т.) каби.

5. Объектни характерловчи нарса-буюмлар ва ҳодисаларга нисбат берилган гидронимлар: *Жўйиносиё* (Нам. в. Чуст т. Варзик қ.), *Насосариқ*, *Обжувоз* (ариқлар-Нам. в. Учқўрғон т. Янгиер қ.), *Тегирмонариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.), *Шатакариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ., Олмос қ.), *Чўянариқ* (Нам. в. Тўрақўрғон т. Бураматут қ.) каби.

6. Геоморфологик гидронимлар. Ернинг юза тузилиши (рельеф) хусусиятлари билан боғлиқ тушунчалар асосида номланган сув объекти номлари геоморфологик гидронимлар ҳисобланди. Ёр юзаси текислик, тоғлик, адирлик, тепалик, жарлик, чуқурликлардан иборат бўлиши мумкин. Мана шундай хусусиятлар геоморфологик гидронимларнинг юзага келишига асос бўлади. Геоморфологик гидронимлар таркибида рельефни ифодаловчи *тепа, жар, чуқур, дўнг* каби сўзлар қатнашади: *Балангир* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Нанай қ.), *Кўкжар ариғи* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Нанай қ.), *Тепариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.), *Белқудуқ* (Нам. в. Чуст т.), *Чуқурбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.), *Каттаюғлик* (жилға-Нам. в. Чуст т. Ғова қ.), *Кичкинаюғлик* (Нам. в. Чуст т. Ғова қ.), *Каттатепажилға* (Нам. в. Чуст т. Овасарой қ.), *Дўмса* (закан-Нам. в. Мингбулоқ т. Гуртепа қ.), *Қоратомсалхонаси* (Нам. в. Косонсой т.), *Чуқурсой* (Нам. в. Поп т.) каби. Шунингдек, республиканинг бошқа ҳудудларида қуйидаги геоморфологик гидронимлар учрайди: *Қоратепасой* (Сам. в. Ургут т.), *Қоратөғдарё* (Сурхон. в.), *Жарсой* (Қашқ. в. Китоб ва Чироқчи т.), *Жарқудуқсой* (сой-Сам. в. Нуробод т.) каби.

Бундай гидронимлар сирасига сув объектининг ўзи мансуб ҳудудда: шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва бошқа жойлардаги жойлашув ўрнини, оқим йўналишини асосга олиш натижасида аталган сув объекти номлари ҳам киради. Уларнинг таркибида ўрин-жой тушунчасини ифодаловчи *тепа, паст, пастки, юқори, қуйи, ўрта, ора* каби сўзлар қўлланади: *Кўндаланг* (Нам. в. Чортоқ т. Алихон қ.), *Ораариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Ораариқ қ.), *Пастариқ* (Нам. в. Уйчи т., Чуст т. Ахча қ.), *Пасткиариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.), *Тепариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.), *Ўртаариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Пасткибулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.), *Ёнариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдинов қ.) каби.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, сув объектларининг жойлашув ўрнига қўра номланиши кўпроқ ариқ, булоқ номлари доирасида кузатилади.

7. Сув объектидаги ер қатламининг устки тузилиши, **тупроқнинг таркибига боғлиқ гидронимлар.** Н.Охунов кўрсатишича, бундай гидронимлар таркибида кўпинча *тош, қум* сўзлари иштирок этади. Фарғона водийси гидронимиясида бундай гидронимлар анчагина бўлиб, улар сув объекти худудидаги ернинг тузилишини, тупроқнинг таркибини ифодалайди. Масалан, *Қумбулоқ* (Фар. в. Бувайда т.), *Қумариқ* (Фар. в. Қува т.), *Тошбулоқ* (Нам. в. Нам. т.), *Қизилтошсой* (Нам. в. Поп т.), *Қумариқ* (Нам. в. Норин т. Норинкапа қ.), *Қумлоқариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Алихон қ.), *Қоратупроқариқ* (Нам. в. Норин т.), *Тошбулоқариқ* (Нам. в. Учқўрғон т., Норин т.), *Тошариқ* (Нам. в. Поп т., Чуст т.) каби.

8. Фойдали қазилмалар билан боғлиқ гидронимлар. Гидронимлар ўзи номлаётган объектнинг табиий-географик белги-хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи лисоний унсурлардир. Бу айниқса, фойдали қазилмаларни ифодаловчи сўзлар билан номланган сув объекти номларида ёрқинроқ кўринади. Шу боис номшунослар бу гуруҳга мансуб гидронимларни аниқлаш, маъно хусусиятини ўрганиш муҳимлигини таъкидлайдилар¹.

Ўзбек тили гидронимиконида фойдали қазилмалар билан боғлиқ гидронимлар камроқ. Фарғона водийси гидронимиясида бу гуруҳга мансуб қуйидаги гидронимлар учрайди: *Тузлиқсой* (Нам. в. Поп т. Марғизор қ.), *Шўрбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Мойлисой* (Анд. в. Избоскан т.) каби. *Тузлиқсой* гидроними туз кони билан, *Шўрбулоқ* гидроними Чортоқ шаҳридаги шифобахш минерал сув билан боғлиқ тарзда шаклланган.

9. Ўзанида сув доимий оқиш-оқмаслигига нисбат бериш асосида номланган сув объектлари. Сув объектларида доимо сув бир меъёрда оқавермайди. Айрим сув объектларида баҳорда, ёфингарчилик кўп бўлган пайтларда сув кўп оққани ҳолда, бошқа пайтларда сув деярли бўлмайди. Бу гуруҳга мансуб гидронимлар ана шу хусусиятларни эътиборга олиш асосида номланган сув

¹ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 38.

объекти номларидир: *Тақирариқ* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Қуруқсой, 1-Қуруқсой* (Нам. в. Чуст т.), *Қуруқсой селхонаси* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.) каби.

10. **Фитогидронимлар.** Дарахт ва ўсимликлар дунёси сув билан боғлиқ. Табиатда бир-биридан айро нарсанинг ўзи йўқ. Сув бор жойда гиёҳ, ўсимлик унади, дарахт кўкаради. Чунончи, Ўзбекистон флораси турли-туман, ранго-ранг бўлиб, унинг таркибида 4000 турдан ортиқроқ ўсимликлар мавжуд. Уларнинг кўпчилигидан халқ хўжалигининг турли тармоқларида юқори сифатли хом ашё ўрнида, кийим-кечак, дори-дармон, озиқ-овқат, пардоз-андоз буюмлари ишлаб чиқаришда кенг кўламда фойдаланилади.¹ Демак, ўсимликлар инсониятнинг моддий тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, кишиларнинг ҳаёти ва хўжалик фаолиятида муҳим роль ўйнаган ва ўйнамоқда.²

Улар инсон учун хом ашё, чорва учун озуқа ҳисобланган. Шунингдек, инсонлар ободонлаштириш мақсадида ва табиий эҳтиёж туфайли ҳам сув объектлари атрофига манзарали, мевали дарахтлар ўтказганлар, парвариш қилганлар. Кейинчалик, сув объектларини бир-биридан ажратиш, фарқлаш учун уларни атрофида ўсаётган ўсимлик ва дарахтлар номи билан атаганлар. Бунинг натижасида ўзбек тили гидронимлари тизимида фитогидронимлар туркуми шакланган. Ўсимлик ва дарахт номлари асосида яратилган сувликлар номи фитогидроним (фито < рус. < юнон. Phytos-ўсимлик+гидро рус. <юнон. hidro-сув + опома-исм, ном)³лар дейилади. Фитогидронимлар фитотопонимларнинг бир туридир. Айрим фитотопонимларнинг лисоний хусусиятлари Н.Охунов томонидан тадқиқ этилган.⁴ Ўсимлик ва дарахт номи билан

Ходжиматов К. Ўзбекистоннинг хушбўй ва хуштаъм ўсимликлари. - Тошкент: Фан, 1996. Б.6.

Юртин К.П. Отражение фито и зоогеографии в эвенкийских географических названиях. Языки и топонимия Сибири. Вып. II. - Томск 1970. - С.50.

Усмонов О. Дониёров Р. Русча интернационал сўзлар изоҳли луғати. - Тошкент: Фан, 1965. - Б.122., 483, 457.

Охунов Н. Фарғона области фитотопонимларини ўрганишга доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. - №4. - Б.32-35.

аталган Хоразм вилоятига хос номларини З.Дўсимов фитонимик тип (фитотопонимлар) термини остида таҳлил қилган.¹

Фарғона водийси гидронимлари тизимида юзлаб фитогидронимлар мавжуд: *Оқтерақ ариғи* (Нам. в. Чортоқ т. Балиққўл қ.), *Олматикан* (Нам. в. Чортоқ т. Сарой қ.), *Садариқ* (Нам. в. Наманган т.), *Қамишбулоқ* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.) каби.

Республиканинг бошқа худудларида ҳам бир қанча фитогидронимлар учрайди: *Зирабулоқ* (Жиз. в. Зомин т.), *Жинғилсой* (Нав. в. Нурота т.), *Қораарчасой* (Тош. в.), *Ўриқлисой* (Жиз. в.), *Шотутсой* (Сурхон. в.), *Юлғунсой* (Сам. в.), *Теракли* (Тош. в. Нишобсой қ.), *Толариқ* (Тош. в. Зангиота т.), *Чинорбулоқ* (Сам. в. Омонқўтон қ.) каби.

Мазкур фитогидронимларнинг ҳар бири ўзига хос лисоний белги-хусусиятларга ва номланиш тарихига эга. Чунончи, *Чақатикан* - Наманган вилояти Поп туманининг Гулистон қишлоғидаги булоқ номи. Ҳозирги ўзбек адабий тилида «чақа» сўзи омоним сўз бўлиб қуйидаги маъноларни англатади:

а) мисдан тайёрланган майда пул;

б) гўдак, жуда ёш бола;

в) ишқаланиш, урилиш натижасида ҳосил бўладиган кичик яра.² Шунингдек, «*нарсаларнинг бетиде ҳосил бўлган майда материк ўйиқ*» ҳам чақа деб аталади.³ Тикан эса ўсимликларнинг ингичка учли, нинасимон органи. Демак, чақатикан-чақасимон тиканли ўсимлик. Бизнингча, мазкур сўз «чақир тиканак» сўзининг Наманган шеваларига хос варианты. Чақир тиканак - пояси ётиб ўсадиган ёввойи ўт ва унинг юддузча шакли тикани.⁴ Бизнинг аниқлашимизча, булоқ атрофида худди шундай ўсимлик ўсади, шунга кўра булоқ Чақатикан (Чақир тикан) деб аталган.

¹ Дўсимов З. Ўша асар. 99-100-б.

² Раҳмагулова Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1984 - б. 152.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Москва: Рус тили. 1981. - Т. II. - Б. 359.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-том. 172-бет.

Фарғона водийси фитогидронимларини қандай дарахт ёки ўсимлик номи билан аталишига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) манзарали дарахт номлари билан аталган сув объектлари: *Қайрағочариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Калтачинор булоғи* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Теракли ариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.), *Яккатол бува булоғи* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Бештол булоғи* (Нам. в. Чортоқ т.), *Қўштолариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.) каби. Республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам тол, терак, чинор каби дарахт номлари асосида шаклланган фитогидронимлар мавжуд: *Толариқ* (Тош. в. Зангиота т.), *Тераксой* (Сам. в. Ургут т.), *Тераклисой* (Тош. в. Оҳангарон т.), *Бешарчасой* (Жиз. в. Зомин т.), *Чинорбулоқ* (Сам. в. Омонқўтон қ.), *Обизаранг* (Сурхон. в. Сарийосиё т.) каби;

2) мевали дарахт номлари билан аталган сув объектлари: *Олчасой* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Анорзорсой* (Нам. в. Уйчи т. Қизилравот қ.), *Ўриклисой* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Дўланаариқ* (Нам. в. Чуст т. Варзик қ.), *Қуюқтут* (Нам. в. Уйчи т. Райрат қ.), *Олматикан ариғи* (Нам. в. Чортоқ т. Сарой қ.), *Яккатут жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.) каби. Чунончи, жийда-барги узун, гули хушбўй мевали дарахт. Республиканинг барча вилоятларида жийда дарахти кўп ўсади. Шу боис Ўзбекистон, жумладан, Фарғона водийси фитогидронимлари доирасида жийда номи билан аталган гидронимлар кўп: *Жийдалисой сув омбори* (Нам. в. Поп, Уйчи туманлари), *Жийдали булоқ // Жийдалибува булоғи* (Нам. в. Чуст т. Балиқчи қ.) каби;

3) донли ўсимликлар, полиз экинлари ва сабзавот номлари билан аталган сув объектлари: *Буғдойпоясой* (Нам. в. Уйчи т. Қизилравот қ.), *Шолғомариқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Навкент қ.) каби. Чунончи, Шолғомариқ - Янгиқўрғон туманининг Навкент қишлоқ кенгашига қарашли собиқ Тельман маҳалласидан оқиб ўтувчи ариқ. Маҳаллий аҳоли вакиллариининг айтишларича, бу ариқ ковланиб, биринчи марта сув оқизилганда ариқ ёқаларига

шолғом уруғи сепилган, ундан яхши ҳосил олинган.¹ Шунга нисбат бериб, қадимдан бери уни «Шолғомариқ» деб аталади;

4) ўт номлари билан аталган сув объектлари: *Қўғаликўл* (Нам. в. Мингбулоқ т. Қўғаликўл қ.), *Ҳулвазорсой* (Нам. в. Чуст т. Саримсоқтепа қ.), *Қамишбулоқ* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.), *Қизилқиеқ жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Шоён қ.) каби. Чунончи, *қўға* - ичи ғова ва юмшоқ, бардига ўхшаш узун бўлиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик. *Қўға* одатда бўйинча яшаш, қовун осиб сақлаш учун ишлатилади. *Қўға қовға*, *қўғай* деб ҳам аталади.² Мазкур ўсимлик кўпроқ сувликлар бўйида ўсади. Вилоятнинг Мингбулоқ, (собик Задарё) тумани ҳудудида оқава сувлар ҳосил қилган, атрофида ана шундай қўға ўсимлиги кўп ўсадиган кўл *Қўғаликўл* деб аталган. Вақтлар ўтиши билан ономастик конверсия усули асосида кўл номи қишлоқ, маҳалла номига, яъни фитогидроним фитотопонимга айланган.

Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида бурган, юлғун таркибли фитогидронимлар кўп учрайди. *Бурганлисой* (Тош. в. Ўрта Чирчиқ т.), *Бургансой* (Нав. в. Хатирчи т.), *Жинғилсой* (Нав. в. Нурота т.), *Юлғунсой* (Сам. в.) каби.

Юқорида келтирилган таҳлиллардан кўриниб турганидек, ўсимлик ва дарахт номлари асосида яратилган гидронимлар - фитогидронимлар ўз мазмун-моҳияти, этимологияси, шаклланиш тарихи билан ўзи мансуб ҳудуднинг табиатини, ўсимликлар дунёсини ўзида акс эттиради. Ўзбек тили фитогидронимлари доирасида мевали, манзарали дарахтлар, ўсимликлар, ўт номлари билан аталган гидронимлар салмоқли ўрин тутади, полиз экинлари, донли ўсимликлар, сабзавот номлари билан аталган гидронимлар эса жуда кам. Бунинг боиси мевали, манзарали дарахтлар, ўсимлик ва ўтлар узоқ вақт яшайди, сабзавот экинлари эса бир йилдаёқ йиғиштириб олинади.

11. Зоогидронимлар. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммаси - бутун борлиқ, мавжудот табиат дея аталади. Табиатдаги барча мавжудотлар, унсурлар, воқеа-ҳодисалар бир-бири билан

¹ Ахборотчи: Болтабоев Дехконбой, пенсионер.

чамбарчас боғлиқ. Худди шундай боғлиқлик ҳайвонот ва ўсимликлар, ҳайвонот ва сув объектлари доирасида ҳам мавжуд. Табиатдаги бу боғлиқлик ва алоқадорлик тилда, номларда, жумладан, атоқли отларда ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбек тили зоогидронимлари ҳам табиатдаги ана шундай боғлиқлик маҳсулидир. Уй, зоологик боғ, цирк, кўриқхоналардаги ҳайвон ва паррандаларга қўйилган махсус лақаб номлар зоонимлар ҳисобланади. Шунингдек, айрим тадқиқотларда ҳайвон, парранда, жонзотларнинг умумий номини ифодаловчи апеллатив лексик сатҳга мансуб сўзларни ҳам зоонимлар термини остида таҳлил қилиш кузатилади.¹ Атоқли отлар сирасига ва апеллатив лексикага мансуб зоонимлар Д.Абдурахмонов, Д.Бозорова, Ф.Исҳоқов, А.Ишаев, С.Қораев, Б.Чориев, Б.Зариповлар томонидан ўрганилган.²

Биз ана шу тадқиқотларга асосланган ҳолда ҳайвон номлари билан аталган сув объектлари номларини зоогидронимлар термини остида таҳлил қилдик. Гидронимларнинг бу турининг шаклланишига уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар, жониворлар, қуш ва паррандаларнинг номларини ифодаловчи апеллатив сўзлар асос бўлади: *Бойўелисой* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Балиққўл* // *Балиқликўл* (Нам. в. Чортоқ т.), *Қундузбулоқ*, *Чўчқабулоқ*, *Балиққудуқ* (Нам. в. Чуст т.), *Самансой*, *Қашқалдоқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Қашқалдоққўл*, *Чавоқликўл* (Фар. в. Бувайда т.) каби.

Фарғона водийси зоогидронимларининг номланиш асосига кўра ўз ичида қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

¹ Юлдашева Д.М. Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: Фил. фанлари номзод дис. ... автореф. - Тошкент. 2007. - 23 б.

² Абдурахмонов Д. Иг номлари // Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигига оид тадқиқотлар. 4-китоб. Тошкент. Фан, 1963. - Б.464-470; Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. - Тошкент: Фан, 1973. - 224 с.; Исҳоқов Ф. «Зарбулмасал»даги қуш номларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. - №1. - Б.48-50.; Ишаев А. Дулдўл отлар тизми // Фан ва турмуш, 1973. - №5. - Б.30-31.; Қораев С. Ҳайвонларнинг қадимий номлари // Фан ва турмуш, 1974. - №2. - 28 б.; Чориев Б. Ўзбек зоонимлари // Ономастика Ўзбекистана. Тезиси Республиканской конференции. - Ташкент, 1989. - Б.182-183. - Ҷама муаллиф. "Муродхон" дostonида ишлатилган зоонимлар // Ўзбек ономастикasi III Республика илмий - амалий конференцияси тезислари. - Хива, 1991. - №1. - Б.23.; Зарипов Б. Зоонимларнинг баъдий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида): Фил. фанлари номзоди дис. автореф. - Тошкент, 2002. - 21 б.

1) ёввойи ҳайвон номлари билан аталган сув объектлари: *Чўчкабулоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Чўчкасой* (Тош. в. Оҳангарон т.), *Тунғизқул* (Нам. в. Мингбулоқ т.) каби.

Чўчкабулоқ Чуст туманининг Қалъақўрғон (ҳозирги Қорақўрғон) қишлоғида жойлашган. Қадимда булоқ атрофида ёввойи чўчкалар кўп бўлиб, улар булоқ атрофидаги сувликларда ҳам юрар экан. Шунга нисбат бериб, булоқ ҳозирга қадар *Чўчкабулоқ* деб аталади.

Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари гидронимиясида ҳам бундай зоогидронимлар учрайди: *Тунғизқулди*, *Бўриётоқ* (Қорақум саҳросидаги қўллар), *Хирсхансой* (Сам. в. Ургут т.), *Бўриётоқ / Бўритоғ қул* (Хоразм в. Хива т.) каби;

2) уй ҳайвонлари номи билан аталган сув объектлари: *Отқудуқ* (Қашқа. в. Нишон т.), *Тулпорқул* (Тош. в. Оҳангарон т.) каби;

3) қуш ва парранда номлари билан аталган сув объектлари: *Қарчиғай* (Нам. в. Уйчи т.), *Қарғалиқул* (Нам. в. Норин т.), *Қашқалдоқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Зарғалдоққул* (Нам. в. Поп т.), *Чумчуқорол* (Нам. т. Қорасув қ.), *Майнабулоқ* (Нам. в. Косонсой т.) каби.

Қарғалиқул - Наманган вилояти Норин туманининг Тўда қишлоғидаги ариқ номи. Атрофида патлари тимқора кўчманчи қуш - қарға (қора қарға) кўп бўлганлигига нисбат бериб, ариқ шундай аталган. Гидроним таркибидаги қул сўзи - «кенг чуқурликда йиғилиб қолган сув, табиий сув» маъносини англатади. Ариқ саёзликдан бўйларида, у ер бу ерда, сувлар тўпланиб, қулчалар ҳосил қилинганлигига кўра гидроним таркибида қул термини ҳам қўлланган.

Қарчиғай - Наманган вилояти Уйчи туманининг Уйчи жамоа хўжалиги ҳудудидаги ариқ ва коллектор номи. Қарчиғай-калта қайрилма тумшукли, тирноқлари узун ва ўткир, йиртқич қуш.¹ Қарачиғайни одамлар тутиб, қулга ўргатиб овга ҳам соладилар. У кўпроқ ўрмонда ва шунга ўхшаш жойларда яшайди.

¹ Ўзбек тилининг илмий луғати - Москва Рус тили. 1981. II т.-Б.557.

Лекин қарчиғай жуда эҳтиёткор қуш, шунинг учун уни кўриш қийин. Аҳён - аҳёнда унинг қаттиқ қичқирган овозини эшитиб қолиш мумкин. Маҳаллий аҳолининг маълумотига кўра, қадимда мазкур ариқ ва коллекторлар атрофида баъзан қарчиғайлар кўринганлигига, баъзан уларнинг қаттиқ ва хунук қичқириғи эшитилиб турганлигига кўра мазкур сув объектлари Қарчиғай деб аталган ва ҳозирда ҳам шундай аталади.

Қашқалдоқ - Наманган вилояти Уйчи туманининг Файзиобод қишлоғи, Беруний жамоа хўжалигидаги ариқ номи.

Қашқалдоқ - сувмашаклар туркумининг қамишзор кўлларида яшайдиган, бошида қашқаси бор бир тури; ўрдақдан йирикроқ ёввойи қуш.¹ Аввалари ариқ бўйларида ана шундай қушлар бўлганлигига кўра Қашқалдоқ деб аталган;

4) сувда яшовчи жониворлар номи билан аталган сув объектлари: *Балиқкўл* (Нам. в. Чортоқ т.), *Балиққовуз* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Балиққудуқ* (Нам. в. Чуст т.) каби;

5) сувда ва қуруқликда яшайдиган жонзотлар номи билан аталган сув объектлари: *Қундузбулоқ* (Нам. в. Чуст т.) каби.

Қундузбулоқ Чуст туманининг Қорақўрғон қишлоғида жойлашган. Маҳаллий аҳолининг айтишича, аввалари булоқда ва унинг атрофида кечалари баъзи одамлар қуруқликда ҳамда сувда яшашга мослашган, қимматбаҳо мўйнали йиртқич сутэмизувчи ҳайвон - қундузларни кўришган. Бу фикрлар анча асосли. Танаси ингичка ва букилувчан, узунлиги 70 сантиметр келадиган қундуз ҳаёти сув билан боғлиқ. У қуруқликда қовушмайроқ юради, сувда эса жуда яхши сузади. Шунингдек, қундузлар қундузи уясида яшириниб ётади, овга асосан тунда чиқади. Булоқ ва унинг атрофида қундузлар бўлганлиги боис, у Қундузлибулоқ деб аталган. Даврлар ўтиши билан ном таркибидаги -ли аффикси тушиб қолган, сўз бирикмаси сўзга - номга айланган: қундуз + ли + булоқ > қундуз булоқ > Қундузбулоқ.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Москва: Рус тили, 1981, II т.-Б.556.

Таҳлиллардан кўринадики, зоогидронимларнинг лисоний тадқиқи улар мансуб бўлган ҳудуд табиатини, ҳайвонот дунёсини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Тарихий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа омилар асосида номланган сув объекти номлари

Этногидронимлар. Ўзбек тили гидронимик тизимида этногидронимлар ҳам салмоқли ўрин тутаяди. **Этногидронимлар**-уруф, қабила, халқ, миллат номлари-этноним (<грек. *ethnos*-этнос-уруф, қабила, халқ-опума-ном) лар асосида яратилган сув объекларининг атоқли номларидир.¹ Этногидронимлар тилдаги энг қадимги топонимик қатламлардан саналади. Этногидронимлар сув объекларининг маълум этник гуруҳга тегишли эканлигини, мансублигини, уларга алоқадорлигини билдиради.

Бошқа туркий халқлар каби ўзбек халқи ҳам маълум уруф-қабилалардан таркиб топган. Уруфлар ўзаро яқинлиги, бири-бирига муносабатлари жиҳатидан бирлашиб, қабилани ташкил этган. Қабила таркибида бир неча уруфлар бўлган.

Машҳур турколог Маҳмуд Кошғарий турк табақалари ва қабилаларнинг баёни ҳақида фикр юритиб, қуйидагиларни қайд этган: «Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нўх пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли Туркка бориб тақаладилар.

Булар Рум авлодининг Иброҳим пайғамбар ўғли Ису Румга бориб тақалишига ўхшайди. Ҳар бир қабиланинг саноксиз алақанча уруфлари бор».²

Қадимий аждодларимизнинг ўзаро муносабатлари туфайли пайдо бўлган уруфчилик 40 минг йиллар оша бугунга қадар етиб келган.

¹ Оқунев Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Тошкент: Фан, 1989. - Б. 37.

² Кошғарий, Маҳмуд. Девону луготит турк. - Тошкент: Фан, 1960. - I т. - Б. 64.

Машҳур тарихчи Рашидиддин-Фазлуллоҳ Қазвиний (Ҳамадоний) ўзининг «Жомеъ-ат-таворих» асарида 24 уруф ҳақида фикр юритган.

Тарихий манбаларда ёзилишича, ўзбек халқининг шажараси 92 қабиладан ташкил топган. Худойберди Дониёров ўзбек уруғлари 300 дан ортиқлигини аниқлаган.¹

Николай Хаников «Бухоро хонлигининг тавсифи» («Описание Бухарского ханства»-1843) асарида «Насабномаи узбакия» китобига асослаган ҳолда, ўзбек қабила ва уруғларининг 97 тасини рўйхатини келтирган. Бу далиллар ўзбек миллати жуда кўп уруф ва қабилалар мажмуидан иборатлигини кўрсатади. Ўзбек этнонимларининг лисоний хусусиятлари: шаклланиш тамойиллари, луғавий-маъновий ва ясалиш хусусиятлари К.Марқаев томонидан тадқиқ этилган. Унинг тадқиқотлари ўзбек этнонимикасини этнослар ҳақидаги янги илмий-назарий қарашлар, хулосалар билан бойитди.²

Ўзбекистон, Фарғона водийси, жумладан, Наманган вилояти ҳудуди энг қадимги аҳоли жойлашган ва яшаган манзиллардан бири ҳисобланади. Аҳолининг ўтроқ ҳаёт кечириши ва дастлабки суғорма деҳқончилик эрамиздан олдинги VI-IV асрларга бориб тақалади. Бу вақтларда Фарғона водийси, жумладан, Шимолий Фарғона ҳудуди сиёсий-маъмурий жиҳатдан шаҳар-давлатлар иттифоқидан иборат бўлган.

Фарғона водийсининг бугунги маъмурий чегараларида жуда қадим замонлардан асосан ерли халқ ўзбеклар, тожиклар ва қирғизлар ёнма-ён яшаб келганлар. Шунингдек ҳудудда *сарой, тўда, найман, яшиқ, қўғай, қўғайўлмас, элатон, ғалча, ўлмас, қипчоқ, ялонюч, арғин, бағиш, арбағиш, чўнгбағиш, олчин, қизилой, баймоқ, пучиғой, қозоқ, қирғиз, уйғур, қорақалпоқ, татар* каби уруф ва миллат вакиллари истиқомат қиладилар. Ҳудуднинг этник таркиби топонимларда, жумладан, гидронимларда ҳам ўз ифодасини топган.

¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968

² Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди ... дис. аятореф. – Тошкент, 2007 -26 б.

Этнонимлар билан номланган сув объектлари, асосан, ўзбек халқи уруғлари, уларнинг тарихи, миграцияси билан боғлиқ.

Сув объектларининг номланишини кузатиш шуни кўрсатадики, ҳар қандай сув объектига ном беришда унга хос характерли бирор белги-хусусият, жиҳатга асосланилади. Ўзбек тили гидронимлари туркумига мансуб этногидронимлар мазкур сув объектлари атрофида яшаган, ундан фойдаланган ёки ўша объектнинг пайдо бўлишида бевосита иштирок этган халқ, миллат, қабила, уруғ билан алоқадор бўлиб, уларни номлашда ана шу этник гуруҳ номлари - этнонимлар мотивациясига асосланилган. Фарғона водийси гидронимиясига мансуб *Қозоқариқ* (Нам. в. Нам. т.), *Қалмоқариқ* (Нам. в. Чортоқ т. Сарой қ.; Косонсой т.), *Қилчоқариқ* (Нам. в. Норин, Чуст т.), *Уйғур ариқ*, *Уйғурсой селхонаси* (Нам. в. Поп т. Уйғур қ.), *Жуйитуркон* (Нам. в. Чуст т. Варзик қ.), *Ўзбекариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.), *Ўрисариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Қирғизбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Қўғайариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қўғайўлмас қ.), *Хитой* (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Тўдаариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.), *Наймансой* (Фар. в. Ўзбекистон, Данғара т.), *Урганжи* (ариқ-Фар. в. Данғара т.) каби этногидронимлар фикримиз далилидир. Мазкур гидронимларнинг ҳар бири ўзига хос тарихга ва лисоний хусусиятларга эга.

Тарихий маълумотларга қараганда, қирғизлар бундан 3000 йил чамаси олдин Фарғона водийси ерларига келиб ўрнашганлар¹. Наманган вилоятидаги қирғизлар Чотқолдан келган¹. Ҳозирда қирғизлар Наманган вилоятининг Наманган, Чортоқ, Норин, Янгиқўрғон, Учқўрғон туманлари ҳудудларида маҳаллий аҳоли ўзбеклар билан бирга истиқомат қиладилар. Қирғизларнинг вилоятга кўчиб келиши, шу ерда яшаётганлиги боис мазкур миллат номи билан боғлиқ қуйидаги этнотопонимлар шаклланди: *Қирғизқўрғон* (Наманган, Янгиқўрғон туманлари), *Қирғизовул* (Нам. в. Норин т.),

¹ Каранг. Народы Средней Азии и Казахстана. - Москва, 1963. - С. 165

Қирғизмаҳалла (Нам. в. Наманган, Учқўрғон, Уйчи, Чортоқ туманлари) каби. Шунингдек, Наманган вилоятида *Қирғизариқ* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Қирғизбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) каби этногидронимлар ҳам кузатилади.

Тилшунос В.А.Никонов фикрича, асосида этноним ётувчи жой номлари, агар улар ўша ҳудудда яшамайдиган кишилар томонидан берилмаса, этник келиб чиқишида умумийлик бўлган бир халқ яшовчи жойларда юзага келиши мумкин эмас. Одатда, этнонимлар аҳолининг этник мансубиятини фарқ этувчи лисоний белги вазифасини бажарадиган жойлардагина этнотопонимга айланади.² Бу фикрлар этногидронимларга ҳам тааллуқли. Чунончи, **Жўйитуркон** - Наманган вилояти Чуст туманининг Варзик қишлоғидан Каркидон қишлоғига оқиб ўтувчи ариқ номи. Мазкур ном «ариқ», яъни «*кичик оқин сув йўли*», дарё, сой, канал ва бошқалардан инсон кучи билан чиқарилган сув шахобчаси³ маъноларини англатувчи форс - тожикча «жўй» сўзига форсий изофа кўрсаткичи воситасида ўзбек этнонимининг муқобили бўлган «турк» атамасини ва унга форс - тожикча - *он* кўплик қўшимчасининг қўшиливидан (жўй+и+турк+он) ясалган бўлиб, «Ўзбеклар ариғи» демақдир. Ариқ тожиклар яшайдиган Варзик қишлоғидан, асосан, ўзбеклар истиқомат қиладиган Каркидон қишлоғига оқиб ўтганлигига кўра шундай номланган.

Фарғона водийси этногидронимлари этник тарихий тараққиёт маҳсулидир. Уларнинг ҳар бири ўз мазмун-моҳияти, шаклланиш асоси билан ҳудуд тарихи, этнографияси, этник шаклланиши, географияси ҳақида бой маълумотлар беради. Масалан, **Қорақалпоқ коллектори** - Наманган вилояти Мингбулоқ ва Поп туманлари ҳудудидаги сув объекти номи.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, XVIII асрнинг 20-йиллари бошларида қозоқлар ва қорақалпоқлар жунғорлар томонидан қилинажак кучли ҳужум ҳафви остида қолади.

¹ Каранг, Губаева С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начала XX в. - Ташкент, 1983. - С.63

² Каранг, Никонов В.А. Топонимика историко-географической этнографии. Москва, Наука, 1964. - С.3.

³ Каранг Персидско-русский словарь. Москва, 1985. -2 т. - С.447.

Жунгорлар 1723 йилда Туркистон ва Сирдарё атрофидаги бошқа шаҳарларни эгаллаб, Сирдарёнинг ўрта қисмидаги ҳудудларни босиб оладилар ҳамда қорақалпоқларни ўзи яшаб турган жойлардан сиқиб чиқарадилар; уларнинг бир қисми Ўрта Осиёнинг ичкарисига ёки шимоли - ғарбига кетишга мажбур бўлади. Жунгорлар ҳужумидан кейин Сирдарёда қолган қорақалпоқлар иккига - «юқоридагилар» ва «пастдагиларга» бўлинадилар.¹ «Юқоридагилар» номи билан аталувчи қорақалпоқларнинг катта қисми турли даврларда Фарғона водийси, жумладан, Наманган вилоятининг Мингбулоқ туманига келиб ўрнашиб қолганлар. Шунингдек, қорақалпоқларнинг бир гуруҳи XVIII асрнинг биринчи ярмида, асосий қисми эса XVIII асрнинг тўртинчи чорагида Норбўтабий ҳукмронлиги даврида водий ҳудудига кўчиб келганлар.² Бундан ташқари, Қўқон хони Олимхон (1799-1810) даврида ҳам бир гуруҳ қорақалпоқлар Тошкент атрофида бўлган жангда маҳаллий халқ билан бирга асир сифатида қўлга олинади ва хонлик ерларига келтирилиб турли жойларга тарқатиб юборилади.

Шарқшунос Хаммер-Пургиталнинг ёзишича, ўз ватанидан қувғин қилиниши сабабли мотам белгиси сифатида улар қора қалпоқ кия бошлаганлар, шундан уларнинг номи «қора бурк» ва «қорақалпоқ» бўлган.³

Қорақалпоқларнинг водий ҳудудида жойлашиб қолиши натижасида Фарғона вилоятининг Данғара, Андижон вилоятининг Избоскан, Андижон туманларидаги Қорақалпоқ деб аталадиган қишлоқлар, Бувайда тумани Турк қишлоғидаги Қорақалпоқ каби маҳалла номларини ифодаловчи топонимлар вужудга келди. Жумладан, Қорақалпоқ коллектори (Наманган вилояти Поп туманидан Мингбулоқ туманига оқиб ўтувчи сув объекти) ҳам юзага келди. Демак, Қорақалпоқ коллектори қорақалпоқ уруғига мансуб кишилар яшайдиган ҳудуддан оқиб ўтганлигига кўра шундай ном олган.

¹ Камалов С.К. Қарақалпаки в XVIII-XIX в.б. - Ташкент, 1968. - С.33

² Телстова Л.С. Қарақалпаки Ферганской долины. - Нукус, 1959. - С.20.

³ Айтмуратов Д. Туркские этнонимы. - Нукус: Қарақалпакистан, 1986. - С.55

Фарғона водийси этногидронимларининг қандай этноним асосида юзага келганлигига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1) машхур ва маълум йирик этнослар номи асосида шакланган гидронимлар. Бундай этногидронимлар асосини турли халқ ва миллат номлари ташкил этади: *Ўзбекариқ*, *Ўрисариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Қозоқариқ* (Нам. в. Наманган т.), *Жуйитуркон* (Нам. в. Чуст т.), *Қирғизбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Қалмоқариқ // Қалмиқариқ* (Нам. в. Чортоқ, Косонсой т.) каби;

2) туркий уруғ ва қабила номлари асосида шакланган этногидронимлар: *Элатонариқ*, *Яшиқ*, *Тўдаариқ*, *Қўғайариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Қипчоқариқ* (Нам. в. Норин, Чуст т.), *Боғиш* (Нам. в. Чортоқ т.), *Қипчоқариқ* (Фар. в. Қўқон ш.) каби.

Юқорида келтирилган этногидронимлардан кўринадики, водий этногидронимларининг асосий қисми қипчоқ этник гуруҳлари асосида шакланган. Қипчоқлар турк халқларининг энг йирик ва қадимий қабилаларидан.

Қипчоқлар, тарихий-этнографик асарларда қайд этилганидек, эрамиздан аввалги III аср охиридан VI асрнинг ўрталаригача шимоли-ғарбий Олтойда истиқомат қилганлар.¹ Кейинчалик улар Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ҳудудда, Хоразмда, Урал ва Волга дарёлари ўртасидаги ерларда, Шимолий Кавказда яшай бошлаганлар. Қипчоқлар X-XVI асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хоразмга кўчиб ўтган ва бу ерларда ўтроқлашиб, ўзбек халқи таркибига қўшилиб кетган.² Кўп сонли мазкур қабила ўзбекларнинггина эмас, қозоқ, қорақалпоқ, қирғизларнинг этник таркибига кириб, уларнинг миллат бўлиб ташкил топишида қатнашган. Қипчоқлар Фарғона водийсининг шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий қисмларида, жумладан, Наманган вилоятининг Наманган, Поп, Тўрақўрғон, Чортоқ, Уйчи, Янгиқўрғон, Учқўрғон туманларида ўтроқлашиб қолганлар. Этнограф К.Шониезовнинг кўрсатишича, XX асрнинг биринчи

¹ Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. - Москва, 1968. - С. 550-551.; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Ташкент: Фан, 1974. - С. 32, 66.

² Задыхина К.А. Узбеки дельты Амударьи. ТХА э.э. Т. I. - Москва, 1958. С. 341.

чорагида республикамиз чегарасида яшовчи қипчоқларнинг умумий сони 127 минг кишини ташкил этган. Шундан 42,4 минг киши Фарғона водийсида яшаган.¹ Худди шунинг маҳсули сифатида бир қанча топонимлар қаторида мазкур уруғ номи билан боғлиқ *Қипчоқариқ*, *Қўғайариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Яшиқ*, *Элатон ариғи* (Нам. в. Учқўрғон т.) каби этногидронимлар шакланган.

Яшиқ - қипчоқ уруғларидан бири. Маҳаллий халқ мазкур этнонимнинг этимони русча *яшик*, *яшчик* сўзи деб ҳисоблайди. Яшиқ-йашиқ сўзининг русча *яшчик*, *яшик* сўзларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Яшиқ сўзи академик В.В.Радлов луғатида «озгин, қийналган, бўшашган, ҳолдан кетган, ишга яроқсиз, қуёш» маъноларини билдириши қайд этилган.²

Проф. В.М.Насилов қадимги уйғур тилидаги йашук сўзи «ёруғ, ёруғлик» маъноларини билдирувчи сўз бўлиб, йашу (ярқироқ нурланувчи) шаклидан олинганлигини кўрсатади (<йашу+к).³

Яшиқ сўзи дастлаб апеллатив лексик сатҳдан этнонимга ўтган. Кейинчалик яшиқ уруғига мансуб кишилар яшайдиган Яшиқ қишлоғидаги ариқ ҳам ана шу этносга нисбат бериш асосида Яшиқ деб номланиши асосида гидронимга айланган. Аслида Яшиқ гидронимининг этимони «*яшиқларнинг ариғи*» шаклидаги отли бирикмадир. *Яшиқларнинг ариғи* бирикмаси тил тараққиёти: топонимик деривация, номнинг соддалашуви натижасида Яшиқ тарзига келган: *яшиқларнинг ариғи* > *яшиқлар ариғи* > *Яшиқ ариғи* > *Яшиқариқ* > *Яшиқ*.

Антропогидронимлар. Топонимлар, жумладан, гидронимларнинг юзага келиши маълум ҳудуддаги кишиларнинг урф-одати, тили ва уларнинг тараққиёт тарихи, маданий юксалиши, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаёти каби жиҳатлар билан алоқадордир. Аниқроғи, ҳар қандай номнинг асоси (мотив)лари тарихий ва социал маънога эгадир.

¹ Шенников К. Кўрсатилган асар, 110-112-бетлар.

² Карен Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч. 1. - С. 248-249.

³ Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - Москва, 1963. - С. 23.

Сув объектларининг номланиш тамойиллари ва мотивлари турли хил далилларга асосланади. Мазкур далиллар аниқловчи (атрибут) характерда бўлиб, ўзи ифодаляётган сув объектини бошқа шу хилдаги объектдан фарқлаш эҳтиёжи натижасида вужудга келади.

Сув объектларининг номланишида шу объектнинг жойлашиш ўрни, қандай этник гуруҳга мансублиги, объект атрофидаги ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, уни бунёд этилишига раҳбарлик қилган ҳамда бунёд этган шахс номлари мотив вазифасини бажаради.

Киши номлари: исм, фамилия, ота исми, лақаб ва тахалуслар - антропонимларнинг¹ жой номларига айланиши кенг тарқалган лисоний ҳодисадир. Кишиларнинг сув объекти билан муносабати: унга эгалиги, барпо этганлиги каби далиллар асосида мотивланган, аталган сув объектлари антропогидронимлар дейилади. Бундай номларни З.Дўсимов антропонимик тип термини остида таҳлил қилган.² Масалан, *Холжон ариғи* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Эшмерган ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Жўрахожа булоғи* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.), *Уста Ниёз булоғи* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Усмонолиш* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Мусулмонқул ариғи* (Анд. в. Балиқчи т. Сиза қ.), *Бурхон Шайх ариғи* (Анд. в.) каби.

Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам антропогидронимлар кўп: *Абдуллахонбанди* (Бух. в. Нурота т. Эски Оқчоб қ.), *Қиличбойарна* (Хор. в. Гурлан т.), *Исмоил шоир номли канал* (Сам. в. Нарпай т.), *Меҳтар Қосим кўприғи* (Бухоро в.), *Назархон канали* (Қорақал. Респуб. Нукус т. Қипчоқ қ.), *Сотиболди ариғи* (Сам. в. Пах. т. Хайит Элбеги қ.), *Шониёзариқ* (Сам. в. Пах. т.), *Жуйи Маҳмуд* (Сам. в. Пах. т.), *Авлиёота* (Жиз. в.), *Ҳазрати Башир* (Қашқа. в.), *Султон Санжар сув омбори* (Хор. в. Ҳазорасп т.) каби.

¹ Хажиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 17.

² Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 94-97.

Антропонимларнинг топонимга айланиши бир қанча **экстралингвистик** омиллар асосида содир бўлган. Бу, аввало, **антропонимлар** ҳам худди топонимлар, жумладан, гидронимлар **сингари** фақатгина объектларни (кенг маънода) индивидуаллаштирадиган, уларни бир-биридан ажратадиган ижтимоий-лисоний (социал-лингвистик) белгигина эмас, айти вақтда улар кишиларнинг этник белгиси, миллий хусусияти, ижтимоий-сиёсий қарашларини ҳам кўрсатувчи белгидир. З.Дўсимов фикрича, шу сабабли ҳам улар орасидаги ўзаро муносабат жуда қадимдан бошланган. Кўплаб киши номларининг жой номига ёки аксинча жой номларининг киши номларига айланиши худди ана шу омил билан изоҳланади.¹ Бизнингча, антропогидронимларнинг шаклланишида, яъни киши номларининг сув объекти номига ўтишида, кўчишида сув объектларининг маълум кишилар томонидан бунёд этилиши, кишилар учун хизмат қилиши ва бевосита инсон ҳаёти билан боғлиқлиги каби омиллар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Антропонимлар гидронимлар тизимига ўтар экан, ўзи номлаётган сув объектининг , фарқловчи, бошқа сув объектларидан ажратувчи лисоний аниқловчи - атрибут вазифасини бажаради.² Бунда шахс ва объект муносабати муҳим роль ўйнайди.

Антропогидронимлар **Фарғона водийси** гидронимлари доирасида салмоқли ўрин тутади. Фарғона водийси антропогидронимларини қандай сув объекти номининг билдиришига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. **Киши номлари билан аталган ариқ номлари:** *Бегматарик* (Нам. в. Учқўрғон т. Ҳамза қ.), *Тошбобо ариғи* (Нам. в. Чуст т. Оғасарой қ.), *Шамсиев ариғи*, *Ўсаров ариғи* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Тошбой ариғи* (Нам. в. Учқўрғон т. Бахт қ.), *Мусулмонқул ариғи* (Анд. в. Сиза қ.) каби.

¹ Дўсимов З. Ўша асар, 95-бет.

² Кишин Усмонов О., Донёров Р. Ўша дугат, 70-бет.

2. Киши номлари билан аталган булоқ номлари: *Муридбува булоғи* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Уста Ниёз булоғи* (Нам. в. Чуст т. Ғова қ.), *Ражаббува булоғи*, *Миртожибува булоғи*, *Холмат тоға булоғи* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.) *Қамбарота* (Анд. в. Дўстлик қ.) каби.

3. Киши номлари билан аталган ҳовуз номлари: *Эргашбува ҳовузи* (Нам. в. Поп т. Маданият қ.), *Хўжа Абдурахмон бува ҳовузи* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.), *Муллабобо ҳовузи* (Нам. в. Чуст т. Балиқчи қ.), *Бегматбува ҳовузи* (Нам. в. Поп т.) каби.

4. Киши номлари билан аталган жилға номлари: *Бешкал жилғаси* (Нам. в. Поп т. Резак қ.), *Назарбува жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Дуоба қ.), *Малавой жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.) каби.

5. Киши номлари билан аталган сой номлари: *Алихонсой* (Нам. в. Чортоқ т.), *Жабборсой* (Нам. в. Поп т.), каби.

Фарғона водийси антропогидронимларининг аталиши асосига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) бевосита шахс номларидан ҳосил бўлган гидронимлар. Самарқанд гидронимларини ўрганган Н.Бегалиев бу типга кирувчи гидронимлар кўпроқ аристократия вакиларининг номлари билан боғлиқ деб кўрсатади.¹ Бироқ бу гуруҳдаги гидронимларнинг барчасини шундай деб баҳолаш тўғри эмас. Бу типдаги антропогидроонимларнинг бир гуруҳи сув объектининг бунёд этилишига бошчилик, раҳбарлик қилган, барпо этган турли шахсларнинг номлари билан, иккинчи гуруҳи эса машҳур тарихий шахслар, мироблар, гидротехниклар ва шунга ўхшаш бошқа кишиларнинг номи асосида шакланган. Масалан, *Бегматарик* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Жабборсой* (Нам. в. Поп тумани), *Неъматжон ариғи* (Нам. в. Наманган т.), *Шамсиев ариғи*, *Ўсаров ариғи* (Нам. в. Мингбулоқ т.) каби.

Чунончи, *Муллаҳошим ариғи* Наманган вилояти Чортоқ туманининг Мучум қишлоғида жойлашган. Ариқнинг номланиш тарихи қуйидагича: 1930 йилларда Дмитров (кейинги Алишер

¹ Каранг. Бегалиев Н. Ўша диссертация. 65-6.

Навойи) жамоа хўжалигида Муллаҳошим ака бош агроном бўлиб ишлаган. Шу даврларда жамоа хўжалигида 300 гектар ер ўзлаштирилган, бу ерга сув олиб келиш керак эди. Муллаҳошим ака халқни тўплаб, 1931-1933 йилларда 15 км узунликда ариқ қаздириб, шу ерга сув олиб келган. Қазув ишлари техника йўқлиги учун қўлда бажарилган. Бу жараёнда Муллаҳошим ака кўп хизмат қилганлиги боис ариқ шундай номланган.

1962 йилда ариқ реконструкция қилинган, 1980 йилда бу ариқ Мучум каналига айланттирилган, бироқ маҳаллий аҳоли ҳамон уни *Муллаҳошим ариғи* деб атайдди.¹

2) шахс оти ва лақаби, мансаби, касбини кўрсатувчи луғавий бирликлар асосида ҳосил бўлган антропогидронимлар. Бундай антропогидронимларининг қуйидаги кўринишлари кузатилади:

а) касб, касбга хос сўз ва исмдан иборат гидронимлар: *Уста Ниёз булоғи* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Уста Қурбон ариғи* (Нам. в. Норин т.), *Уста Ином ариғи* (Нам. в. Нам. т.) каби;

б) исм ва амал, мансаб ифодаловчи сўздан иборат гидронимлар: *Алимбўлис ариғи* (Нам. в. Норин т.);

в) исм ва «ота», «бува», «она» сўзларидан иборат гидронимлар: *Эргаш бува ҳовузи*, *Нишонбой бува ҳовузи* (Нам. в. Поп т. Маданият қ.), *Холматтоға булоғи* (Нам. в. Чуст т. Машҳад қ.) каби;

г) шахснинг унвони, мансаби, табақаси ва номидан иборат гидронимлар: *Хўжа Абдурахмон бува ҳовузи* (Нам. в. Чуст т. Тошқўрғон қ.), *Жўраҳожи булоғи*, *Хўжа Қиёс ариғи* (Нам. в. Чортоқ т. Кўшан қ.) каби ва бошқалар;

д) исм ва лақабдан ёки лақаб ва исмдан иборат гидронимлар: *Ўролқора ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Ниёзшалғам* (ариқ-Нам. в. Наманган т.), *Кал Ҳасан* (ариқ-Нам. в. Наманган т.), *Йўлдошқўса ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Расулқора ариғи* (Нам. в. Уйчи т.) каби.

¹ Ахборотчилар: маҳаллий пенсионерлар: Абдурахим Мадрахимов, Жўрабой Охунов.

Антропогидронимлар бошқа категориядаги сўзлардан ясалган гидронимларга нисбатан турғун эмас. Шу боис антропогидронимларни тўплаш, лисоний, тарихий, географик жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга.

Топогидронимлар. Сув объектларининг топонимларга нисбат бериш асосида юзага келган атоқли номлари топогидронимлар ҳисобланади.

Фарғона водийси гидронимик тизимида топогидронимларнинг қандай жой номи асосида юзага келганлигига кўра қуйидаги турлари кузатилади:

1) ойконимларга нисбат бериб номланган сув объекти номлари:

а) шаҳарча, шаҳар номи билан аталган сув объектлари: *Намангансой* (Нам. в. Нам. ш.), *Чустсой* (Нам. в. Чуст т.), *Чортоқсой* (Нам. в. Чортоқ т.) *Андижонсой* (Анд. в. Анд. ш.), *Қувасой* (Фар. в. Қува т.), *Марғилонсой* (Фар. в.) каби;

б) қишлоқ номлари - комонимлар билан аталган сув объектлари: *Бўлон* (ариқ - Нам. в. Чортоқ т.), *Бураматут* (Нам. в. Бураматут қ.), *Гулдиров ариғи* (Нам. в. Гулдиров қ.), *Кўшанариқ* (Нам. в. Гулдиров қ.), *Мучумариқ* (Нам. в. Мучум қ.), *Шоҳимардонсой* (Фар. в.), *Чинободсой* (Анд. в. Балиқчи т. Чинобод қ.) каби;

в) маҳалла ва кўча номи билан аталган сув объектлари: *Чорвоқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Кўкжар* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *«Гулзор»* (Нам. в. Наманган т.) каби.

2) оронимларга нисбат бериб номланган гидронимлар: *Каттагоғлик*, *Кичкинагоғлик* (жилға - Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Қизилтепа* (зовур - Нам. в. Чуст т.), *Оқтепа ариғи* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) каби.

Агиогидронимлар. Агиогидронимлар термини грекча агио- «муқаддас, илоҳий» ва гидроним - «сув объекти номи» маъноли қисмларидан таркиб топган. Демак, агиогидронимлар-диний эътиқод ва тушунчалар, халқ урф-одатлари ҳамда маросимлари асосида муқаддас, илоҳий деб қаралган нарса, воқеа-ҳодисалар,

жой билан аталган сув объекти номларидир. **Масалан, Шаҳидмозор** (Нам. в. Норин т. У.Юсупов қ.), **Азизбулоқ** (Нам. в. Янгиқўрғон т. Булоқбоши қ.), **Бувичаона булоғи** (Чуст т. Баймоқ қ.), **Саодатли булоқ** (Нам. в. Чуст т.), **Фойибберди** (Нам. в. Чуст т. Фова қ.), **Масжид ҳовузи** (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.) каби.

Мансаб, амал, унвон, табақа номлари асосида шакланган гидронимлар. Топонимлар, жумладан, гидронимларнинг муҳим хусусиятларидан бири турғунлик, барқарорлик ва яшовчанликдир¹. Шу боис бир қатор қадимий гидронимлар бизгача етиб келган. Худди ана шундай номлар сирасига мансаб, амал, унвон, табақа номлари асосида шакланган гидронимлар ҳам киради.

Турли даврлардаги давлат тузилиши, мансаб, унвонлар ва турли тоифа, гуруҳ, табақаларни ифодаловчи хон, амир, қози, ноиб, понсод, баковул, бой, бек, хўжа, шайх каби сўзлар асосида яратилган жой номлари Ўзбекистон гидронимиясида жуда кўп², жумладан, Наманган вилояти гидронимлари доирасида бир қанча шундай номлар кузатилади: *Бекободсой, Эшонариқ, Халфа ариғи, Хўжашўркентсой, Хўжашўркент коллектори* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) *Хонариқ, Хўжаобод ариғи* (Нам. в. Чуст т.) *Халфа тўпи, Хўжаарик, Хўжаобод канали* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Хатиб-* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Хонариқ* (Нам. в. Нам. т.), *Хўжаободарик* (Нам. в. Норин т.) каби. Мазкур гидронимларнинг ҳар бири ўз тарихига, луғавий асосига ва гидронимик маъносига эга.

Хатиб - Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги қадимий ариқ номи. *Хатиб* сўзи асли арабча бўлиб, диний термин, «масжидда хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган домла, имом; воиз» маъносини англатади.³ Ариқ хатиб бошчилигида кавланганлигига кўра шундай номланган.

Хўжаобод ариғи (Нам. в. Норин т. Тўда, Уйчи т. Қизилравот қ.), *Хўжашўркентсой, Хўжашўркент коллектори* (Нам. в.

¹ Каранг. Бегматов Э.А. Жой номлари - маънавий кўзгуси. - Тошкент: Маънавият, 1998. - Б.13.

² Каранг. Қорраев С. Топонимика. -Тошкент, 1970; Географик номлар маъносини биласизми? -Тошкент: Ўзбекистон, 1978.; Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номларни хусусиятлари. - Тошкент: Фан,1989; - Жой номлари таъбири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Москва: Рус тили, 1981.-II т.-Б.319.

Янгиқўрғон т.), *Хўжаарик* (Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.) каби гидронимлар *хўжа* ижтимоий-сиёсий термини асосида шаклланган.

Хўжа (ф. - хўжайин, соҳиб) - мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган имтиёзли табақа. Хўжа тор маънода Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ўртасидаги сайидлардан кейин турган феодал ижтимоий табақа. Хўжаларнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи маълумотларда хўжалар дастлабки тўрт халифа Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алидан (Алининг Фотимадан бошқа хотинларидан) тарқалган авлодлар дейилса, бошқа манбаларда арабларнинг истилочилик юришларида бошчилик қилган саркардаларнинг авлодлари деб кўрсатилади. Хўжалар исломда оқсуяқлар табақаси сифатида сайидлардан кейин туриб, маълум имтиёзларга эга бўлганлар.¹ Кейинчалик баъзи ҳудудларда хўжа сўзининг ижтимоий-сиёсий маъноси унутилагач, этник атамага айланган, маълум кишилар гуруҳининг номи бўлиб қолган.²

Республикамизда бир қанча жой номлари, жумладан, сув объекти номлари хўжа сўзи асосида вужудга келган.³ Мазкур гидронимлар хўжалар яшайдиган ҳудудга мансуб ёки улар томонидан бунёд этилган объектларни ифодалайди. Хўжа таркибли гидронимлар таҳлилидан кўринадики, хўжа термини ўзи номлашда қатнашаётган сув объектини бирор диний шахс, яъни хўжа табақасига мансуб киши билан боғлиқлигини кўрсатса, баъзилари сув объектини улар томонидан бунёд этилганлигидан дарак беради.

Эшонарик, Наманган вилояти Янгиқўрғон туманининг Навкент қишлоғида жойлашган. Мазкур арик эшонлар ва уларнинг авлод-аждодлари яшайдиган кўчадан оқиб ўтганлигига кўра шундай номланган. Гидроним таркибидаги эшон термини форсча бўлиб, «улар» деган маънони англатади. Манбаларда кўрсатилишича, эшон - суфийлик оқимларида диний

¹ Ислом. Справочник. -Тошкент, 1987.- Б.179.

² Қаранг. **Нафасов Т.** Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Тошкент, 1988. - Б.197.

³ Қаранг. **Охунов Н.** Жой номлари таъбири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994. -Б.56.

рахнамолар унвони. Одатда, эшонлар дарвишлик, суфийлик оқимларининг бирига мансуб бўлган. Исмоилийлар сектаси диндорлар жамоасининг раҳбари ҳам эшон ҳисобланади.¹ Шунингдек, диндорлар орасида маълум обрў қозонган руҳоний дин кишиси ҳам эшон деб аталади.² Гидроним таркибидаги эшон термини худди шу маънода қўлланган.

Мажозий (метафорик) гидронимлар. Мажозий гидронимлар ном кўчишининг метафора усулида сув объектининг ташқи ва шаклий кўринишининг турли нарса-буюмларга, жонзотларга ўхшатилиши асосида юзага келган сув объекти номларидир. Масалан, *Тутак* (жилға-Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Эгартоши жилғаси* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Қозонбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Бекобод қ.), *Фалвирбулоқ* (Нам. в. Косонсой т. Узунқишлоқ қ.), *Оғзикатта* (селхона - Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Камар* (закан - Нам. в. Мингбулоқ т. Олтинқўл қ.), *Қопбулоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Кўрбулоқ* (Нам. в. Поп т. Маданият қ.) каби.

Парафразавий гидронимлар. Парафраза (< грек παραφρασις-тавсифий ифода, тасвир) - нарса, воқеа-ҳодисани ўз номи билан эмас, балки уларнинг характерли белги-хусусиятлари асосида тасвирий усул орқали ифодалаш ва шундай усул жараёнида юзага келган бирлик.³ Илмий адабиётларда парафразанинг муқобили сифатида тасвирий ифода термини ҳам қўлланади. Парафразалар нарса, воқеа-ҳодисаларнинг ўз номи орқали юзага чиқмаган муҳим хусусиятларини тасвирлаб, бўрттириб, изоҳлаб ва тўлдириб кўрсатади, номни таъсирчан ифодалашга хизмат қилади.⁴

Парафразалар апеллятив лексик бирликлар доирасидагина эмас, ономастик сатҳда, жумладан, топонимлар ва унинг бир тури гидронимлар доирасида ҳам кузатилади. Масалан, *Алломалар юрти - Ўрта Осиё, Икки дарё оралиғи -*

¹ Ислом. Справочник. - Тошкент, 1987. - Б.186.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, II т., 458-бет

³ Каранг. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1966. -С.312.; Ҳоҷиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1985. - Б.67.

⁴ Каранг. Расулов Р., Умиров И. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли лугати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1997. -Б.3.

Мовароуннаҳр, Кимёгарлар шаҳри ёки Маъдан шаҳри – Олмалик, Нон шаҳри – Тошкент, Шарқнинг Рими – Самарқанд, Қўриқ воҳа – Қашқадарё, Олтин водий – Фарғона водийси, Тош шаҳар – Тошкент каби.

Сув объектларини маълум характерли белги-хусусиятлари асосида тасвирий ифодаловчи номлар парафразавий ёки тасвирий гидронимлар дейилади. Рус тилшунослигида парафразавий топонимлар, жумладан, гидронимлар С.Я.Макарова, В.И.Орлова, Т.Н.Семеновалар томонидан алоҳида тадқиқ этилган.¹

Фарғона водийси гидронимиясида ҳам парафразавий гидронимлар миқдоран кўп эмас, улар қуйидагилар: *Наманган воҳасининг ҳаёт наҳри // Наманганнинг ҳаёт наҳри – Шимолий Фарғона канали; Наманган воҳасининг қумуш камари – Катта Наманган канали; Тоғ орасидаги денгиз – Косонсой сув омбори,*² *Фарғона водийсининг олтин камари – Норин ва Сирдарё*³ каби. Мазкур парафразавий гидронимларнинг қўлланиш доираси чегараланган бўлиб, асосан бадиий, публицистик услубда, баъзан илмий-оммабоп услубда қўлланади. Биз юқорида келтирган гидронимлар илмий-оммабоп услубга хос матнлардан олинди.

Айрим парафразавий гидронимлар маҳаллий халқ жонли нутқида ҳам қўлланади. Чунончи, Шимолий Фарғона ҳудуди гидронимиясига хос «*Тоғ орасидаги денгиз*» (Косонсой сув омбори) парафразавий гидроними маҳаллий сўзлашув нутқида ҳам учрайди.

Тоғ орасидаги денгиз – Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти ҳудудида жойлашган Косонсой сув омборининг тасвирий ифодаси. Косонсой сув омбори Фарғона водийсидаги дастлабки сув омборларидан бири бўлиб, водийнинг шимоли-шарқида Косонсой сув режимини тартибга солиш, сел

¹ Каранг. Макарова С.Я. Приволжские топонимы и их перифрастические заменители. // Ономастика Поволжья. – Саранск, 1976. – С.233-235; Орлова В.И., Семенова Т.Н. О некоторых структурно-семантических особенностях топонимических перифраз // Диалекты и топонимия Поволжья. В.6.–Чебоксары. 1978. – С.41-55; Орлова В.И. О перифразах гидронимах // Диалекты и топонимия Поволжья. В. 7. – Чебоксары. 1979. – С.67-74.

² Косимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. –Тошкент: Фан. 1988. Б 75,96,103.

³ Абдуллаев О. Наманган вилояти. –Наманган. 1995. –Б.22.

сувларини тўплаш мақсадида Косонсой водийсининг *Ўрта тўқай* ботиғида барпо этилган. Шу боис *Ўрта тўқай сув омбори деб* ҳам аталади. Косонсой сув омбори билан Наманган вилоятининг Чуст, Косонсой, Тўрақўрғон туманлари ва Қирғизистоннинг Жалолобод вилояти Олабуқа тумани экинзорлари суғурилади. Сув объекти географик жиҳатдан Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Олабуқа тумани ҳудудида жойлашган бўлса-да, Наманган вилояти сув хўжалиги бошқармаси томонидан идора қилинади.

Косонсой сув омбори МДХ да, жумладан, Ўзбекистонда тоғ орасида қурилган сув омборларидан биридир. Шу боис унга нисбатан «Тоғ орасидаги денгиз» парафразаси қўлланган.

Фарғона водийсининг олтин камари парафразаси Сирдарёнинг тасвирий ифодаси бўлиб, мазкур дарёларнинг бутун Фарғона водийси ўртасидан оқиб ўтишини, географик жойлашувини **камарга**, водийнинг географик, табиий, иқтисодий ҳаётидаги моҳиятини, аҳамиятини олтинга қиёслашнинг мажозий ифодаси сифатида шаклланган. Шунингдек, **Наманган воҳасининг кумуш камари** парафразавий гидронимининг лисоний шаклланишида ҳам шунга ўхшаш ҳолат кузатилади. Бу Катта Наманган каналининг вилоят табиий, иқтисодий ҳаётидаги ўрнини метафорик усулда кумушга (чунки олтин - *Норин, Сирдарё* бор), бутун вилоят, яъни водий ҳудуди бўйлаб оқиб ўтиши ва жойлашув кўринишини мажозий тарзда **камарга** ўхшатиш маҳсулидир. Ҳақиқатан, Ўзбекистон Республикаси харитасидаги олтин водий - Фарғона водийсининг географик тасвири туширилган нуқталарга эътибор берсангиз, Сирдарё ва Катта Наманган канали водийда жойлашувига кўра камарни эслатади ҳамда ҳудуд табиий ҳаётидаги моҳияти билан олтин ҳамда кумушга тенг.

Шимолий Фарғона канали гидронимини ифодаловчи Наманган воҳасининг ҳаёт наҳри, Наманганнинг ҳаёт наҳри парафразалари ўзбек бадиий нутқида дарё, денгиз, булоқ, канал

каби сув объектларига нисбатан фаол қўлланувчи «ҳаёт наҳри» ибораси асосида шакланган.

Ўзбек тили ономастик сатҳига хос парафразавий антропонимлар, теонимлар ва топонимларни, жумладан, гидронимларни тўплаш, лисоний жиҳатдан тадқиқ этиш ўзбек номшунослиги олдидаги вазифалардан биридир.

3-БОВ. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ХРОНОЛОГИК ТАСНИФИ ВА ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

3.1. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ХРОНОЛОГИК ТАСНИФИ

Гидронимлар ҳам топонимларнинг бошқа турлари каби узоқ тарих маҳсули. Ҳар бир гидронимда инсоният тарихининг кичик бир қирраси, зарраси ўз аксини топган. Ўзбек тили гидронимлари ўзбек халқи тарихи, этник таркиби ва тараққиёти, ёйилиши, турмуш тарзи, касб-кори, этнографияси ҳамда бошқалар ҳақида маълумот беради. «Авесто»да тилга олинган *Ранха* (Сирдарё бўлиши мумкин), *Ворукаш*,¹ қадимги туркий ёдгорликлардаги *Йинчуўтуз*,² «Абдуллонома»даги *Калас суви*, *Чир суви*, *Фарак (Парак) суви*, *Кўҳак*, *Карки кечуви*, *Қарноб*, *Еттиқудук*, *Сайхун*, *Жайхун*, *Фурот*,³ «Бобурнома»даги *Сайхун // Сирдарё*, *Арс суйи*, *Санг суйи*, *Косон суйи*, *Хоқон арийи*⁴ каби юзлаб гидронимлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Чунончи, *Абдуллахон банди* - XVI асрнинг 80-йилларида Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II қурдирган қадимий сув омбори. Бу сув иншооти қолдиқлари Бухоро вилояти Нурота тумани марказидан 65 км шарқда, Эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланган.⁵

Мазкур сув иншоотининг қурилиш ва номланиш тарихи куйидагича: Бухоро хони Абдуллахон 1582 йилда Шимолий Қозоғистонга қилган ҳарбий юришдан қайтиб келаётганда Нуротага Жўш қишлоғи яқинидаги Оқчоб манзили орқали ўтади. Бу ерда баҳор ойларида жуда кўп сел сувлари тўпланар,

¹ Қаранг. Авесто (Аскар Махкам таржимаси). - Тошкент: Шарқ, 2001.

² Тўнжук битигигоши // Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Уюгувачи, 1982. - Б.77.

³ Ҳефиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаий шохий»). - Тошкент: Шарқ, 1999. - 1-к. - 416 б.

⁴ Бобур, Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома. - Тошкент: Шарқ, 2002. - 336 б. + 32 б. Зараарак.

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000. - 1-ж. - Б.33.

аммо бу сувлардан деҳқончиликда фойдаланилмаслигини кўриб тўғон қуришни буюради. Мирза Салимбекнинг «Тарихи Салимий» асаридаги маълумотларга кўра, тўғон тўла қуриб битказилган.¹ Демак, мазкур сув иншооти - банд, яъни тўғон уни қурдирган Абдуллахонга нисбат бериб, *Абдуллахон банди* деб аталган. Гидронимнинг лисоний такомили қуйидагича: *Абдуллахоннинг банди* > *Абдуллахон банди*. Аниқроғи, *Абдуллахон қурдирган тўғон* маъносидаги *Абдуллахоннинг банди* отли сўз бирикмаси гидронимнинг этимонидир.

Кўринадики, гидронимларнинг тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилиш бир неча соҳалар учун маълумотлар беради. Шу боис ўзбек тили гидронимларини хронологик тасниф қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Сув объекти номларининг пайдо бўлиш вақти, даврига кўра муайян гуруҳларга бўлиш гидронимларнинг *хронологик таснифи* ҳисобланади.² Топонимларнинг, улар доирасида гидронимларнинг хронологик таснифи Т.Нафасов, Л.Каримова, Ш.Қодирова, З.Дўсимов, Н.Охунов тадқиқотларида кузатилади.

З.Дўсимов хронологик жиҳатдан топонимларни қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1. Топоним-архаизмлар.
2. Топоним-историзмлар.
3. Неотопонимлар.

З.Дўсимов топоним - архаизмларга вужудга келиши нуқтаи назаридан энг қадимги номларни киритади. Унинг фикрича, бундай номлар дастлаб апеллятив характерда бўлган, кейинчалик ўзининг илк маъносини йўқотган ва атоқли отга айланган. *Кат, Кент, Ўғуз, Балх, Арал, Кўх* типидagi номлар шундай номлар сирасига киритилган.

Олим топоним - историзмларни халқ турмушининг турли тараққиёт босқичлари маҳсули сифатида вужудга келган номлар,

¹ Бу ҳақида қаранг. Мухаммадҷонов А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари. - Тошкент, 1997. - Б.26-35.

² Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли дугати. - Наманган, 2006. - Б.91.

деб изоҳлайди ва уларни ўз ичида қуйидаги икки гуруҳга ажратади:

а) уруғчилик даври билан боғлиқ номлар: *Дўрмон, Найман, Сармал, Баёт* ва ҳ.к;

б) феодал муносабатлар натижасида пайдо бўлган номлар: *Бойлар, Гадейлар, Заргарлар, Кемачи, Хонўтган* каби.

Неотопонимларни З.Дўсимов янги номлар, деб изоҳлайди.¹

Бизнингча, З.Дўсимов қўллаган топоним-архаизм, топоним-историзм терминлари терминологик меъёр нуқтаи назаридан ўйлаб кўришни талаб қилади. Архаизм, историзм лингвистик терминларининг луғавий изоҳи ҳам фикримизни тасдиқлайди.² Хронологик таснифда номнинг пайдо бўлиш вақти, даври эътиборга олинар экан, уларни архаизм ва историзмларга ажратиш тўғри бўлмайди, чунки З.Дўсимов таснифлашда шундай номлар сирасига киритган *Балх, Орол, Дўрмон, Найман, Кемачи, Заргарлар* номлари ҳозирда ҳам фаол қўлланмоқда, топоним сифатида яшашпти.

Бизнингча, топонимларнинг хронологик таснифида уларнинг яратилиш даврини эътиборга олиш, номларни ўз ичида эскирган номлар ва ҳозирда ҳам қўлланивчи номларга ажратиш маъқулроқ. Зеро, З.Дўсимов ўз таснифи якунида тўғри таъкидлаганидек, юқорида келтирилган топонимик таснифлар ўз тўлалиги ва тугаллиги билан мезон сифатида қабул қилинмаслиги керак. Ҳар қандай топонимик тасниф тўпланган материалдан ва айтилиш вақтида тадқиқотнинг характери, шунингдек, тадқиқотчининг мақсадидан келиб чиқмоғи лозим.

Н.Охунов эса жой номларини хронологик жиҳатдан қуйидаги икки гуруҳга ажратиб таҳлил қилади:

1) эски номлар; 2) янги номлар.

Н.Охунов эски номларни, вужудга келиши нуқтаи назаридан, шўро даври сиёсатига асосланган ҳолда, Октябрь

¹ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978.-№8.-Б.20.

² Каримов А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати.-Тошкент: Ўқитувчи, 1985.-Б.18.,40.

революциясига қадар яратилган топонимлар ҳисоблаб, уларни ўз ичида бир неча гуруҳга ажратади.

У неопонимларни янги номлар сифатида изоҳлайди.

Биз юқоридаги топонимларнинг хронологик таснифига доир тадқиқотларга ижодий ёндашган ҳолда ўзбек тили гидронимларининг хронологик таснифини бердик.

Ўзбек тили гидронимларини пайдо бўлган даврига, яъни хронологик жиҳатдан қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тарихий гидронимлар.

2. Замоनावий гидронимлар.

Тарихий гидронимлар халқ ҳаётининг турли даврларида вужудга келган, халқнинг ижтимоий-сиёсий, социал, маданий ҳаёти тарихи, маданияти ва тили ҳақида муайян қимматга эга маълумотларни ифодаловчи қадимий сув объекти номларидир. Масалан, *Сирдарё // Сайхун, Норин*, (Нам. в., Анд. в.); *Косонсой* (Нам. в.), *Қалмоқариқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Наймаңсой* (Фар. в.), *Улуғнор* (Анд. в.), *Хутан* (Анд. ш.), *Хокан* (Анд. ш.), *Оқбўра* (Анд. в.), *Сиза* (Анд. в.) каби. Шунингдек Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари гидронимиясида ҳам бир қатор тарихий гидронимлар учрайди: *Жайхун, Дарғом* (Сам. в.), *Кўли Малик* (Бух. в.), *Кайковус ариғи* (Тош. в.), *Меҳтар Қосим кўприғи* (Бух. в.), *Нарпай* (Сам. в.), *Обимашад // Обимашҳад* (Сам. в.), *Питнакарна* (Хор. в.), *Ниёзжоби* (Сам. в.), *Хўжабулоқ* (Нав. в.), *Ҳазрати Башир* (булоқ-Қашқ. в.), *Оғалиқ, Шайхбулоқ* (Сам. в.), *Қарноб* (Нав. в.), *Салор* (Тош. в.), *Урганчарна* (Хор. в.), *Хизирли ёп* (Хор. в.), *Хонбанди* (Жиз. в.), *Хониям* (Нав. в.), *Қашқадарё*. (Қашқ. в.) каби.

Ўзбек тили тарихий гидронимлари қуйидаги ўзига хос лисоний хусусиятлар билан характерланади:

1. Тарихий гидронимлар ўзининг номланиш мотиви, тамойили ва гидронимик маъносига кўра ўзбек халқининг этник таркиби, такомили, этнографияси, социал, сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаёти, тарихи ҳақида лисоний маълумот беради. Масалан, *Вайсулқаран булоғи* (Нам. в. Чортёқ. т. Балиққўл қ.),

Қилчоқариқ (Нам. в. Норин т. Норинкапа қ.), **Қалмоқариқ** (Нам. в. Косонсой т.; Чортоқ т. Сарой қ.), **Урганжи** (Фар, в. Данғара т.), **Уйшин ариғи** (Анд. в. Олтинкул қ.) каби этногидронимлар ўзи мансуб ҳудуд этник таркиби ва этносларнинг Ўзбекистон бўйлаб ёйилиш ареали ҳақида ёрқин тасаввур беради.

2. Ўзбек тили тарихий гидронимлари вужудга келиш даврининг қадимийлиги боис тарихий, илмий, географик, этнографик асарларда учраши билан характерланади. Чунончи, ўзбек тили тарихий гидронимлари «Авесто», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдуллонома» каби тарихий асарларида кузатилади.

3. Ўзбек тили тарихий гидронимларининг луғавий, морфемик, морфологик таркиби ўзбек тилининг лисоний тараққиёти ва такомил қамда бу жараёнда бошқа тилларнинг таъсири, Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий тиллар, уларнинг белги-хусусиятлари ҳақида дарак беради, худди шундай масалаларни ўрганишда далил бўлади. Масалан, *Укуз*, *Укузсой* гидронимларидаги *укуз* (дарё, сув маъносида), *Ойқоқ*, *Ойнақоқ* гидронимларидаги *қоқ* (ёғин ёки кўлмак сувлар тўпланган сувлик маъносида), *Сарижўта*, *Қоражўта* гидронимларидаги *жўта* (оқава сувлар оқадиган ариқ) каби қадимий туркий тил элементлари; Хоразм, Қорқалпоғистон гидронимиясига хос *Уйғурёп*, *Чатлиёп*, *Чурчиёп*, *Жумирёп*, *Уйшинёп* номларидаги ёп каби қадимий хоразм тили элементлари; *Шохруд*, *Қалқонруд*, *Рудак*, *Шержон*, *Буржон*, *Можон*, *Сожон*, *Сангардак*, *Ховдак* гидронимларидаги *руд* (дарё), *жон* (ирмоқ, жилға маъносида), *дак*, *даг* (дарё, сой маъносида) каби қадимий суғд тили унсурлари; *Шопурком*, *Жўйбор*, *Жўйтик*, *Хонариқ* гидронимларидаги *ком* (катта ариқ маъносида), *жўй* (арик, катта сув объекти тармоғи маъносида) каби қадимий эрон тили унсурлари¹ фикримиз далилидир.

¹ *Сегматов Ў. Жой номлари - маънавият кўзгуси.* - Тошкент: Маънавият, 1998. - Б.8.

4. Тарихий гидронимларнинг морфологик таркиби мураккаб бўлиб, уларнинг морфемик, луғавий асоси, маъноси этимологик таҳлиллар, изланишлар асосида аниқланади. Ҳатто баъзи гидронимларнинг бундай белги-хусусиятларини этимологик изланишлар жараёнида ҳам ёритиш қийин бўлади.

5. Ўзбек тили тарихий гидронимлари бадиий нутқда ўзи мансуб даврга хос тарихий колоритни ифодалаш билан услубий вазифа касб этади. Миркарим Осимнинг «Тўмарис», «Широқ», «Жайхун устида булутлар» каби тарихий қиссаларида *Яксарт*, *Окс*, *Жайхун* гидронимлари худди шундай услубий мақсадда қўлланган.

6. Ўзбек тили тарихий гидронимлари ўзбек имлосининг тарихий тамойилига мувофиқ қадимий, тарихий шакларда ёзилади: *Гуртепа ариғи*, *Авакиана*, *Бешатмон*, *Жажак*, *Хўжан* (ариқ номлари – Нам. в.), *Алияк* (жилға-Нам. в.), *Ҳадикент* (канал-Нам. в.), *Қорамурт*, *Мучум* (коллектор – Нам. в.), *Елихон* (кўприк-Нам. в.), *Жўлай* (булоқ-Нам. в.) каби.

Тарихий гидронимлар доирасида эски ва эскирган сув объекти номларини фарқлаш лозим. Ҳозирда ҳам ўзбек тилида кенг доирада фаол қўлланувчи *Норин*, *Чирчиқ*, *Қашқадарё*, *Зарафшон*, *Сирдарё*, *Амударё*, *Салор* каби гидронимлар хронологик жиҳатдан эски, қадимий гидронимлар, аммо бу номлар эскирган эмас. Мазкур номлар вужудга келиш даври нуқтаи назаридан эски ном саналса-да, ҳозирга қадар ва ҳозирда фаол қўлланишига кўра эскирган номлар сирасига кирмайди.

Ўзбек тили тарихий гидронимлари тизимида шундай сув объекти номлари ҳам борки, улар ҳозир қўлланмайди, ўзбек тили гидроним яшаш моделларига тушмайди, ҳозирги ўзбек тилида ўзининг дублетига эга. Бундай номлар эскирган номлар (архаизмлар) гуруҳига киради. Масалан, *Сирдарё*нинг *Яхартес* // *Яксарт*, *Хашарт*, *Дану*, *Инжуўтуз* // *Енчуўтуз*, *Яоша*¹, *Чирчиқ*нинг

¹ Қаранг. Қораев С. Географик номлар маъноси, 111-б.

Парак каби тарихий номлари ана шундай эскирган гидронимлардир.

Ўзбек тили тарихий гидронимларининг характери, ҳозирги даврда тилда қўлланиш ҳолатини эътиборга олган ҳолда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) қадимий (эски) тарихий гидронимлар;
- 2) эскирган тарихий гидронимлар (архаик гидронимлар).

Қадимий (эски) тарихий гидронимлар ўзбек халқи тарихий тараққиётининг қадимги даврларида вужудга келган, ҳозирда ҳам ўзбек тилининг барча услубларида фаол қўлланадиган сув объекти номларидир. Ўзбек тили тарихий гидронимларининг салмоқли қисми шундай номлардир. Масалан, *Баймоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Бағиш* (Нам. в. Чортоқ т. Арбағиш қ.), *Вахм* (Нам. в. Нам. т.), *Кўшанариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Испарон* (Нам. в. Косонсой т. Қорасув қ.), *Навкентсой* (Нам. в. Янгикўрғон т. Навкент қ.), *Қашқасой* (Тош. в. Оҳангарон т.), *Искандарариқ* (Тош. в.), *Исфара* (Фар. в.) каби.

Эскирган тарихий гидронимлар эса ўзбек халқига оид турли тарихий манбаларда кузатиладиган, ҳозирда ўзбек тилида дублети мавжуд сув объекти номларидир.

Ўзбек тилида, жумладан, Фарғона водийси гидронимиясида эскирган тарихий гидронимлар жуда кам. Масалан, *Рудак* (ҳозирги Салор-Тош. в.), *Политимет*, *Намиқ*, *Руди Насаф*, *Ҳаромком*, *Водий ус-Суғд*, *Наҳр ул-Бухоро*, *Кўҳак* (ҳозирги Зарафшон - Сам. в.), *Парак*, *Оби Турк*, *Оби Фарак* (ҳозирги Чирчиқ - Тош. в.) каби.

Тарихий гидронимлар сирасига қуйидаги номлар киради:

1. Уруғ-қабилачилик даврини акс эттирувчи номлар, яъни этнонимлар асосида юзага келган гидронимлар: *Қалмоқариқ* (Нам. в. Косонсой, Чортоқ т.), *Элатон ариғи*, *Яшиқ ариғи*, *Қўғайариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Қурамаариқ* (Нам. в. Нам. т.), *Наймансой* (Фар. в. Данғара т.) каби.

2. Аҳолининг синфий, ижтимоий табақаланишини, ижтимоий мавқеини, насл-насабини ифодаловчи ижтимоий-

сиёсий терминлар асосида шаклланган гидронимлар: *Майдамиллат булоғи* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Бекободсой* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Хонариқ* (Нам. в. Чуст, Нам. т.), *Эшонариқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Хўжаариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Халфатули* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Хўжабулоқ* (Нам. в.) каби.

3. Диний эътиқод, тушунча тасаввур билан боғлиқ ҳолда вужудга келган сув объектларининг номлари: *Пошоотасой* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Қирққиз кўзёши* (Нам. в. Чортоқ т.), *Чашмаи Фойбродло* (Нам. в. Чуст т.), *Ҳазрати Айюб* (булоқ-Фар. в.) каби.

4. Ўтмишдаги хонлар, амирлар, беклар ва шу каби бошқа амалдорлар номи билан аталган сув объектларининг номлари: *Маллахон ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Маллахон ҳовузи* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Маллаховуз* (Нам. в. Нам. т.), Мусулмонқуларик (Анд. в. Балиқчи т.) каби. Маллахон антропоними билан боғлиқ сув объектлари Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли Маллахон даврида унинг фармони билан бунёд этилганига кўра шундай аталган.

Мусулмонқуларик (Анд. в. Балиқчи т.) 1842-1852 йилларда Қўқон хони Худоёрхоннинг қайнотаси Мусулмонқул томонидан қаздирилган. Шунинг учун унинг номи билан аталган.

5. Турли хил қадимий воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи гидронимлар: *Қирғизўлди булоғи* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Октябрь* (ҳозирги Учқўрғон - Нам. в. Учқўрғон т.).

6. Ўтмишга хос мансаб ва унвонни ифодаловчи сўзлар асосида шаклланган гидронимлар: *Хонариқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Хатиб ариғи* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Хонамак* (Нам. в.) каби.

Номшунос олимлар ўзбек тилидаги топонимларни умумий тарзда икки катта гуруҳга ажратади:

а) *табиий, яъни халқона топонимлар;*

б) *сунъий, яъни расмий топонимлар.*

Табиий, яъни халқона топонимлар тилда асрлар давомида табиий ҳолда юзага келган номлар бўлиб, уларнинг ижодкори, яратувчиси халқдир. Халқона топонимлар узоқ даврлар давомида тарих синовларидан ўтган, сайқалланиб, қисқа ва лўнда шаклга келган, миллий тилнинг лисоний талаб ва эҳтиёжларига

мослашган, тил топонимиясига хос типик курилма (модел)ларни ўзида гавдалантирувчи номлардир.

Ўзбек тили топонимик тизимига мансуб юқорида келтирилган тарихий гидронимларнинг вужудга келиш асосига, моҳиятига кўра халқона номлар сирасига киритиш мумкин.

Халқона гидронимларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг моддийлиги, яъни яратилишига кўра моддий (реал) асосларга эгалигидир.

Ўзбек тили гидронимларининг бир қисми янги, замонавий гидронимлардир. Замонавий гидронимлар сирасига сўнги йилларда юзага келган сув объекти номлари ва неогидронимлар (янги сув объекти номлари) киради. Ҳозирга қадар айрим топонимист олимлар неопонимлар, жумладан, неогидронимлар сирасига собиқ шўро ҳокимияти йилларида юзага келган К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин, Клара Цеткина, Роза Люксембург, Георгий Димитров, Я.М.Свердлов, М.И.Калинин, С.М.Киров номлари билан аталган жой номларини, жумладан, сув объектлари номларини киритиб келдилар. Бу, албатта, ўша давр нуқтаи назаридан қараганда тўғри эди. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви натижасида бундай тасниф ўз моҳиятини йўқотди, авваллари янги номлар сирасига киритилган топонимлар, гидронимлар бугунга келиб архаик номлар, яъни эскирган номлар сирасига ўтди. Бунинг бош сабаби - бу номлар юқорида келтирилган халқона номларга зид ўлароқ расмий, яъни сунъий номлар эди.

Профессор Э.Бегматовнинг кўрсатишича, алоҳида шахснинг хоҳиш-иродаси, махсус қарор ва кўрсатмалар асосида юзага келган жой номлари расмий (сунъий) топонимлардир. Олим талқинича, расмий номларнинг аксарияти, одатда, ўзи англатаётган жойнинг, объектнинг табиий хусусиятини ифода қилмайди, балки унга сунъий равишда ёпиштирилган ёрликка ўхшайди.¹

¹ Бегматов Э. Юқорида кўрсатилган асар. 12-бет.

1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги қонуни қабул қилинди. Унда ўзбек халқи ва маданияти тарихида биринчи бор «...барча тарихий исмлар ва жойларнинг номлари халқнинг миллий мулки ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади» деб таъкидланади.¹

Ўзбекистондаги мустақиллик ва янгиланишнинг бир самараси сифатида янги истиқлол топонимик сиёсати пайдо бўлди. Натижада Ўзбекистон ҳудудидаги жойларни номлаш, баъзи жойлар номини янгилаш бўйича, ҳеч шубҳасиз, улкан ишлар қилинди. Бу ишларнинг моҳияти, айниқса, қуйидаги уч жараёнда ёрқин кўринади:

1. Эски тузум ва унинг мафқураси билан боғлиқ номлар ўзгартирилди.

2. Кўплаб тарихий ва халқона жой номлари тикланди ва ҳаётга қайтди.

3. Жойларга шахслар номини бериш жараёни тартибга солинди.

Албатта, бу ҳол ўзбек тили гидронимлари тизимида ҳам ёрқин кўзга ташланади.

Ҳозирги янги гидронимлар - неогидронимлар мустақиллик йилларида Ўзбекистон давлатининг топонимик сиёсати асосида вужудга келган сув объектлари номлари ҳисобланади. Масалан, Наманган вилояти, Мингбулоқ туманининг Хоразм жамоа хўжалигидаги «СССР 60 йиллиги» деб аталган ариқ ҳозирда Хоразм ариғи, «Новий Гигант» («Янги Гигант») ариғи Ўсаров ариғи деб аталди.

Неогидронимларнинг аксарият қисми авваллари П-1, П-2 ёки Л-1, Л-2, Р-1 каби шартли белги ва рақамлар билан номланган, миллий номланиш тамойилига зид бўлган сув объектлари номлари ўрнига Ўзбекистон Республикасининг изчил топонимик сиёсати ҳамда узоқ даврлар давомида шаклланган жойларни номлаш анъаналари асосида вужудга келган янги номлардир. Масалан, Наманган вилояти Мингбулоқ туманидаги

¹ Ўзбекистоннинг Давлат тили ҳақида. - Тошкент: Ўзбекистон, 1989. - Б. 10

«Шарқ юлдузи» (аввалги П-6 ариғи), Дўлтабува ариғи (аввалги Л-7 ариғи), «Гулистон-1» (аввалги А-6 ариғи), Терак ариғи (аввалги Ленинград ариғи), Зиябой номли канал (олдинги Машканал), Набижон ариғи (олдинги Л-Новий ариғи) каби.

Мазкур неогидронимлар собиқ шўро ҳукумати сиёсатини ифода этувчи сув объектлари номларини сув хўжалиғи соҳасида узоқ йиллар самарали меҳнат қилган, мазкур сув объектларини бунёд этган шахслар хотирасини абадийлаштириш, сув объекти йўналиши билан боғлиқ топонимларга нисбат бериш тамойиллари асосида юзага келган. Масалан, Наманган вилоятининг Мингбулоқ туманидаги Сотқинполвон ариғи гидроними. Ариқ 1992 йилга қадар П-2 деб юритилган, ҳозирда унга сув хўжалиғида узоқ йиллар ишлаган Сотқинполвон Холмирзаев хотираси учун шундай ном берилган. Шунингдек, «Фунча», «Навбахор», «Орзу» (Нам. в. Янгикўрғон т.) каби янги гидронимлар ҳам замонавий гидронимлардир.

Ўзбек тили гидронимлари сирасидаги замонавий гидронимлар аҳолининг бугунги ижтимоий-сиёсий, социал, маданий ҳаётини, қарашларини ва орзу-умидларини ифодаловчи номлардир.

3.2. АЙРИМ МИКРОГИДРОНИМ ВА МАКРОГИДРОНИМЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Тилшуносларнинг эътироф эътишича, этимология-тилшунослик фанининг муҳим ва мураккаб соҳаси. Этимология сўзи асли юнонча *etimon* ва *logos* сўзларидан таркиб топган бўлиб, *etimon* сўзи «чин, асл моҳият», *logos* сўзи эса «таълим» маъносини англатади. Демак, этимология - тилшуносликнинг сўз ва морфемаларининг келиб чиқиши ҳамда тарихини ўрганувчи бўлими.¹

¹ Қаранг. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар). –Тошкент: Университет, 2000. – Б.7.

Тилшуносликдаги этимологияга оид илмий манбаларда этимологик тадқиқ, этимологик талқин, этимологик таҳлил терминлари қайд этилади. Этимологик тадқиқ - сўзларнинг келиб чиқиши ва уларнинг этимонларини кўрсатиб берадиган илмий тадқиқот. Этимологик тадқиқотлар маҳсули сифатида этимологик талқин ва этимологик таҳлилар юзага келади. Этимологик таҳлил лисоний таҳлилнинг бир тури бўлиб, сўзларнинг келиб чиқиши ҳамда этимонларини кўрсатиб берадиган таҳлилдир.¹

Тил бирлиги бўлган сўзлар қатори топонимларни, жумладан, гидронимларни этимологик тадқиқ этиш уларнинг келиб чиқишини, тарихий шакл ва вариантларини, этимологик манбаларини, этимонини, яъни чин, асл шаклини ҳамда маъносини ўрганишда, аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Европа ва рус тилшунослигида гидронимларнинг этимологияси топонимик тадқиқотлар доирасида ўрганилибгина қолмасдан, айрим ҳудудий гидронимларнинг этимологик талқини ва таҳлиliga доир бир қатор илмий изланишлар яратилган.²

Туркологияда ҳам айрим гидронимларнинг этимологиясига доир изланишлар топонимияга оид илмий тадқиқотлар - номзодлик диссертациялари доирасида ва у ёки бу гидронимларнинг лисоний тадқиқига оид мақолаларда кузатилади. Ф.Г.Гарипова, Л.Г.Гулиева, Э.М.Мурзаев, К.О.Алиев, А.Аннапуров, С.Г.Кляшторнийларнинг тадқиқотлари фикримизни тасдиқлайди.³ Айниқса, туркий топонимлар, жумладан,

¹ Каранг. Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. -Тошкент: Университет, 2004.-Б.9.

² Брейдак А.Б. Прибалтийско-финские названия рек в Латгалии.-Изв. Ан Латв. ... 1973. - №2. - С.97-102; Долгачев И.Г. Названия рек Волгоградской области. - В кн.: Дialectная и лит. разговорная речь.-Волгоград, 1974.-С. 191-195; Железняк И.М. До эпilogii гидронимі в Суба/Субот. -Мовознавство, Киев, 1973. -№1. -С.77-82; История лимописного Мужитирь.-Мовознавство, Киев, 1974, №3.-С.61-65; Карпенко Ю.А. Что значить имя Днестр?-Земля и люди, 1973.-Москва, 1973.-С.215-217; Катанова А.М. Ардянка-Веси. Белорус. У. Сер. IV. 1974 №3.-С.64; -Гидронимия бассейна Западной Двины на территории Белоруссии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Минск, 1975.-24 с.; Миттеев А.К. Волга. - РР. 1971.-№2.-С.140-142; -Онега. Пинега.-РР. 1971, №5.-С.99-105.; Отин Е.С. Гидронимия Юго-Восточной Украины: Автореф. дис. ... доктор. филол. наук.-Киев, 1974.-44 с.; Из этимологических исследований донской гидронимии.-Вкн. Этимология, 1970.-Москва, 1972.-С.230-241.

³ Гарипова Ф.Г. Гидронимия Заказанья Татарской АССР (бассейны, рек Ашит, Казанки, Менши, Шошмы). АКД.-Казань, 1975.-36 с.; Гулиева Л.Г. О некоторых закономерностях в топонимии Кубани.-Уз Азерб. ПИ рус яз. и лит.-Баку, 1971.-№1.-С.45-50; Мурзаев Э.М., Умурузаков С.У. Гидронимы Иссык-кул и Байкал.-Изв. АН

гидронимларнинг этимологик жиҳатдан тадқиқ этишда
А.Абдурахмоновнинг хизматлари катта.¹

Ўзбек тилшунослигида гидронимларнинг этимологик таҳлили ва талқини топонимияга оид С.Қораев, З.Дўсимов, Б.Ўринбоев, Т.Нафасов, Ш.Қодирова, Л.Каримова, Н.Охунов, С.Найимов, Д.Абдурахмонов, Ё.Хўжамбердиев, А.Отажоноваларнинг монографик тадқиқотлари: номзодлик ва докторлик диссертацияларида, монография, илмий рисола, топонимик лугатларида ҳамда айрим илмий мақолаларида кузатилади.²

Топонимияга оид тадқиқотларда топоним ва унинг турларини этимологик тамойил жиҳатдан қуйидаги уч гуруҳга бўлиб ўрганиш кузатилади:

1. Ифодалаган маъноси аниқ топонимлар.

2. Маъносини қисман йўқотган ёки компонентларининг маънолари унча аниқ бўлмаган номлар.

... Сер. Геогр.-1974.-№6.-С.92-94; Алнев К.О. О названии реки Куры.-Докл АН Уз ССР, 1959, Т.15.-№4.-С.361-364; Аниалуров А. Узбой созиани гелип чыкышы хақында.-Изв. АН Туркм. ССР, 1961. Сер.обществен. наук, 1961.-№1.-С.73-76; Кляшторный С.Г. Яксарт-Сыр-дарья.-СЭ, 1953.-№3.-С.189-190.

¹ Абдурахмонов А. Топонимика және этимология.-Алматы:-ылим, 1975.-С.208; - Актуальный проблемы тюрской топонимии // ОУ.-Ташкент, 1989.-С. 15-16; -Этимологическое исследование некоторых этнонимов общих для узбекского и казахского народов // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джиззах, 1985.-С.20-21. К вопросу методов этимологического исследования топонимов Казахстана // Тюрская ономастика-Алма-Ата: Наука, 1984.-С.120-130

² Қараев. Қараев С.К. Этимологии слов «Шибир» и «Сибир» // Общественные науки в Узбекистане, 1966.-№7.-С.72-75.;-Топонимия Узбекистана. -Ташкент: Фан, 1991.-130 с.; Яна ўша муаллиф. Географик номлар маъноси.-Тошкент: Ўзбекистон, 1978.-204 б.; Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари.-Жиззах, 1992.-53 б.; Самарқанд вилояти топонимларининг изохи.-Самарқанд, 1997.-202 б.; Абдурахмонов Д. Бешикент район топонимикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. -Тошкент: Фан, 1966.-Б.383-400.; Атажанова А.Ж. Хоразм этнонимлари ва уларнинг лугавий вослари: Филол.фанлари номзоди. ... дис.автореф.-Тошкент, 1996.-27 б.; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати.-Тошкент: Ўқитувчи, 1977, 174 б.; Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сирини.-Хива: Хоразм Маъмур Академияси, 2001.-52 б.; Муҳаммаджонов А. «Калобод», «Калобовуз», «Калос», «Мийнкол» гидронимлари ва «кал», «кол», «колот» субстратлари хақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №5.-Б.43-47.; Найимов С.Н. Бухоро области топонимикаси.-Тошкент, 1984, 24 б.; Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли лугати.-Бухоро, 1997. 63 б.; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати.-Тошкент: Ўқитувчи, 1988.-288 б.; - Жили компонентли гидронимлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, №5.-Б.43-45.; Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари.-Тошкент: Фан, 1989.-56 б.; -Жой номлари таъбири.-Тошкент: Ўзбекистон, 1994. - 86 б.; Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг этимологик хараактеристикаси // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1969, №3.-Б.56-59.; Худжамбердиев Я. Историко-этимологическое исследование топонимии Сурхандарьинской области Узбекикой ... Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Тошкент, 1973, 25 с.; Узасов Х. Фаргона, Водил, Куваей сузларининг этимологияси хақида // Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотлар.-Тошкент, 1963.-Б.138-146.; Каримова А. Баъзи топонимларининг этимологиясига доир // Научные труды ТашГУ.-Тошкент, 1976, №501.-Б.117-120.

3. Маъносини аниқлаш қийин бўлган ёки структураси ҳам, тарихи ҳам, маъноси ҳам ноаниқ топонимлар.¹

А.В.Суперанская: «Бу хилдаги гуруҳлаш топонимлар таснифига катта зарар келтириши ўз-ўзидан кўриниб турибди», - деб бу масала юзасидан ўринли фикр билдирган эди.²

З.Дўсимов тўғри таъкидлаганидек, бундай тасниф асосида топонимларни текшириш муваффақиятли чиқмайди, чунки бундай тасниф бутунлай индивидуал характерга эга бўлиб, тадқиқотчининг тажрибаси ва савияси билан боғлиқдир. Ҳар бир тадқиқотчи ўз савиясига кўра «маънолари ноаниқ бўлган номлар» гуруҳининг кўпайтириши ёки камайтириши мумкин. Шунингдек, номларни бу хилда ажратиш умуман топонимик тадқиқотнинг мақсадига зид келади. Тадқиқотчининг мақсади асосан ана шу ноаниқ гуруҳни текширишдан иборат бўлмоғи керак.³ Албатта, З.Дўсимовнинг бу фикрлари илмий ва амалий жиҳатдан асосли. Бизнингча, ўзбек тили гидронимларини этимологик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш маъқулроқ:

1. Этимологик таҳлил талаб қилмайдиган гидронимик маъноси ёрқин, аниқ, гидронимлар: *Булоқсой* (Нам. в. Косонсой т.), *Жийдасой* (Нам. в. Поп т.), *Анҳорариқ* (Нам. в. Чуст т.), *Дамариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Заканариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Тақирариқ* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Уйғурариқ* (Нам. в. Поп т.), *Сарбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Ширинбулоқ* (Фар. в. Аввал қ.), *Туронфиқул* (Фар. в.), *Олтиариқсой* (Фар. в.), *Учбулоқ* (Анд. в. Балиқчи т.) каби.

Бундай гидронимлар ўзбек тили гидронимиясида салмоқли ўрин тутади. Мазкур турга мансуб гидронимларнинг номланиш мотиви маълум, номнинг ўзидан сув объектнинг номланишига асос бўлган белги-хусусиятлар англашилиб туради. Кишидаги ҳаётий билим, малака ва кўникмалар гидроним номлаётган сув объектига хос характерли қиррани, белги-хусусиятни англаш, шу асосда сув объектнинг номланиш асосини тушуниш, идрок

¹ Каранг. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1978.-№1.-Б.18.

² Суперанская А.В. *Общая теория имени собственного*. -Москва: Наука, 1973.-С.159.

³ Дўсимов З. *Ўша мақола*, 19-б.

этиш имконини беради. Шу боис бундай гидронимлар сираси маълум содда изоҳларни талаб этса-да, этимологик таҳлилсиз ҳам тушунарли.

2. Этимологик таҳлилсиз гидронимик маъносини англаш қийин бўлган гидронимлар: *Сирдарё*, *Норин* (Нам. в.), *Бешатмон* (Нам. в.), *Боғишариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Миёна* (Нам. в. Чуст т.), *Резаксой* (Нам. в. Чуст т.), *Тутак* (Нам. в. Чуст т.), *Хонамак* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Хўтан*, *Оқбура* (Анд. в.), *Улуғнор* (Анд. в.) каби.

Бундай гидронимлар қадимийлиги ва тарихийлиги билан характерланади. Уларнинг луғавий асоси, гидронимик маъноси, морфемик таркиби, ясалиш хусусиятлари этимологик таҳлил асосидагина ойдинлашади.

Илмий манбаларда этимологиянинг уч тури қайд этилади:

- 1) халқ этимологияси;
- 2) сохта этимология;
- 3) илмий этимология.¹

Халқ этимологияси - тил бирликларини, жумладан, атоқли отларни ном билан турдош лексема орасидаги шаклий ва маъновий ўхшашлигига ёки афсона ҳамда ривоятлардаги маълумотларга асосланиб талқин қилиш.² Аниқроғи, халқ этимологияси муайян сўз ёки номнинг маъносини аниқ далилларга асосланмаган ҳолда, фақат товуш томонининг тасодифий ўхшашлигига қараб, шунингдек, афсона ва ривоятларга таяниб изоҳлашдан иборат.³

Тил бирликларининг, жумладан, номларнинг фонетик ва грамматик тузилишини, маъноси ва ясалиш асосини нотўғри талқин қилиш натижасида чиқарилган асоссиз фикр, хулоса сохта этимология ҳисобланади. Кўпинча халқ этимологиясига асосланилган талқинлар ҳам сохта этимология саналади, бироқ бунга қўшилиб бўлмайди. Топонимлар, жумладан, гидронимлар тадқиқида илмий этимология қатори халқ этимологияси ҳам

¹ Маджамов Н. Этимология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент, 2005. –10-ж.-Б.281.

² Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. – Б.70.

³ Маджамов Н. Ўша мақола, 21-6.

муҳим аҳамиятга эга. Халқона этимология кўпинча илмий этимология учун манба, асоҳ ва туртки бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек тили гидронимларининг халқ этимологиясига оид талқинлари гидронимик афсона ва ривоятларда кузатилади.

Улуғбек Сатторов таснифига кўра, ўзбек халқ топонимик афсоналарини қуйидаги турлари бор: 1) мифотопонимик афсоналар; 2) этнотопонимик афсоналар; 3) антропонимик афсоналар; 4) гидронимик афсоналар; 5) оронимик афсоналар; 6) ойконимик афсоналар; 7) фитотопонимик афсоналар; 8) зоотопонимик афсоналар; 9) некронимик афсоналар.¹ Бизнингча, топонимик афсоналарнинг мазкур таснифи мукамал ва изчил эмас, таснифлашда топонимларнинг турлари (ойконим, ороним, гидронимлар) ҳам, аталиш асоси (мотиви)га кўра турлари (этнотопонимлар, фитотопонимлар, зоотопонимлар) ҳам эътиборга олинган ва нимагадир топонимик афсоналар сирасига антропонимик (киши номлари ҳақидаги-Н.У.) афсоналар ҳам киритилган. Топонимик афсоналарни топонимларнинг турига кўра, аталиш асосига кўра таснифларини алоҳида-алоҳида бериш мақсадга мувофиқ.

Топонимик афсоналарнинг бир тури гидронимик афсоналардир. Гидронимик афсоналар маълум сув объектлари ҳақидаги халқ оғзаки ижоди намунасидир. Гидронимик афсоналар конкрет объект - ҳудуд, яъни сув объекти билан боғлиқ бўлади, локал хусусият касб этади. Демак, гидронимик афсоналар сюжетига асос бўлган воқеа-ҳодиса, жой хаёлий-эпик маконда эмас, балки географик нуқтаи назардан конкрет жойда, аниқ маконда локаллаштирилади.²

Гидронимик афсоналарда сув объектларининг бунёд этилиш тарихи, номланиш тарихи, у билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар баён этилади, Қайсидир маънода гидронимик афсоналарда маълум сув объекти билан боғлиқ халқ этимологияси ҳам берилади.

¹ Сатторов У. Топонимик афсоналар таснифи хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999.- №3.-Б.50-53.

² Қаранг. Сатторов У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000.-№6.- Б.36-39.

Ҳозирга қадар ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида гидронимик афсоналар, ривоятлар махсус тўпланмаган, монографик планда тадқиқ этилмаган бўлса-да, топонимик афсоналар доирасида ўрганилган, айримлари нашр этилган. Жумладан, Ипак йўли афсоналари туркумида "Амударё қаердан бошланади?", "Амударё - бўйсунмас дарё", "Жайхун", "Намангансой", "Шўрҳасан кўли", "Обшир ота", "Обираҳмат", "Чашмаи Аюб", "Чилла ҳовуз", "Томдибулоқ", "Жабборқудук" каби ўнлаб гидронимик афсоналар берилган.¹

Биз ҳам Наманган гидронимиясига мансуб куйидаги бир қанча афсона ва ривоятларни тўпладик.

Қизариқ - Наманган вилояти Косонсой туманининг Исфарон, Янгикўрғон туманининг *Равот* қишлоғидаги ариқлар номи. Мазкур икки ариқнинг номланиши ҳақида алоҳида афсоналар бор:

1. Айтишларича, Исфарон қишлоғи аҳли қадимда сувсизликдан жуда қийналиб яшаган. Шунда бир қиз оху фиғон чекиб, Аллоҳга нола қилади-да, шу атрофдаги қамишзорга боради. У ердан озгина шўр сув чиқади. Қиз ўзи яшаб турган жойгача кичкина ариқча ковлаб, ана шу сувни олиб келади. Кейинчалик шу ариқ ўрнида ҳозирги катта ариқ қазилган эмиш. Ариқ уни қиз бола кавлаганлигига нисбат бериб Қизариқ деб аталар эмиш.

2. Ривоят қилишларича, Равот қишлоғида етти ака-ука қишлоқларига сув чиқариш учун тошлоқ жойдан қудук қазийдилар, лекин сув чиқмай қийнайди. Уларнинг якка-ю ягона сингиллари бўлиб, у акаларига тушлиқда овқат олиб келади. У акалари овқатланаётганларида худога нола қилади-да, акаларининг кетмонидан бирини олиб тошга уради, тош бирдан тешилади ва сув чиқади. Қиз эса ғойиб бўлади. Кейинчалик ана шу сув чиққан жойдан ҳозирги ариқ қазилган. Ариқ мазкур воқеага нисбатан бериб Қизариқ деб аталади.

¹ Қаранг: Ипак йўли афсоналари (Жой номлари билан боғлиқ афсоналар) - Тошкент: Фан, 1993.-128 б.

Таркибида қиз сўзи бўлган Қизариқ гидронимига ўхшаш номларнинг яратилиш тарихи ҳақида бир неча афсона, эртақ ва ривоятлар яратилган. Қиз таркибли номлар этимологик талқини ва таҳлили топонимияга оид тадқиқотларда кўп кузатилади.¹

Республикамизда қиз сўзи асосида ясалган қишлоқ, қўрғон, тепа, тоғ, ариқ, булоқ, адир номлари - ойконимлар, оронимлар, агроонимлар ва гидронимлар анчагина. Қиз сўзи бир қатор номларнинг бошида келади: *Қизбулоқ, Қизариқ, Қизқўрғон, Қизтепа, Қизмозор, Қизтоғ, Қизтош, Қизкудук, Қизқалъа* каби. Т.Нафасов таъкидлаб кўрсатганидек, сув объектлари (ариқ, булоқ, қудуқ), рельеф турлари (тоғ, тепа, орт), аҳоли масканлари (қишлоқ, қўрғон, қалъа) номларида бу сўз номнинг асосий таркибий қисми бўлиб келади, грамматик жиҳатдан қўшма сўзда аниқловчилик вазифасини бажаради, яъни у номланган объектнинг табиий белгисини билдиради.² Қизариқ гидронимида ҳам қиз сўзи шундай характерга эга.

Қиз сўзи асосан *ариқ, булоқ* гидронимик аниқлагичлари билан синтактик муносабатга кириб, бирикмадан конверсия усулида ясалган қўшма гидронимлар таркибида учрайди: *Қизариқ* (Нам. в.), *Қизбулоқ, Қизбанди, Қизкудук* каби.

Т.Нафасов илмий манбаларга асосланган ҳолда, *қиз* сўзининг тилимизда ва бошқа тилларда *қуз-қыз-ғыз-хиз-гуз* шакларида учрашини кўрсатиб, қуйидаги ўхшаш маъноларини келтиради:

1) *қуз* шаклида: *юксак тоғ*;

2) *қиз* // *ғуз* шаклида баланд тоғнинг терскай томонидаги ҳажми кичик тизма ё баландлик;

3) *қиз* (қозоқ тилида) «қоя, чўққи, баландлик» маъносида;

4) турк тилида: «*қуёш нури тушмайдиган ён томон, соябет*» маъносида;

5) озарбайжон тилида *ғыз* шаклида «*тош*» маъносида: Гизгала (Қизқалъа);

¹ Қаранг. Нафасов Т. Қишлогингиз нега шундай аталган?—Тошкент: Фан. 1989.—Б.23-28.; Энизаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини.—Тошкент: Университет, 2004.—Б.81-82.

² Қаранг. Нафасов Т. Кўрсатилган асар, 24-бет.

б) қирғиз тилининг чу шевасида қуз шаклида «*тоғ ён бағирларидаги баланглик атрофидаги жарлик, чуқур дара*» маъносиде.

У қиз сўзи ҳақида: «...ўзбекча жой номларида қадимги туркий шаклига анча яқин, фақат суз ўзагида у>ы товушига ўтиши юз берган: *қуз>қиз*», - деган хулосага келади ва *Қизариқ* гидронимининг «тоғнинг соя бетидеги ёналик бўйлаб қазилган ариқ» деб изоҳлайди.¹ Демак, гидронимнинг шаклланиши қуйидагича: *қуз + ариқ > қуз ариқ > қузариқ > қизариқ > Қизариқ*.

Қизариқ гидронимини этимологик таҳлил қилган Т.Эрназаров «*Қизариқ* томоними таркибидаги қиз сўзи асли қизил шаклида бўлган. Улар ўзаро бирикиб, олдин сўз бирикмасини, сўнгра қўшма 263 сўзни ташкил қилган. Мана шу жараёнлар даврида тарихан қаралганда ясама сўз бўлган қизил сўзининг иккинчи бўғини тушиб қолган, яъни товуш тушиш ҳодисаси рўй берган: *қизил + ариқ>қизил ариқ>қизилариқ>қизариқ*. Ҳосил бўлган қўшма сўз ономастик конверсия жараёнида топонимга айланган: *қизариқ>Қизариқ*» деган қарашни илгари суради ҳамда ариқ ўтган жойнинг тупроғи *қизғиш* рангдалигини ўз фикрлари учун далил сифатида келтиради.²

Дастлаб гидроним яратилган ва у кейинчалик ички ономастик конверсия асосида ойконимга ўтган: *Қизариқ > Қизариқ*.

Қалмоқариқ - Наманган вилояти Косонсой туманидаги ариқ номи. Мазкур ариқ ҳақида қуйидагича афсона бор:

Қалмоқлар Косон (ҳозирги Косонсой - Н.Ў.)ни босиб олганда косонликлардан хотинликка қиз сўраган, аммо косонликлар қиз беришмаган. Бундан ғазабланган қалмоқ подшоси Косон халқини Каппон деган жойдаги, яъни дон бозоридаги казармага қамаган экан. Қалмоқда одамлар очлик ва

¹ *Нафисов Т.* Қўрсатилган асарлар, 26-бет

² *Қирғиз Эрназаров Т.* Ушбу асар, 82-бет

сувсизликдан жуда қийналишган экан. Одамларни бундай азобдан қутқариш мақсадида бир косонлик ўз қизини подшога хотинликка беради. Шундан сўнг қалмоқ подшосининг амри билан ҳозирги ариқ қазилган. Ариқ қалмоқ подшосига нисбат бериб Қалмоқариқ деб номланган эмиш.

Мешон ариғи Наманган вилояти Янгиқўрғон туманининг Мешон қишлоғида жойлашган.

Мазкур гидроним ва у жойлашган қишлоқ номи - ойконим ҳақида икки хил ривоят бор:

1. Айтишларича, ҳозирги қишлоқ ўрнида Миша исми рус кишиси яшаган. Унинг ташаббуси билан қишлоқдан ариқ ўтказилган ва қишлоқ сувдан обод бўлган. Шундан бери ариқ ва қишлоқ номлари Миша исми билан боғланиб, **Миша ариғи**, **Миша қишлоғи** деб аталган. Кейинчалик бу сўз фонетик ўзгаришга учраб, **Мешон ариғи**, **Мешон қишлоғи** номини олган. Мазкур қишлоқ Пастки Мешон, Юқори Мешон, Сутбулоқ маҳаллаларини ўз ичига олади.¹

Бу ҳолатни лисоний жиҳатдан изоҳлайдиган бўлсак, антропоним фонетик ўзгаришга учраган ва бирикма шаклида ойконимга, бирикма кўринишидаги ойконим гидронимга ўтган: *Миша > Мешон > Мешоннинг қишлоғи > Мешон қишлоғи > Мешон қишлоғининг ариғи > Мешон ариғи.*

2. Ривоятларга қараганда, қадимда ҳозирги қишлоқ ўрнида бир эшон яшаган экан, ҳамма ер-жойлар унга қарар экан. У ўлгандан кейин бу жойларни одамлар Эшон жойи, кейинроқ (бу сўзни фонетик ўзгартирган ҳолда) Мешон қишлоғи деб атай бошлаганлар.² Бу ҳолатни лисоний жиҳатдан қуйидагича ифодалаш мумкин: *эшон > Эшоннинг қишлоғи > Эшон қишлоғи > Мешон қишлоғи.* Демак, ривоят мазмунига кўра *эшон* ижтимоий-сиёсий термини қишлоқ сўзи билан мослашув усулида бирикма ҳосил қилиб, ойконимга ўтган, кейинчалик

¹ Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Хайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. – Наманган, 1995. – 1-китоб. – Б.37.

² Турдалиев Б. ва бошқалар. Ўша китоб. 37-бет.

мазкур ойконим олдидан м сонор ундоши орттирилган ва ном ҳозирги шаклни олган.

Намангансой ҳақида ҳам шунга ўхшаш афсона бор. Айтишларича, Наманган шаҳри пайдо бўлмасидан аввал унинг ўрнида учта жар бўлган экан. Ана шу жарликларнинг ичида ўн қаландар яшаган экан. Уларнинг энг каттаси *Ҳасти Лангар*, ундан кейингиси *Ҳасти Хизр* бўлган экан. Шу атрофдаги аҳоли сув танқислигидан қийналиб қолади. Шунда *Ҳасти Лангар* бобонинг маслаҳати билан *Ҳасти Хизр* қўлидаги ҳассасини минган ҳолда Навкент тарафга кетиб қолган. Худонинг амри билан *Ҳасти Хизр*нинг ҳассаси чизган чизиқ ўрнидан ариқ пайдо бўлиб, одамлар сувдан баҳраманд бўлганлар. Намангансой ана шундай пайдо бўлган экан.

Мазкур афсона «Ипак йўли афсоналари» туркумида нашр этилган.¹

Халфабува ариғи – Наманган вилояти Янгиқўрғон туманининг *Равот* қишлоғидаги ариқ номи. Ривоятларга қараганда, она зоти пайғамбарлардан бўлган Мулла Ҳасан Халфабува Почота (Подшоота) тепалигидан бошлаб, ҳозирги ариқ ўрнидан ҳассаларини судраб ўтган эканлар. Ана шу ҳасса изидан ҳозирги ариқ пайдо бўлган эмиш. Шу боис ариқ у кишининг номига нисбат бериб, Халфабува ариғи деб аталган эмиш.

Келтирилган гидронимик афсоналардан кўринадики, халқ этимологияси илмий этимология учун туртки, маълум маънода асос бўлса-да, ном ҳақидаги мукамал, аниқ этимологик талқинни бера олмайди.

Гидронимларнинг этимологик тадқиқида илмий этимология муҳим аҳамиятга эга. Н.Маҳкамов изоҳлашича, илмий этимологик таҳлил тил тарихига, лаҳжа ва шеваларга мурожаат қилиш, фактларни турли йўллар билан қиёслаш орқали юзага келади.²

¹ Намангансой // Ипак йўли афсоналари (жой номлари билан боғлиқ афсоналар). – Тошкент: Фан, 1993. – Б.68.

² Маҳкамов Н. Ушш мақола. 281-б.

Гидронимларнинг илмий этимологик таҳлилида гидронимнинг этимонини аниқлаш асосий масала. Этимон (юнонча *etymon*-ҳақиқат) кенг маънода ҳозирги тилда мавжуд муайян сўз ёки морфеманинг келиб чиқишига асос бўлган сўз, морфема ёки сўз бирикмаси; сўзнинг дастлабки маъноси ва шакли.¹ Демак, гидронимик этимон - сув объекти атоқли номининг этимологик тадқиқ асосида аниқланган ва тикланган ҳамда тўғри, ҳақиқий деб ҳисобланадиган асл шакли ва маъноси.²

Ўзбек тили тарихий гидронимларининг этимони тил тараққиёти ва турли омиллар таъсирида ўзгариб кетган. Бу уларнинг этимонини, асл шаклини, маъносини аниқлашни қийинлаштиради. Шу боис гидронимлар этимонини аниқлашда номнинг қайси жиҳатига эътибор қаратиш муҳим? -деган савол туғилиши табиий. В.Пизани сўз этимонини аниқлаш ва тиклашда семасиологик тамойилнинг асосий тамойиллигини қайд этади.³ Б.Бафоев сўзнинг этимони семантик, морфологик ва тарихийлик тамойиллари асосида текширилишини кўрсатади.⁴ Албатта, бу фикрлар асосли.

Гидронимларнинг этимонини аниқлашда, этимологик таҳлилида қуйидаги тамойилларга асосланиш лозим:

- 1) морфологик тамойил;
- 2) деривацион тамойил;
- 3) семантик тамойил;
- 4) тарихийлик тамойили;
- 5) диалектологик тамойил.

Ҳар қандай гидроним сўзлар каби шакл ва маъно уйғунлигидан таркиб топган. Гидронимнинг морфологик тузилишини; номлар деривация маҳсули эканлигига кўра, деривацион хусусиятларини: ясалиш асоси, ясовчи восита, ясалиш усулини ҳамда бу жараёндаги фонетик ўзгаришларни;

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005 - 10-ж.-Б.281.

² Бегмятов Э., Улуков Н. *Уша дугат*, 94-б.

³ Пизани В. *Этимология (история-проблемы-метод)*. Перовод с итальянского. Д.З.Розенталя. -Москва, 1956- С. 148-149.

⁴ Бафоев Б. *Кўҳна сўзлар тарихи*. -Тошкент: Фан, 1991 -Б.9.

ном билан боғлиқ диалектологик хусусиятларни аниқлаш асосида гидронимик маъноси аниқланади. Биз ана шу тамойилларга асосланган ҳолда бир неча ўзбек тили гидронимларининг этимологик таҳлил қилиш асосида уларнинг этимонларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Бешатмон - Наманган вилояти Янгиқўрғон туманининг Нанай қишлоғидан қўшни Қирғизистоннинг Каравон шаҳрига оқиб ўтувчи ариқ номи. Бешатмон гидроними «*беш ботмон*» сўз бирикмасининг фонетик ўзгаришга учраган шакли бўлиб, бирикма таркибидаги иккинчи сўзнинг биринчи бўғинидаги *б* ундоши даврлар давомида тушиб қолган, кейинчалик сўз бирикмаси, яъни отли бирикма, юзаки қараганда этимологик талқини мураккаб туюладиган, сув объекти номига айланган: *беш ботмонли* > *беш ботмон* > *беш + атман* > *Бешатмон*. Аниқроғи, ер ўлчови тушунчасини ифодаловчи бирикма ономастик конверсия усули асосида атоқли отга, гидроним (арик номи)га ўтган.

Ботмон сўзи асли форс-тожикча бўлиб, оғирлик ўлчов бирлиги. Манбаларда *манн* шаклида ҳам қўланади. Ботмон сўзи Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари: Арабистон, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Туркия, Ҳиндистонда, шунингдек, Ўрта Осиёда қўлланиб келинган. Шариатга кўра, ботмон (манни шаръий) асосан 0,832 кгни ташкил қилган, лекин турли мамлакатларда ва турли давлатларда унинг мезони ҳар хил бўлган. Ўрта Осиёда ҳам ботмоннинг вазни ўзгариб турган. Жумладан, Фарғона водийсида ботмон 8-10 пуд (131,044-163,805 кг)га тенг бўлган.¹ Бу ўлчов пахта ва меваларни ўлчашда ҳам қўлланилган. Ўрта Осиёнинг кўп жойларида эса ботмон ер сатҳини ўлчаш бирлиги сифатида қўлланилиб, 1 ботмон ер деганда, 1 ботмон дон ёки пахта экиладиган майдон тушунилган.² Ҳозирги ўзбек тилида ботмон тахминан бир гектарга тенг сатҳ, ер ўлчов бирлигини

¹ Ҳини В. Мусулманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – Москва, 1970.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2001. – Б. 171.

ҳам англатади.¹ *Мавлон аканинг меърос маҳрига тушган икки ботмон ери бор.* (Ҳ.Фулом «Машъал»)

Биз юқорида тилга олган ариқнинг номланиш тарихи ботмон ҳисоб сўзининг ана шу сўнгги маъноси билан боғлиқ. Нанай қишлоғи ҳудудидаги мазкур ариқ дастлаб беш ботмон-беш гектар ерни суғоришга хизмат қилганлигига кўра «*Беш ботмонли ер ариғи*» деб аталган. Вақтлар ўтиши билан бирикма таркибидаги *ариқ* сўзи тушиб қолган, беш ботмон бирикмаси халқ жонли нутқида ҳозиргидек *Бешатмон* шаклига келиб қолган. Демак, бешатмон гидронимининг этимони «беш ботмонли ер ариғи» отли бирикмасидир. Гидроним тарихан уч маъноли қисмдан таркиб топган: *беш, ботмон, -ли > беш ботмонли*. Кейинчалик тил тараққиёти ва топонимик деривация натижасида сўз бирикмаси фонетик ўзгаришлар билан гидронимга айланган: *беш ботмонли ер ариғи > беш ботмонли > беш ботмон > бешатман > Бешатмон*.

Боғишариқ - Наманган вилояти Чортоқ туманининг Арбағиш қишлоғидаги ариқ номи. Мазкур гидроним этногидронимлар гуруҳига мансуб.

Маълумки, Фарғона водийсининг туб жойли халқларидан бири қирғизлардир. В.Наливкиннинг кўрсатишича, XVI асрдан бошлаб, айниқса, XVII аср охирларида Фарғона водийсига, шу тоғ ва тоғ олди туманларига кўчманчи чорвадор қирғизлар келиб ўрнашадилар.² Олим таъбири билан айтганда, ана шу «кўчманчи ўзбеклар»-Олой томонлардан кўчиб келган қирғизлар, асосан, Наманган билан Пешкўрғон ҳамда Намангансой оралиқларига келиб ўтроқлашганлар.

Шимолий Фарғонага Олой томонлардан келган мазкур қирғизларнинг бир қисми деҳқончилик билан шуғулланган. Улар асосан сой сувларидан фойдаланганлар. Шунингдек, ўтроқлашган аҳолининг ҳар бир уруғи ўз имконига қараб суғориш тармоқлари барпо этишга, қозишга ҳаракат қилган. Ана

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. -Москва: Рус тили, 1981.-1-т.-Б.135.

² Қаранг. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи.-Тошкент: Фан, 1977; Миддендорф А.Очерки Ферганской долины. СПб, 1982.-С.195

шу ҳаракатлар маҳсули сифатида юзага келган ҳар бир ариқ айнан шу жамоанинг, уруғнинг эҳтиёжинигина қоплаган ва мазкур уруғ номи билан аталган. Наманган вилояти ҳудудидаги *Қурамаариқ, Мамайариқ, Қипчоқариқ, Қирғизбулоқ* каби этногидронимлар фикримизнинг далилидир. Жумладан, *Боғишариқ* ҳам ана шундай этногидронимлардан биридир.

Боғиш-бағиш сўзининг фонетик варианты. Бағиш-Олой томонлардан кўчиб келган қирғизлар уруғининг номи, этноним. Манбаларда изоҳланишича, бағиш этнонимининг маъноси: «лось»-қадимги туркий тилда булан // пулан деб аталган «*буғисимон сершоҳ йирик ҳайвон*».¹

Кўчманчи бағишлар Наманган вилоятининг Чортоқ тумани Пешқўрғон қишлоғи атрофига келиб ўрнашганлар ва ҳозирда ҳам шу ҳудудда яшаяптилар. Улар яшаётган манзиллар Чўмбағиш (асли Чўнбағиш) ва Арбағиш деб аталади. Ана шу Арбағиш қишлоғидаги бағишлар томонидан қазилган, уларга хизмат қилувчи ариқ *Бағишариқ* деб аталган. Демак, *бағишлар ариғи* қаратқичли бирикмаси даврлар давомида сайқалланиб, Бағишариқ гидронимига айланган ва гидронимнинг биринчи бўғинидаги а унлисининг о тарзида талаффуз қилиниши натижасида *Боғишариқ* шаклини олган: *бағишларнинг ариғи > бағишлар ариғи > бағиш ариғи > Бағишариқ > Боғишариқ*.

Миёна-Наманган вилояти Чуст туманининг Варзик қишлоғидаги ариқ номи.

Миёна асли форс-тожикча ўзлашма сўз бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги нофаол сўзлар сирасига киради, луғавий жиҳатдан ўзбек тилида «*ўртача, ўрта*» деган маъноларни англатади. Масалан, *Фурқат... тўлароқ, қора соқол, миёна қад, Завқий сингари хушчақчақ одам эди*. (Т.Обидов, Юсуфжон қизик). Чунончи, ҳозирги ўзбек адабий тилида «*бирор белги, хусусияти жиҳатидан ўрта вазиятни эгаллайдиган; ўртача*» маъносини англатувчи миёна сўзи ва унинг ўзбекча таржимаси,

¹ Каранг. Кораев С. Географик номлар маъноси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1978.-Б.153.

яъни айнан бир сўзнинг ўзбекча ва форс-тожикча муқобиллари бирикувидан юзага келган «*ўрта миёна*» ибораси ҳам мавжуд.¹

Варзик қишлоғидаги ариқ ҳажман ўртачалигига, қишлоқ ўртасидан оқиб ўтганлигига кўра *Миёна* деб аталган. Демак, «*ўрта, ўртача*» маъносидаги форс-тожикча *миёна* сўзи *Миёна* гидронимининг этимонидир.

Миёна - «*ўрта*», «*ўртача*» ариқ. Аппеллятив лексик сатҳга мансуб белги тушунчасини ифодаловчи *миёна* сўзи ономастик конверсия (гидронимик конверсия) асосида ариқ номи (гидроним)га ўтган. Гидронимнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *миёна ариқ* > *миёна* > *Миёна*.

Кучаласой - Наманган вилоятининг Поп туманидаги Резаксойнинг юқори оқимидаги сой номи.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *кучала* сўзи кўп маъноли сўзлардан бири бўлиб, қуйидаги маъноларда қўлланади:

1) *Кучала* - ўт, ўсимлик номи, унинг яна бир номи - чаёнўт. Энциклопедик лугатда *кучалага «кучаладошлар оиласига мансуб тугунакли, кўп йиллий заҳарли ўт...»*, - деб изоҳ берилади ҳамда Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларининг тоғ ўрмонларидаги заҳ ерларда ўсиши кўрсатилади.²

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да эса, янада аниқроқ тарзда, қуйидагича изоҳланади: «*Гули сарик, кўк, сафсар ўтсимон ўсимлик ҳамда унинг медицинада ишлатиладиган заҳарли тугмасимон меваси*».³

2) *Кучала-терак, тол каби дарахтларнинг тўпгули*.

Кучаласой гидроними *кучала* сўзининг биринчи маъноси асосида шакланган. *Сой* оқимининг бошланишида *кучала* ўти кўп ўсишига нисбат берилиб, у *Кучаласой* деб номланган. Аслида мазкур қўшма сўз шаклидаги гидроним *кучалали сой* отли сўз бирикмасининг гидронимик деривация натижасида *кучаласой* тарзидаги қўшма сўзга айланиши маҳсулидир: *кучалали сой* > *кучала сой* > *кучаласой* > *Кучаласой*. Демак,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1 т. 463-б.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент. 2003. - 5-ж. -Б.154.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. -Москва: Рус тили. 1981. -1 т. -Б.409.

Кучаласой фитогидронимининг этимони "атрофида гули сарик, кўк, сафсар, ўтсимон кучаладошлар оиласига мансуб тугунакли, кўп йиллик, заҳарли ўт-кучала ўсадиган сой" тушунчасини ифодаловчи кучалали сой сўз бирикмасидир.

Кўксараксой-Наманган вилояти Чуст туманидаги сой. Чотқол тизмасининг жануби-шарқий ён бағридан Кўлдамбассой номи билан бошланади.

Кўксараксой гидроними таркиби уч қисмдан иборат: *кўк, сарак, сой*.

Кўп маъноли кўк сўзининг луғавий маъноларидан бири- «*тиниқ, мовий зангори*». Гидроним таркибидаги кўк сўзи объектнинг умумий кўринишни, яъни унда оқаяётган сув мовий, тиниқ, зангори тусда эканлигини ифодалайди.

Сарак сўзи эса *сарак-сарак* такрорий сўзига хос «*у ён, бу ён чайқалмоқ*» маъносида қўлланган.¹ Демак Кўксараксой гидроними «*суви мовий, зангори тусли, у ён бу ён чайқалиб оқувчи сой*» деган маънога эга.

Резаксой-Наманган вилояти Чуст туманининг Шоён Баймоқ қишлоқ фуқаролар йиғинидаги сой номи.

Резаксой гидроними уч маъноли қисмдан таркиб топган: *реза, -к, сой*. Мазкур гидроним *Резак* ойконими асосида юзага келган бўлиб, ойконим морфемик жиҳатдан *реза-асос ва -к* аффиксидан иборат. *Реза* сўзи асли форс-тожикча бўлиб, эски ўзбек тилида қуйидаги маъноларда қўлланган:

1) *майда, ушоқ; 2) бебаҳо; 3) ёш бола.*²

Ҳозирги ўзбек тилида эса қуйидаги маъноларда қўлланади:

1) *унча катта бўлмаган; майда, кичик; 2) майда нарса.*³

Резак топоними учун *реза* сўзининг биринчи, «майда, кичик» маъноси этимон ҳисобланади. Демак, *реза* асосига кичрайтириш маъносини ифодаловчи *-(а)* к аффикси қўшиливидан ясалган *реза* ясама сифати «кичкина» деган маънога эга.

¹ Каранг. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II т., 21-б.

² Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 127.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I т. 621-б.

Резак кичкина демақдир. Топонимнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *реза + к > резак > Резак*. Апеллятив лексик сатҳга мансуб сўз ономастик конверсия асосида топонимга, аниқроғи, ойконимга-қишлоқ номига ўтган. Кейинчалик Резак топоними негизида яна бир ном-Резаксой гидроними ҳосил бўлган. *Резакнинг сойи* отли бирикмаси лисоний тараққиёт ва топонимик деравация натижасида қўшма сўз шаклидаги гидронимга айланган: *резакнинг сойи > Резак сойи > Резак сой > Резаксой*. Резаксой гидроними учун «*кичкина жойдаги сой*» маъносини ифодаловчи *Резакнинг сойи* отли бирикмаси этимон ҳисобланади. Сои Резак қишлоғидан бошланганлигига кўра шундай номланган.

Селгисой - Наманган вилояти Поп туманининг Фурумсарой қишлоғидаги сой номи.

Маҳаллий аҳоли нутқида гидронимнинг Селгасой фонетик варианты ҳам кузатилади. Кишилар гидронимнинг мана шу вариантга асосланиб, яъни гидроним таркибидаги-га жўналиш келишиги аффиксига асосий эътибор қаратган ҳолда, унинг маъносини «*сел учун сой*», «*сел келгандагина сув оқадиган сой*» деб изоҳлайдилар: *сел + га + сой > Селгасой*. Бироқ бундай изоҳ анчайин содда ва тил меъёрларига тушмайдиган, ном таркибида пелоназм ҳодисаси мавжуд: жўналиш келишиги аффикси ортиқча. Маълумки, номлаш жараёнининг асосий тамойилларидан бири - содалик. Шундай экан халқ сойни Селгасой (сел учун сой) тарзида эмас, балки содда ва аниқ тарзда Селсой деб номланган бўларди. Демак, Селгасой - Селгисой гидронимининг орфоэпик жиҳатдан бузилган варианты.

Селгисой гидроними уч маъноли қисмдан таркиб топган: *сел, -ги, сой*. «*Ёмғирдан, жаладан ёки қор эришидан ҳосил бўладиган кучли сув оқими*» маъносидаги арабча *сел*¹ сўзидан -*ги* аффикси воситасидаги «*суви, нами қочиб бир қадар қуруқ*».

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Москва: Рус тили, 1981. -II т.-Б.3 Б.

маъносидаги *селги* сўзи ясалган.¹ Унда сув сел келгандагина бўлиши, қолган пайтларда қуриб қолиши каби омилларни асос қилиб олиш асосида сой *Селги // Селгисой* деб аталган. Натижада апеллятив селги сўзига умумтуркий сой гидронимик терминининг қўшиливи асосида *Селгисой* гидроними шакланган: *сел + ги > селги + сой > Селгисой*. Бу ҳолатни куйидаги модел тарзида ифодалаш мумкин: апеллятив сўз > қўшма сўз > гидроним. Демак, *Селгисой // Селгасой* гидроними «*қуруқ сой*», «*сув келгандагина сув оқадиган сой*» деган маъноларни англатади.

Тутак - Наманган вилояти Чуст туманининг Гова қишлоғидаги жилға номи. Наманган вилояти топонимиясига оид манбаларда мазкур гидронимга изоҳ берилмаган.²

Республикамизнинг Жиззах вилоятининг Зомин, Фориш, Самарқанд вилоятининг Нурота туманларида Тутак деб аталувчи қишлоқлар ҳам бор.

Мазкур сўз этимологияси ҳақида бир неча қарашлар мавжуд:

1. С.Қораев кўрсатишича, тутак сўзи ўтмишда «чойнакнинг тумшуғи», «тоғ касали» деган маъноларни англатган.³

2. С.Қораев суғдийча тутк сўзи мазкур топонимлар маъносини очиб берадиган «калит» бўлиб хизмат қилади, деб кўрсатади ҳамда суғд ёзма манбаларига асосланган ҳолда, VIII асрда Фарғонада олий ҳоким, яъни ихшиддан кейинги вазир тутк деб аталганини, тутк катта ҳокимиятга эга бўлганлигини келтиради.⁴ Н. Раҳмонов, Б. Матбобоев кўрсатишича, бу унвон номи «*тутуқ*» бўлиб, «*ҳарбий маъмурият бошлиғи*» маъносини ифодалаган.⁵

3. С.Қораев яна тутк этноним бўлиб чиқиши ҳам мумкин деган фикрга ҳам келади.

¹ Уша китоб, 35-б.

² Каранг. Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Хайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. Наманган, 1995. - 1-к. - Б.67.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси. - Тошкент: Ўзбекистон. 1978. - Б.128.

⁴ Каранг. Қораев С. Яна Уша асар. 128 б. Согдийские документы с горы Муг. -Москва, 1962. - С. 85.

⁵ Раҳмонов Н. Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий - рун ёзувлари. - Тошкент: Фан, 2006 - Б. 62.

Аммо Наманган вилояти гидронимик тизимида оид Тутак гидронимининг мазкур терминларга алоқаси йўқ.

Ўзбек тилида форс-тожик тилидан ўзлашган тутак сўзи бўлиб, у «пахтадан ип йигиришда ишлатиладиган қовоқ найча» маъносини англатади.¹ Шунингдек ўзбек тилида «пахтадан ип йигириш учун тайёрланган пилта» маъносида форс-тожикча тутак сўзи ҳам мавжуд. Демак, Тутак гидроними икки маъноли қисмдан ташкил топган: *тут-ак*. Ип йигириш асбоби номини ифодаловчи мазкур сўз сув объектининг номлашда уни ана шу асбобга қиёслаш, ўхшатиш каби нолисоний омиллар асосида гидронимга айланган: *тут + ак > тутак > Тутак*. Аниқроғи, жилғанинг шаклий кўриниши тутакка, пахтадан ип йигиришда ишлатиладиган қовоқ найчага ўхшашлигига кўра Тутак деб номланган. Демак, сув объекти ўхшатиш, қиёслаш омили асосида номланган бўлиб, унинг этимони асбоб тушунчасини ифодаловчи *тутак* сўзидир.

Тўдаарик - Наманган вилояти Учқўрғон туманининг Яшиқ, Бахт қишлоқ фуқаролар йиғинидаги ариқлар номи.

Асли «*бир ерга тўплаб ёки уйиб қўйилган нарса: уюм, тўп, тўплам; бир ерга тўпланган кишилар гуруҳи*»² ва бошқа маъноларни ифодаловчи форс-тожикча тўда сўзи этноним-ўзбек уруғларидан бирининг номи.³ Фарғона вилоятининг Риштон, Бувайда, Наманган вилоятининг Поп, Норин, Андижон вилоятининг Балиқчи, туманларидаги *Тўда, Тўдакўча, Тўда маҳалла* каби топонимлар ҳам *тўда* этноними асосида шакланган.⁴ Бу номлар аввало тўда уруғига мансуб кишилар яшайдиган ҳудудларнинг кенглигидан ва мазкур уруф вакиллари республиканинг бир қанча ҳудудларига тарқалганлигидан далолат беради.

Тўдаарик гидроними ҳам тўда этноними асосида юзага келган. Ариқ тўдалар яшайдиган Норин туманининг Тўда

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати.-Москва: Рус тили. 1981.-II т.-Б.231.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II т.-Б.242.

³ Каранг. С.Қораев. Географик номлар маъноси. -Тошкент: Ўзбекистон. 1978.-Б. 129.

⁴ Каранг. Охунов Н. Жой номлари табири. -Тошкент: Ўзбекистон. 1994.-Б. 52-53.

қишлоғи томон оқиб ўтишига нисбат бериб, Тўдаарик деб номланган. Демак, Тўдаарик - гидронимининг этимони *тўдаларнинг ариғи* қаратқичли сўз бирикмасидир. Тўдаларнинг ариғи сўз бирикмаси тил тараққиёти натижасида қўшма сўз шаклидаги гидронимга айланган: *тўдаларнинг ариғи* > *тўдалар ариғи* > *тўда ариқ* > *тўдаарик* > *Тўдаарик*.

Хонамак – Наманган вилояти Янгиқўрғон тумани Ровут қишлоғидаги ариқ. Гидроним ҳақида бир неча қарашлар бор: 1. Наманган вилояти топонимларини ўрганган Т.Нуъмонов, Б.Турдалиев, А.Ҳайдаровлар Хонамак гидроними этимологик жиҳатдан Наманган полисоними билан алоқадор бўлса керак деган фикрни билдиришади ва: «Ариқ тепаликлар орасидан чиқади. Эҳтимол, у ердан қадимда туз (намак) олинган. Тожиқча изофавий бирикма *Кон намак* бирикмаси товуш жиҳатдан ўзгариб, Хонамак тарзига келиб қолган бўлиши мумкин», - деган хулосага келишади.¹ Уларнинг талқинича, Хонамак гидронимининг этимони «туз кони» маъносидаги «*кон намак*» форсий изофали бирикмаси бўлиб, гидронимнинг шаклланиш жараёни қуйидагича: *кони намак* > *кон намак* > *Коннамак* > *Хоннамак* > *Хонамак*.

Бизнингча, ариқ жойлашган ҳудудда туз кони бўлмаган. Шунингдек, маҳаллий аҳоли ўзбеклар. Ариқ номини тожиқча луғавий бирликлар, айниқса, форсча изофавий бирикма асосида шаклланган деган хулосага келиш ўринсизроқ.

2. Айрим маҳаллий аҳолининг фикрича, Хонамак гидроними икки маъноли қисмдан ташкил топган: *хон* ва *амак*. Амак сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *амаки* сўзининг қипчоқ лаҳжасидаги фонетик варианты. Ариқ Қўқон хонлиги даврида қавланганлигига кўра шундай Хонамак деб номланган. Демак, *хон амаки* бирикмаси гидронимининг этимони ҳисобланади. Отли бирикма ономастик конверсия усулида гидронимга ўтган: *хон амаки* > *хон амак* > *хонамак* > *Хонамак*.

¹ Қаранг. Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Ҳайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. - Наманган, 1995. - Б.75.

Бизнингча, Хонамак гидроними *хон* ва *амак* морфемаларидан иборат бўлиб, унда *хон* сўзи ўз маъносида, *амак* сўзи «ариқча» маъносида қўлланган. *Амак* гидронимик аниқлагичи изоҳли луғатда қайд этилмаган, бироқ ўзбек шеваларида *учамак*, *бешамак* сўзлари таркибида айнан ариқча маъносини англатади. Жумладан, «Ўзбек тили изоҳли луғати»да *бешамак* сўзи берилган ва: «Ўқариқдан сув олиб беш-ўн згатта бирдан сув таратиб суғориш усули ва шундай ариқча» деб изоҳланган¹. Демак, *хон қаздирган амак* отли бирикмаси *Хонамак* гидронимининг этимонидир. Гидронимнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *хон қаздирган амак* > *хон амак* > *хонамак* > *Хонамак*.

Қазноққўл - Наманган вилоятининг Поп туманидаги қўл номи.

Қазноққўл гидроними морфемик жиҳатдан тўрт қисмдан иборат: *қаз*, *-н*, *-оқ*, *қўл*.

Қазноқ сўзи туркий «*ерни чуқур ҳосил қилиш мақсадида ўй, кавла*» маъносини англатувчи қазии феъл асосига *-н* ва *-оқ* аффиксларини қўшилувидан ясалган: *қазин* + *ақ* > *қаз-нақ* > *қазнақ*. Кейинчалик сўзнинг иккинчи бўғинидаги *а* унлиси *о* га ўзгарган: *қазнақ* > *қазноқ*.² Луғатларда қазноқ (қазноқча) сўзи «*омбор вазифасини ўтовчи кичикроқ хона, хужра, ертўла*», «*омбор*», деб изоҳланади. С.Қораев мазкур сўз қадимги туркий тилда «хазина», ўзбек шеваларида «омбор», «кандик» каби маъноларни англатишини кўрсатади.³ Қазноқ сўзи Наманган ҳудудий шеваларида, жумладан, Поп тумани шеваларида «омбор», «ертўла» маъносида қўлланади.

Қазноққўл таркиби ана шу «омбор» маъносидаги «қазноқ» сўзи ва умумтуркий қўл гидронимик аниқлагичидан иборат бўлиб, *қазноқ қўл* отли бирикмасининг қўшма сўзга ўтиши асосида ҳосил бўлган: *қазноқ қўл* > *қазноққўл* > *Қазноққўл*.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-ж. – Б.245.

² Ряхматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 504.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: Рус тили, 1981. – II т. – Б. 536.

Гидронимнинг этимони «омбор, ертўла шаклидаги қўл» маъносини англаувчи қазноқ қўл отли сўз бирикмасидир. Сув объектнинг тузилиши омбор, ертўлага ўхшашлиги, яъни тўрт бурчак чуқур шаклида сув тўплайдиган омбор эканлиги боис шундай ном олган. Шу боис Қазноққўл шакл тузилишига кўра номланган сув объектлари сирасига киради. Шунингдек, Сурхондарё вилоятидаги сой, Тожикистон республикасининг Гарм туманидаги қишлоқ, Помир тоғининг чўққиларидан бири Қазноқ деб аталади.¹

Қўғайариқ - Наманган вилоятининг Учқўрғон туманининг Қўғайқўлмас қишлоғидаги ариқлардан бирининг номи.

Гидронимнинг бир неча этимологик талқини кузатилади. Гидронимнинг шаклланиш асоси ва тарихи Қўғай топоними билан боғлиқ. Илмий манбаларда Қўғай топоними икки маъноли қисмдан, яъни топоасос ва топоформантдан иборат: қўға, -й, деб кўрсатадилар.² Бу лисоний жиҳатдан тўғри, бироқ Қўғай топонимининг этимони, лисоний шаклланиш босқичлари изоҳида юзакилик кузатилади. Т.Эназаров фикрича, Қўғай топонимининг этимони ўсимлик номини англаувчи қўға сўзига -й қўшимчасининг қўшиш билан ҳосил бўлган қўғай ясама сўзи.³

Т.Нафасов қўғай сўзини қуйидагича изоҳлайди: Қўға-ичи ғовак бўлиб, юмшоқ, ҳўл ва қуруқлигида ҳам синмайдиган, эгилаувчан, поясининг қирралари кесимта шаклида бўлган кўп йиллик ўсимлик. Ундан бўйинча, тўқим, арқон, ип ва хуржунсимон асбоблар ясалган.⁴

Луғатларда ҳам қўғай, «бўйинча ясаш, қовун осиб сақлаш учун ишлатиладиган ичи ғовак ва юмшоқ, бардига ўхшаш бўлиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик» деб изоҳланади. Қўғай қовға деб ҳам юритилади.⁵ Т.Эназаров фикрича, шундай ўсимлик ўсадиган жойнинг номи қўға сўзининг охирида й ундошини қўшиш билан

¹ Каранг. Қораев С. Географик номлар маъноси. 164-б.

² Каранг. Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг талқини. -Тошкент. 2004 -Б. 98

³ Эназаров Т. Уша асар. 98-б.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўқитувчи. 1988. -Б.265.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II т. -Б.592, 646.

ҳосил бўлган ясама сўздан ономастик конверсия асосида мазкур топоним шаклланган: *қўғай+қўғай>Қўғай*.¹

Қўғай сўзи этноним ҳам ҳисобланади. Ўзбек элатининг энг катта ва асосий қабилаларидан бири қипчоқлар ҳисобланади. Қипчоқлар Ўзбекистоннинг Самарқанд ва Каттақўрғон ўртасидаги туманларида, Амударёнинг ўнг соҳилида, Фарғона водийсининг шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий қисмларида ўтроқлашиб қолганлар. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Фарғона водийсида қипчоқлар 70 минг кишини ташкил этган. Қипчоқлар *қўғай буғач, кумушой, ўлмас, яшиқ, жайдақ, пучуғой, элатон, буғаз, офим, тўз, сирмоқ, еттиқашқа, қутлуғ сеид, черик, кўкбўйин, тўрайғир, товулди, чанғароқчи, чиял, қулон, оқбўйра, қарабовур, бошқирд, тикан, қоратикан, сариқипчоқ, қорабўйин каби уруғларга бўлинар эди*.² Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятидаги Қорабўйин, Товул, Тўрайғир, Яшиқ, Қўғай, Пучуғой, Элатан, Қоратикан каби этнопонимлар юқорида келтирилган қипчоқ этнонимлари асосида шаклланган.³ Ҳозирда мазкур қипчоқ уруғларининг номлари улар яшаган ҳудудларнинг номи сифатида сақланиб қолган.⁴

Ариқ қипчоқ қабиласига мансуб аҳоли яшайдиган Қўғай ва Қўғайўлмас қишлоғи ҳудудидан оқиб ўтганлигига ҳамда қўғайлар томонидан қазилганлигига кўра шундай номланган. Демак, Қўғайарик гидронимининг этимони *қўғайлар ариғи* отли бирикмасидир. Буни лисоний жиҳатдан қуйидагича ифодалаш мумкин: *қўғайлар ариғи > қўғай ариқ > Қўғай ариқ > Қўғайарик. Демак, Қўғайарик-этногидроним.*

Каппон - Наманган шаҳридаги Янгиарик каналидан сув олиб, Наманган туманига оқувчи ариқ номи.

Каппон сўзи форс-тожикча бўлиб, «дон, ғалла, бозор» деган маъноларни англатади.⁵ Аслида каппон сўзи «Оғир

¹ Каранг. *Эналарин* I. Ушш асар. 98-б

² Каранг. *Шомилов К.Ш.* Этнической истории узбекского народа. -Тошкент. 1974 -С 109-110,116

³ Каранг. *Охунов Н.* Топонимлар ва уларнинг номлашиш хусусиятлари.-Тошкент: Фан, 1989.-Б 10.

⁴ Каранг. *Кориев С.* Географик номлар маъноси.-Тошкент: Ўзбекистон. 1978.-Б. 186. *Охунов Н.* Жой номлари гавойи Тошкент: Ўзбекистон. 1994.-Б 73

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати.-Москва: Рус тили. 1981.-I-т.-Б.368.

*нарсалар тортиладиган бир паллали улкан тарози»*ни англаган. Каппон галла бозорига ўрнатилиб, унда 1-2 қоп галла тортиш мумкин бўлган. Кейинчалик шундай тарози ўрнатилган, усти тим дон бозори, галла, билан савдо қилинадиган раста ҳам каппон деб аталган. Ҳозир бозорда, умуман, галла сотиладиган жой каппон дейилади.¹

Демак, «бир паллали улкан тарози» маъносини англатувчи каппон сўзи тил тараққиёти давомида метонимия усулида ном кўчиши асосида «дон бозори» тушунчасини англадиган бўлган.

Гидронимга ана шу каппон сўзи асос бўлган. Ариқ Наманган шаҳридаги каппон, яъни дон бозори ҳудудидан оқиб ўтганлигига кўра шундай номланган. Англашиладики, ариқ ўзи оқиб ўтган ҳудуддаги характерли жиҳатга, яъни каппон бозорига нисбат бериш асосида номланган.

Хала - Наманган туманидаги ариқ номи.

Хала сўзи асли форс-тожикча бўлиб, ўзбек тилида қуйидаги маъноларда қўлланади:

1) эшак, туя каби ҳайвонларни ниқтаб тезроқ юргизиш учун ишлатиладиган учли таёқча, яъни халчўп;

2) санчиқ, қаттиқ оғриқ;

3) кўчма. Бирор ишни амалга оширишда лозим бўладиган туртки; тезлатувчи омил. Масалан, *Шўрвага йиқилинг, домла, иззатталаб бўлиб, ўзи чақришини кутиб юрсангиз, ёвғонсираб ўласиз. Хала керак, хала.* (А.Қодирий. «Обид кетмон»).² Шунингдек, ўзбек тилида «*доимо хала, ниқташ билан юрадиган (эшак, от ҳақида)*» маъносида халакаш (ф-т.) сўзи ҳам мавжуд.³

Ариқ номи хала сўзининг юқорида келтирилган, кўчма маъноси асосида вужудга келган. Ариқда сув доимо кимнингдир турткиси, тезлатиши ҳисобига оқиши боис Хала деб аталган. Демак, «хала билан оқадиган ариқ» маъносидаги хала ариқ отли бирикмаси гидронимнинг этимонидир: *хала ариқ > халаарик > Халаарик > Хала.*

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002 -4-1 -б 447
Қарши: Ўзбек тилининг изоҳли дугати. -Москва: Рус тили, 1981 -II т.-б.312-313.

³ Уша дугати, 313-б.

Шишаки - Наманган туманининг Шишаки қишлоғидан оқиб ўтувчи ариқ номи.

Шишаки гидронимининг этимологияси ҳақида бир неча қарашлар бор:

1. Маҳаллий қарашларга кўра, Шишаки номининг этимологияси форс-тожикча «шишак» сўзи билан боғлиқ.

«*Шишак (ф-т)-бир ёки икки ёшли қўй*»¹ Айтишларича, ўтмишда чорва ичидан бир ёки икки ёшли қўйларни ажратиб олиб, наслдини яхшилаш мақсадида, ҳозирги Шишаки қишлоғи ўрнида боқилган эмиш. Шунга кўра қишлоқ Шишаки деб аталган экан.² Демак, Шишаки ойконимининг этимони шишаки сўзи бўлиб, ойконим «*шишак қўйлар боқиладиган жой*» деган маънога эга. Ана шу ҳудуддаги ариқ ҳам қишлоқ номига нисбат бериш асосида Шишаки деб аталган.

2. Бир гуруҳ қишлоқ кексаларининг изоҳларича, қишлоқ шаклланаётган пайтларда бу ерда узумзорлар барпо қилиниб, узумнинг махсус нави яратилган ва у «Шишак» деб аталган. Бундай узум бошқа жойда етиштирилмаслиги ва шу навга нисбатан қишлоқ Шишаки деб аталган. Бу қарашга кўра Шишаки ойконимининг этимони узум навини ифодаловчи Шишаки фитоними бўлиб, ном «Шишаки узум нави етиштириладиган жой» деган маънога эга. Кейинчалик ана шу Шишаки ойконимига нисбат бериш асосида ариқ ҳам шундай аталган.

3. Айрим манбаларда келтирилишинча, илгари бу ерларда сув бўлмаган. Маҳаллий аҳоли қувур ариқ билан Тўрақўрғондаги сойдан сув олиб келиб шишаклаб тақсимлашган. Шишак ҳисоб сўз бўлиб, бир шишак ҳозирги, 18 литрга тенг. Шунга нисбат бериб, ариқ Шишаки деб аталган.³ Кейинчалик гидроним асосида ойконим юзага келган. Демак, бу қарашга кўра Шишаки гидронимининг этимони шишак ҳисоб сўзи бўлиб, ном

¹ Ўзбек тили илмий дугати. -Москва: Рус тили, 1981, II-1-Б 419

² Жамоа. Наманган туманининг ўтмиши ва бугуни. -Тошкент: Университет, 1996-Б 33

³ Қарағи. Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Хайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар Наманган, 1995. 1-китоб. Б 88

«шишаклаб сув тақсимланадиган сув объекти» деган маънога эга. Мазкур гидроним асосида юзага келган Шишаки ойкўними эса «шишаклаб сув тақсимланадиган ариқ жойлашган жой» маъносини англатади.

Бизнингча, гидроним ҳақидаги мана шу этимологик талқин асосли.

Улуғнор - Андижон вилояти Улуғнор туманидаги канал. С.Жалилов кўрсатишича, каналнинг асл номи Улуғнаҳр.¹

П.Иванов мазкур сув объекти ҳақида: «Фарғонанинг энг йирик каналларидан бири», -деб ёзади.² Худоёрхон даврида Қўқонда яшаган шоир ва ҳаттот мулла Ниёз Муҳаммад канал ҳақида қуйидаги тарихни ёзган:

لطافت برله شه ناریخ اداسین
قبلیب ساجدی اغیزدین درو گوهر
ضمیر انواریدین بویله مکشوب
بولیب ناریخن دیدی « الغ نهر »

الغ نهر сўзи абжад ҳисобига кўра ҳижрий 1286 (милодий 1869-1970) йилни, яъни канал қазилган йилни англатади. Олимнинг таъкидлашича, кейинги даврда Улуғнаҳр сўзи талаффузи бузилиб, Улуғнор - тарзида айтиладиган бўлган.

Н.П.Остроумов ҳам «Худоёрхон ҳақида қўшиқ» номли мақоласида гидронимни Улуғнор тарзида берган.³ Бу ҳақида А.Миддендорф «Улуғнаҳр» деб аталишини қаттиқ туриб талаб қилишади, -деб ёзади. С.Жалилов фикрича, канал ҳажман катталигига кўра Улуғнаҳр деб номланган. «Улуғ дарё, катта дарё» маъносидаги улуғ наҳр отли бирикмаси гидронимнинг этимонидир: улуғ наҳр > улуғнаҳр > Улуғнаҳр > Улуғнар > Улуғнор.

¹ Жалилов С. Фарғона vodiёсининг суғуртиши тарихидан. - Тошкент: Фан, 1977 -Б.42

² Иванов П. Очерки по истории Средней Азии. - Москва, 1958.-С.128

³ Бу маълумотлар С.Жалилов томонидан олинди. Бу ҳақида қараи: Миддендорф А. Очерки Ферганской долины СПб. 1882-С.20. Мулла Олим. Тарихи Туркистон. - Тошкент, 1915 (Литография)-Б.86. (Шарқшунослик институти фонди. инв.№5751); Остроумов Н.П. Песня о Худоярхане // Записки Вост. Орд. Имп. Арх. общ. 1887. - Т. II. - С.191.

Худди шундай ўзбек тилида арабча наҳр сўзида ҳтовушининг тушиб қолиши *Нахрпай* (Сам. в. Пахтачи т.) гидронимида ҳам кузатилади: *Нахрпай* > *Нахрпай*.

Ўзбек тили гидронимиясининг бир қисмини Сирдарё, Қашқадарё, Норин, Чирчиқ, Оқбура, Косонсой, Сурхондарё, Зарафшон каби йирик сув объекти номлари - макрогидронимлар ташкил этади. Мазкур макрогидронимлар қадимийлиги, тарихийлиги, турли вариант ва шаклларга, синонимларга эгалиги билан характерланади. Биз қуйида ана шундай айрим гидронимларнинг этимологик таҳлилини беришга ҳаракат қилдик.

Сирдарё Туркистондаги энг узун дарё бўлиб, сувининг кўплиги жиҳатидан Амударёдан сўнг иккинчи ўринда туради. Сирдарё Марказий Тяншанда жойлашган Оқшироқ тоғидаги Петров музлигидан бошланувчи Қорасой ҳамда Тарағай дарёларининг кўшилишидан вужудга келган Норин билан Фарғона тизмасидан сув йиғувчи Қорадарёнинг Фарғона водийси шарқий чеккасида бирлашишидан вужудга келади.¹

Сирдарё Ўзбекистоннинг Андижон, Наманган, Фарғона, Тошкент, Сирдарё вилояти, Тожикистоннинг Суғд вилояти ва Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон ҳамда Қизилўрда вилоятлари бўйлаб аввал ғарб, жануби-ғарб томон, сўнгра эса шимоли-ғарбга оқиб бориб, Орол денгизига қуйилади.

Сирдарё - қадимий ва тарихий дарё. Сирдарё гидронимининг турлича номлар билан қадимги тарихий, географик, бадий асарларда учраши, ўз навбатида, мазкур номларнинг қадимийлиги ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир.

Сирдарё гидроними дастлаб Рим тарихчиси Плиний асарида (милоднинг 1-асри) «*Силис*» шаклида учрайди.¹ Э.Сафоева ва И.Шоймардоновларнинг кўрсатишича, Силис «сармат», «сар», «сир» сўзлари билан асосдош (ўзақдош) бўлиб, ҳаммаси шу дарё бўйларида истиқомат қилган сарт номли қабиллага алоқадор. *Сир* ва *Силис* номлари бир-бирига монанддир. *Сир* - Сирдарёнинг

¹ Баратов И. Ўзбекистон табиий географияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - Б.85.

қадимий сак тилидаги номи. Бундай фикр П.Баратов ишларида ҳам кузатилади. У: «Силис» ёки «Сир» сўзлари дарё қирғоқларида яшаган қабила номидан олинган бўлса керак деган тахминлар бор», - деб ёзади.² В.В.Бартольд, С.Г.Кляшторний, Ҳ.Ҳасановлар ҳам Силис, Сир айнан бир сўз деб биладилар. Демак, Силис, Сир бир сўзнинг фонетик вариантларидир.

XIII-XIV асрларда Сирдарё этагида Жанд шаҳри яқинида Жўжихоннинг ўғиллари ва набираларининг ўрдаси *Сирўрда* деб аталган. Қадимги туркий ёдгорликларда *Сир* этноними учрайди: «Қапған хоқон Турк сир халқи ерида уруғ ҳам, халқ ҳам, киши ҳам [ерга] эга ҳам бўлмас эди».³ Бу далиллар Сир этноним эканлигини, асрлар давомида дарё номига айланганлигини ва ҳозирга қадар етиб келганлигини кўрсатади.

XVI асрда Муҳаммад Солиҳ ёзган «Шайбонийнома» асарининг ўнлаб ўринларида ҳам дарё номининг Сир варианты кузатилади:

*Бу ариқ бирла етишти лашкар,
Сир бўйин айладилар тунла мақар.
Совуқ айлаб эрди Сирга таъсир,
Тўнғуб эрди, топо олмай тadbир...⁴*

Айрим тарихчи олимлар фикрича, «Авесто»да тилга олинган кенг серсув дарё - *Ранха* ҳозирги Сирдарёнинг қадимий номи бўлиши мумкин.⁵ Бироқ «Авесто»нинг янги нашрида Ранха гидроними Амударё деб изоҳланган.

«Авесто»да қуйидаги парча кузатилади:

*Ўлдирди данулик Варашавани
Ва ёвузлик тарқатувчи Питаснани.*

Мазкур парчадаги кичик ҳарфлар билан берилган *дану* сўзига китобнинг луғат қисмида қуйидагича изоҳ берилган: «Дану - турлар қабиласининг номи. Эҳтимол, ана шу қабила

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, 2004. - 7-ж. - Б. 640.

³ Сафасов Э., Шаймардонов Н. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишда ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш. Тошкент: Ўқитувчи, 1993. - Б. 24.

⁴ Тўноққўк битигтоши // Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи 1982. - Б. 79

⁵ Солиҳ Муҳаммад. Шайбонийнома. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989. - Б. 128.

⁶ Қаранг. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк элма манбаларида. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - Б. 22

соҳида истиқомат қилган дарёнинг номи ҳам бўлиши мумкин (Дон, Сирдарё)». Демак, асар таржимони фикрича, асардаги Дану Дон ёки Сирдарёнинг қадимий номи.¹

Сирдарё гидроними қадимги юнон тарихшунослари асарларида, Фарбий Европа манбаларида *Яхартес (Яксарт)*, баъзан *Танаис* тарзида кузатилади. Плинийнинг маълумотига кўра, дарёни бақтрияликлар *Лаксат*, скифлар *Сияс* деб аташган. Лаксат айнан Яксарт номининг вариантыдир. *Танаис* асли антик шаҳар (мил. ав. 3-а.-мил. 5-а.), Дон дарёсининг қуйи оқими бўйида жойлашган. Юнон муаррихлари Дон ва Сирдарёни шундай атаганлар.² Англашиладики, Танаис асли полисоним - шаҳар номи, кейинчалик дарё номига-гидронимга айланган, яъни гидрополисонимдир, бироқ бу ном манбаларда кам учрайди. Клавдий Птолемейнинг «Географиядан қўлланма» асарида ёзишича, Яксарт дарёси соҳиллари яқинида яксартлар деган катта қабила яшаган.³ Шунингдек, Ахоманий ҳукмдорларининг Биҳистун китобларида Сирдарё ортидаги қабилалар саклар деб аталган. Геродот «Тарих» асарида «*Форслар барча скифларни саклар деб атайдилар*», - деб ёзади.⁴ Бизнингча, яксартлар ана шу сакларнинг бир уруғи. Демак, Яксарт номи яксарт этнонимининг ономастик конверсия асосида гидронимга (дарё номига) ўтиши асосида шакланган: яксарт > Яксарт.

Яксарт гидроними паҳлавийчада *Йахшарт* шаклида учрайди. Шарқшунос И.Маркварт Йахшарт гидронимини *Йахша, арта* каби маъноли қисмлар (морфемалар)га ажратиб, унинг этимонини «*ҳақиқий, тоза гавҳар*», -деб изоҳлайди. Йахша - гавҳар сўзи дарёнинг хитойча ва туркийча номлари таркибида ҳам мавжуд.

Қадимги туркий ёдгорликларда Сирдарё гидронимининг Йинчуўгуз, яъни Инжуўгуз шакли кузатилади: «*Инжуўгузни*

¹ Каранг. Авесто (Аскар Маҳкам таржимаси). -Тошкент: Шарқ, 2001. -Б.350.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент, 2005. -8-ж. -Б.252.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент, 2005. -10-ж. -Б.365.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Тошкент, 2005. -7-ж. -Б.437.

кечиб Тинси ўгли ётадиган Банглигак тоғини...»¹ С.Г.Кляшторний Йинчуўгуз Сирдарёнинг ўрта оқими, луғавий маъноси: Инжу (марварид) дарё, деб кўрсатади.² Йинчу ҳозирги ўзбек адабий тилидаги инжу сўзининг тарихий фонетик варианты бўлиб, «марварид, гавҳар» маъноларида қўлланади. Ўгуз сўзи туркийча бўлиб, «дарё» маъносини англатади.

С.Г. Кляшторнийнинг кўрсатишича, дарёнинг хитойча номи «Чженчуже» ҳам айнан ана шу Йинчу ўгузнинг таржимаси. Суғдчаси Яхшарт, Яксарт > Йахша арта (асл марварид)дир.³

Яксартнинг хитойча транскрипцияси - *Яоша, Яуша* ёхуд *Йоша*. Исломият давридаги араб ва форс манбаларида Берунийнинг «Масъуд қонуни», муаллифи номаълум «Худуд ул-олам» асарларида гидроним *Хашарт* шаклида учрайди. Бизнингча, *Хашарт* ҳам *Яксарт* номининг фонетик варианты бўлиб, *Яксарт, Йахшарт, Чинчуже, Йинчу, Хашарт* каби дарёнинг тарихий номлари айнан бир маънога эга. Шунингдек, дарё Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ва Ҳамидуллоҳ ибн Абу Бакр Муставфий Қазвинийнинг «Нузҳат ул-қулуб» («Қалблар роҳати») асарида *Гулзарриюн* тарзида тилга олинади. Мазкур ном ҳам дарёнинг юқоридаги номларига монанд. Дарёнинг бу бадий номи *Гулзарриюн* форс-тожикча «гул» ва «зар» сўзларидан таркиб топган бўлиб, «гулга монанд зар, олтин» деган маънони англатади. Бадий гидроним *Гулзарриюн* бизнингча, *Яксарт* - «асл марварид» маъносидаги *яксарт* этноними асосида шакланган дарёнинг қадимий номи, *Йохшарт, Хашарт* эса мазкур номнинг фонетик вариантлари. *Йинчу* (фонетик варианты *Инжу*) гидронимнинг туркий, *Чженчуже* эса хитойча муқобилидир. *Йахшарт, Чженчуже, Йинчу* номлари дарёнинг моҳиятан гавҳарга қиёслаш асосида шакланган.

¹ Тунокук битигигоши // Абдураҳманов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Тошкент: Уқитувчи, 1982 -б.77

² Кляшторний С.Г. Тоньюкук-Ашида Юаньчжен. Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А.Н.Кононова. -Москва: Наука, 1966.-С.75.

³ Каранг. Кляшторний С.Г. Уша асар. 75-бет.

Араблар эса дарёни Сайхун деб атаганлар. Жумладан, Алишер Навоий Сайхун суйи, Захириддин Муҳаммад Бобур ҳам Сайхун гидронимини қўллаган:

*Оқиб ҳадди шарқийда Сайхун суйи,
Бориб ҳадди ғарбийда Жайхун суйи*¹.

Ёки: «*Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жанубида*».² Шунингдек, XVI аср охирларида, аниқроғи, 1596 йилларда яратилган Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида Сайхун варианты кузатилади: «*(Чингизхоннинг) иккинчи ўғли Чигатойхондирки, (у) Қошғар чегарасидан ва Сайхундан (тортиб) то Жайхун лабигача (булган ерларга) унинг муборак ҳукми жорий эди*».³ Исҳоқхон Ибрат тарихий асарида Сайхун, Сирдарё номларини тенг қўллайди: «*Хўқанд хонлиғига Қошғар ва Помир, яъни Шуғнон ҳудудидигача Ўрол қўлина муттасил ўлуб, бутун Сайхун дарёсини комилаш шомул ўлуб...*»

Ёки: «*Фаргона губернаси шимоли-шарқий тарафидан Самарчин, яъни Еттисув шимоли-ғарбий тарафидан Сирдарёга нафси Туркистон ғарби-жанубий тарафидан Бухоро хонлиқи маҳкуми то Помир, яъни Шуғнон ҳукумати мустақиласига муттасилдур*».⁴

Айрим манбаларда таъкидланишича, Жайхун (Амударё) номи билан Сирдарёнинг Сайхун номи «Ғарбий Осиёдаги Жайхон ва Сайхон (асли Жайхон, Сайхон-Н.У.)га нисбат қилиб қўйилган» деган изоҳ ҳам кузатилади.⁵ Сийхон ёки Сайхон - Кичик Осиёнинг жануби-шарқий қисмидаги дарё. У Қайсариядан бошланади ва Тарсусга яқин жойга сувини қуяди.

¹ Навоий, Алишер. Сади Исқандарий Ҳамса. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашрияти, 1986. - Б.328.

² Бобур, Захириддин Муҳаммад. Бобурнома, 34-б.

³ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаи шоҳий») Биринчи китоб: Форс тилидан С Мирзас тарж. Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б.Аҳмедов. Тошкент: Шарк, 1999. - Б.50.

⁴ Ибрат, Фаргона гарихи. - Тошкент: Камалак, 1991. - Б.282-284 («Мерос» туркуми. Масъул муҳаррир, сўз боши муаллифи Хуршид Даврон).

⁵ Қаранг. Сўз мулкига сасҳат. Амударё // Тил ва адабиёт таълими, 1996. - Б.89.

Умавийлар ва византияликлар ҳукмронлиги даврида асирларни айирбошлаш шу ерда амалга оширилган.¹

Сирдарёнинг араблар келганидан кейин Сайхун деб атала бошланганлигини эътиборга олинса, бу фикрда анча асос бор. Топонимияда бир жой номининг иккинчи жой номига кўчиши - қадимий анъана.

Ўзбекистон топонимиясида Сайхун гидроними асосида шакланган бир неча жой номлари кузатилади. Жумладан, *Сайхунобод* - Сирдарё вилоятидаги туман номи, яъни гидроойконим (сув объекти номи билан аталган туман), Сайхун Сирдарё вилояти Сайхунобод туманидаги шаҳарча номи, яъни гидроойконим (сув объекти номи билан аталган шаҳарча (аввалги посёлка) номи) ва бошқалар.²

Манбаларда Сайхун гидронимининг имлоси турлича берилди. Жумладан, Бобурнинг «Бобурнома» асарида *Сайхун*, Ибратнинг «Таърихи Фарғона» асарида *Сайхун*, арабча «Ал-Мунжид», форс-тожикча «Ғиёс ул-луғат» каби луғатларда *Сайхун*, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ва бошқа айрим манбаларда эса *Сайхун* каби. Бизнингча, Сайхун сўзи арабча бўлиб, араб ёзувида Сайхун () тарзида ёзилган экан, ўзбек имлосининг шаклий тамойили (график-этимологик принципи) га асосан *Сайхун* тарзида ёзилиши лозим.

Сир вариантга доир турлича талқинлар кузатилади. Жумладан, С.Қораев китобида кўрсатилишича, бу номнинг вариантлари бир нечта бўлиб уларни қуйидагича изоҳлайдилар: «*Сирли дарё*», «*сир*», яъни «*ранг*», «*бўёқ*» сўздан; *Сиртдарё-тоғ ораларидан, сиртларидан оқиб келувчи дарё*; *Саридарё «сарик дарё*», яъни *лойқа сув*; *Сероб- «кўп сувли»*.³ А.Худоёров фикрича, бу вариантлардан фақат биттаси-«*Сиртдарё*» сал асослироқ.⁴ Бизнингча, гидронимнинг Сирли дарё, Сиртдарё, Саридарё, Сероб каби вариантлари илмий манбаларда

¹ Қаранг: Ал-Мунжид. - Байрут: Католик, 1966.-276

² Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. - 7-ж. - Б.435.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси. -Тошкент: Ўзбекистон, 1978. -Б.112.

⁴ Худоёров А. Дарёларнинг кўшиқ номлари // «Маърифат» газетаси, 2007. 20 январь, 14-бет

кузатилмайди ва *Сир* номининг «ранг», «бўёқ» сўзидан олинган деб изоҳлаш жуда жўн ҳамда содда талқин. Шунингдек, бу фикрлар асоссизлигини Ҳ.Ҳасанов, С.Қораевлар ҳам таъкидлаганлар.

Осетиялик шарқшунос Б.Албаров дарё номи ҳақида қизиқ мулоҳаза юритади: «Сармаст-сарт-силис-сир сўзларининг ўзаги битта: булар ҳаммаси шу дарё бўйларида истиқомат қилган сар исмли қабилага алоқадор: дарё номи ҳинд-европача сал (туз) сўзидан олинган-дарё ўзанидан туз йиғилиб, этақларда юзаси оқариб туради, яъни «тузли дарё» демақдир». Демак, Б.Албаров фикрича, сар ва сал айнан бир сўз.¹ Бу талқин ҳам анча асоссиз.

Сирдарё қайси ердан оқиб ўтишига қараб, *Оби Фарғона* (ёки Фарғона дарёси), *Ўзган дарёси*, *Оби Хўжанд* (Хўжанд суви), *Наҳр аш-Шош* (Шош дарёси), *Банокат дарёси* деб ҳам аталган.¹

Таҳлиллардан англашиладики, дарё тарихда ўнлаб номлар билан аталган. Жумладан, юқори ва ўрта оқимларида Яксарт, қуйи оқимида Сир (Силис), араблар томонидан Сайхун каби. Ҳозирда бу номлардан Сирдарё варианты фаол қўлланади. Сирдарё гидроними морфемик жиҳатдан *сир* ва *дарё* маъноли қисмларидан таркиб топган бўлиб, сир этноними асосида шаклланган. Сир сўзининг этноним деб қарайдиган бўлсак, гидронимнинг этимони «*сирлар дарёси*» отли бирикмаси. Бирикма даврлар давомида сайқалланиб, қўшма сўзга, ундан қўшма таркибли номга, яъни гидронимга айланган: *Сирларнинг дарёси* > *Сирлар дарёси* > *Сир дарё* > *Сирдарё*.

Шунингдек, ҳозирда ҳам ўзбек шеърӣй нутқида гидронимнинг *Сир* ёки *Сайхун* шакллари ҳам кузатилади:

*Аму билан Сирдан сув ичган,
Зарафшонни лойлатиб кечган
Чавандозлар бордир бу элда.*

(Ҳ.Олимжон «Ўзбекистон»)

Номнинг Сайхун шакли тарихий, бадиий асарлардагина қўлланади.

¹ Худойёров А. Ушш мақола, 14-бет

Сирдарё гидроними ва унинг вариант ҳамда муқобиллари таҳлили номлар халқ тарихи, тили ҳақида ёрқин маълумот берувчи лисоний хазиначидан далолат беради.

Норин - Ўзбекистон ва Қирғизистондаги дарё номи. Норин дарёси Марказий Тяньшандан бошланади. Узунлиги 807 км, ҳавзасининг майдони 59,9 минг км². Норин дарёси Қарғизистон бўйлаб унинг йирик шаҳарлари Талас, Норин, Қоракўл, Тошқўмирдан, Ўзбекистонда эса Учқўрғон шаҳридан оқиб ўтади. Норин дарёси Қирғизистондаги Норин шаҳридан 44 км шарқда Катта Норин ва Кичик Норин дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Дарё Норин шаҳридан 21 км оқиб ўтгач, унга ўнг томондан Ўнарча дарёси, сўнгра Сўнқўлдан чиқиб келадиган Кўк жерти дарёси қўйилади. Шундан сўнг, энг йирик чап ирмоқларидан Отбоши дарёси, ундан нарироқда Олабуға дарёси келиб қўйилади. Норин дарёсига чап томондан яна анча йирик Кўкийрим дарёси, 32 км оқиб боргач, Кўкмуран дарёси қўшилади. Узунаҳмат (бизнингча Узунаҳмад) ва Қорасув дарёлари қўшилгач, дарё Фарғона водийсига чиқади. Балиқчи қишлоғида Қорадарё билан қўшилиб, Сирдарёни ҳосил қилади.² Шу боис Норин Шимолий Фарғона ҳудуди гидронимиясига мансуб йирик сув объектлари-макрогидронимлар сирасига киради. Норин тўйиниш хусусиятига кўра қор-музлик сувларидан тўйинадиган дарёлар гуруҳига киради.³

Норин гидронимининг лисоний шаклланиши ҳақида бир неча қарашлар бор:

1. Маҳаллий аҳоли фикрича, дарё Кичик Норин ва Катта Норин дарёларининг қўшилувидан юзага келганлигига кўра **Норин** деб аталган.

2. Бир гуруҳ кишилар дарё номи Норин шаҳри номидан олинган, яъни дарё Қирғизистондаги Норин шаҳри атрофида ҳосил бўлганлигига кўра, унга нисбат бериш асосида Норин аталган деб ҳисоблайдилар.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: 2004. - 7-ж. - Б. 640.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2003. - 6-ж. - Б. 393.

³ Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. - Тошкент: Ўқитувчи. 1996.

Бироқ юқоридаги ҳар икки талқин халқона бўлиб, Норин гидронимининг аталиш мотивини, луғавий асосини тўла ифодамай олмайди.

3. Маҳаллий аҳолининг катта қисми, дарё ўзанининг ингичкалигига кўра Норин деб аталганлигини кўрсатадилар ва гидронимнинг луғавий асосини норин сўзи билан боғлайдилар.

Норин ўзбек тилидаги энциклопедик ва изоҳли луғатларда *«пиширилган хамир ва от, қўй, мол гўштини (кўпинча қазини) майда тўрғаб аралаштириб тайёрланадиган миллий таом»* деб изоҳланади¹ Норин қирғиз тилида ҳам таом номини англайди.

Ҳозирги мўғул тилида нарийн сўзи бўлиб, омоним сифатида *«нозик, ингичка, тор, сиқик, юпқа, танг, лазиз, гўзал, латиф, яхши»* каби маъноларни англайди.² Сўз қадимги мўғул тили ёзма манбаларида норын шаклида, айнан, ҳозирги шаклига монанд тарзда кузатилади. Шунингдек, тунгус-манжур тилларига оид эвенк тилида фольклор манбаларида норын шаклида *«сойлик (чуқур дара, ўзан)»* маъносида кузатилади³. Норин сўзи бошқа бир қатор тилларда турли шакл ва маъноларда қўлланади: қалмиқ тилида - нарн-«тор»; халха-мўғул тилида - нарийн-«ингичка», «тор»; ёкут тилида - нарын-«ингичка», «нозик» каби. Э.М.Мурзаев нарын сўзини халқ географик терминлари сирасига киритади ҳамда уни Қозоғистон ва Каспий бўйидаги чўзилган қумликлар ва қумли массивлар, деб изоҳлайди.⁴ А.Г.Гаель эса мазкур терминга *«водийлараро чўзилган паст-баланд қум барханлари»* деб изоҳ беради.⁵

Қирғиз тилида норин «тор, камбар» деган маъноларда қўлланилади. С.Қораев кўрсатишича, норин этноним ҳам: норин деган ўзбекларнинг лақай, юз қабиалари, шунингдек, Фарғона қипчоқлари уруғи // қайд қилинган.⁶

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, 2003. -6-ж. -Б 510.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-т. 510-б.

² Конкашнев Г.К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения. Вып. I. П. 1959. -С. 233

³ Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. -Л. -1975. Т. I. -С. 585-586.

⁴ Мирзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -Москва: Мысль, 1984. -С. 391.

⁵ Гаель А.Г. Песчаные пустыни Северного Приаралья. -Алма-Ата, 1956.

⁶ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2005. -Б. 97.

Э.А.Бегматов норин• сўзини мўғулча, Норин атропонимининг маъносини «норин уруғига мансуб бола ёки қутли, бахтли бола» деб изоҳлайди.¹ Ўзбек антропонимиясида *Норин, Норингул, Норинбой, Норинной, Норинхон* каби исмлар кам кузатилади.

Далиллардан кўринадики, норин қардош ва нақардош тилларда *нарн, нарийн, нарън, нарын, нархун* шаклларида учрайди, асосан «тор, ингичка, сиқик нафис, гўзал» маъноларини англатади. Т.Нафасов фикрича, турли тилларда *норин* қандай шакл ва вариантда бўлмасин айнан бир сўз. Умуман, предметнинг белгисини билдирувчи сўз. Шунга кўра, бирикма ва қўшма сўзларнинг аниқловчиси сифатида кўп қўлланган, турли маънолари билан таом номининг, атоқли номларнинг шаклланишига асос бўлган.²

Бизнингча, тайёрланиш усулига кўра номланган таом номига сўзнинг «ингичка, нафис», исмларга «гўзал», сув объектининг номланишига «ингичка, тор, сиқик» семалари асос бўлган.

Норин номланиш асоси ва тамойилига кўра табиий-географик гидронимлар сирасига киради, чунки узан, дарё оқим йўлини тузилишини эътиборга олиш асосида номланган. Аниқроғи, Норин Чўнгкендук дарёсининг қўшилиш жойидан Аҳала дарёсининг қуйилиш жойига қадар бўлган масофа давомида чуқур ва тор водийда жуда тез оқади. Норин шаҳридан бошлаб водийсида икки ёқлама қайир ҳосил бўлган. Узунаҳмат дарёси қуйилиш жойига яқин жойда дарё водийси тобора торайиб, қояли дарага айланади ва Учқўрғон шаҳридан ўтгач, кенгайиб конуссимон ёйилмадан оқа бошлайди.³ Демак, дарё ўзани, водийсининг бир қисми торлиги ингичкалигига кўра Норин деб аталган. Кейинчалик бу дарё ўзинининг бир қисмига хос хусусиятни ифодаловчи норин сўзи бутун дарё номига айланган. Норин гидронимининг лисоний шаклланиши ҳақида

¹ Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. – Б.296.

² Нафасов Т. Кишлогингиз нега шундай аталган? – Тошкент: Фан, 1989. – Б.64-65.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2003. – 6-ж. – Б.393.

Т.Нафасов ҳам худди шундай фикр билдиради.¹ Гидроним учун норин сўзининг «тор, ингичка» маънолари асос бўлган. «*норин дарё*» отли бирикмаси гидронимга этимон бўлган, даврлар ўтиши билан бирикма таркибидаги *дарё* гидронимик аниқлагичи тушиб қолган: *нарын дарё* > *Нарын дарё* > *Нарын* > *Норин*.

Г.Конкашпаев ҳозирги мўғул тилида *нарын*, *нарийн* сўзлари мавжудлигини эътиборга олиб, Норин номини мўғулча деб кўрсатади.² Т.Нафасов бу ҳақида: «Бу мулоҳаза бирёқлама. Қирғиз, ўзбек ва бошқа туркий халқлар яшайдиган катта ҳудудда учрайдиган Норин гидронимини мўғуллар яратган ёки мўғул тилидан ўзлашган сўз асосида пайдо бўлган дейиш илмий, ижтимоий ва соџио-психологик асосга эга эмас», -деб ёзади ҳамда норин туркий сўз деган хулосага келади. Бизнингча ҳам, норин туркий сўз. Унинг бир қанча туркий тилларда турли маъноларда қўллангани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Номлардан номлар туғилади. Буни Норин номи мисолида ҳам кўриш мумкин. Наманган вилоятидаги Норин (туман номи), Норинкапа (қишлоқ номи) гидротопонимлари Норин гидроними асосида шаклланган.

Номлар халқ ва юрт тарихидан дарак берувчи лисоний тилсимлардир. Тилдаги номлар: киши номлари, шаҳар, туман, қишлоқ, овул, маҳалла, кўча ва бошқа жой номлари шаклланишида қизиқ бир лисоний ҳодиса кузатилади. Номлардан номлар туғилади ва яратилади. Биз ана шундай лисоний ҳодиса маҳсули бўлган Косонсой топоними ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Тарихда Косон дея аталган Косонсой Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий шаҳарлардан бири. Шаҳарга милоддан аввалги IV-III асрларда асос солинган. Милоддан аввал I асрда Кушонлар салтанатининг пойтахти бўлган. Шаҳар икки қатор баланд девор билан ўралган. Унинг ичида ҳукмдор арки, аёнларнинг уйлари ҳамда улар атрофида аҳоли хонадонлари

¹ Нафасов Т. Қишлоқнинг неча шундай аталган? Тошкент: Фан, 1989 -б.65

² Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана. Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения. В. I.П.1959 -С. 65

жойлашган. Қалъа деворида учта дарвоза бўлган. Шаҳардан бир оз шимолроқда жойлашган Муғ қалъаси шимолдан келадиган кучманчилар ҳужумидан муҳофаза этган. Ҳозирга қадар қалъа деворларининг бир қисми сақланиб қолган.

Косон Кушон салтанати барҳам топганидан кейин ҳам бир неча аср давомида Фарғона водийсининг йирик шаҳарларидан бири бўлиб турган. V-VII асрларга келиб, Буюк ипак йўли тармоғини Фарғонадан ўтиши билан шаҳарда савдо ва ҳунармаңчилик яна равнақ топди. Косон Фарғона ихшидлиги (подшолиги)нинг пойтахтига айланди.

Косон шаҳри тарихига оид илк маълумотлар қадимги хитой сайёҳи Чжан Цянь (милоддан аввалги 128 йил), Сюань Цзан (630 йил), араб тарихшуносларидан Яъқубийнинг «Китоб ул - булдон», Муқаддасийнинг «Ахсан ут-тақосим» асарларида учрайди. Яъқубийнинг мазкур асарида Косон пойтахт сифатида тилга олинган.¹

В.В.Бартольд фикрича, хитой манбаларида Кэсай деб аталган Косон турк хоқонлиги даврида турк хоқонларининг резиденцияси (қароргоҳи, макони) бўлган. 658 йилда буюк турк хоқонлиги ҳалокатга учрагач, Косон бутун Фарғона водийсининг маркази бўлиб қолган.²

Косон Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида ҳам тилга олинган. Бобур Фарғона водийси шаҳарлари қаторида Косонни қуйидагича таърифлайди: «Яна бири Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқиъ бўлгон учун, «пўстини пеш берра» (мақтаб айтилган сўз: «Олдига қорақўл тери тутилган пўстин») дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор».³

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, 2003. 6-ж., 62-63 бетлар.

² Бартольд В.В. Сочинения в трех томах. - Москва, 1965. т. III. с. 211. 529.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома, 36-б.

Бобур даврида Косон Фарғона водийсидаги 8 та шаҳардан бири бўлган. Шаҳар номи қадимги хитой манбаларида Кэсай, Гессей шаклида қайд этилган. Топонимист олимларнинг кўрсатишича, Косон топоними Кушон подшолиги номи билан боғлиқ.¹ Тарихчи олим А.Муҳаммаджонов фикрича, Косон номи кос (кот) - «қишлоқ», «шаҳар» сўзидан олинган бўлиши ҳам мумкин.²

Исҳоқхон Жунайдулло хўжа ўғли Ибрат мазкур шаҳарнинг номланиш тарихи ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: «Косоннинг важҳи тасмияси Косонга муғул замонида бўлгон бинолар алҳолда мавжуд, аммоки, Косон демак шул эканки, араблар тарафидан маданияти арабни маҳкам қилмоқ учун Бағдод шаҳридан ўн икки султон лақаблик кишилар келиб, дийни Муҳаммадияни интишор қилмоқда илм ўргатмоқда бўлуб Косонда турган эканлар. Косонийлар аларни ҳурмат қилиб, ўзлари форсий суғд тили илан султонлар зикр қилган қасон деб зикр қилур эканлар. Касон демак кишилар демак. Форсийда бу алфоз кўб айтилуб исми Касон бўлиб кетган экан. Чунончи, ўшал султонлар бирлари султон Жалолуддин Сомоний, яъни Ғўзапоя мазордаги гунбазда ётган кишидурлар. Иккинчилари Қалмоқ ариғи бўйида чунбазда ётган султон Муҳаммад қози деган киши. Бўлаклари атрофи Косондадурлар». Бошқа бир ўринда: «Бу Намангонни ҳокимиға ва қарашли тўрт қасабот бўлуб, Тўрақўрғон, Чуст, Чаҳортоғ, Косон деган ерлар бўлуб, ҳар бири бир беклик ер эди», - деб ёзади.³ Демак, Ибрат фикрича, Косон топоними кишилар маъносидаги «қасон» сўзи асосида шаклланган, кейинчалик сўзнинг биринчи бўғинидаги а унли товуши о га айланган: *кас* - «*киши*» + *он* - *лар* > *қасон* > *Касон* > *Косон* каби. Бизнингча, бу анча содда талқин. Шаҳарнинг тарихи ва у ердаги тарихий археологик ёдгорликлар Косонсой номи Кушон сўзининг лисоний тараққиёти маҳсули деган хулосага келиш имконини беради.

¹ Қореев С. Географик номлар маъноси. - Тошкент: Ўзбекистон, 1978. -Б.68.

² Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. - Тошкент, 1972.

³ Ибрат. Фарғона тарихи. Мерос. -Тошкент: Камалак, 1991.-Б. 282, 327.

Юқорида келтирилган далиллардан англашиладики, Косонсой жуда қадимий шаҳар бўлиб ўтмишда Косон деб аталган. Ибратнинг асари 1925 йилда ёзиб тугатилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, шаҳар ана шу даврга қадар ҳам Косон деб аталган.

Косонсой топонимининг шаклланиш тарихи қизиқ. Дастлаб шаҳар Косон деб аталган. Шаҳар ўртасидан Чотқол тоғ тизмасидан Чилқудуқсой номи билан бошланган сой оқиб ўтади. Мазкур сой илмий манбаларда дарё деб ҳам аталади. Жумладан, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да сой ҳам, дарё ҳам деб аталган.¹

Косон шаҳридан оқиб ўтган сой ўрнига нисбат бериб, Косонсой деб аталган. Аниқроғи, Косоннинг сойи бирикмаси тил тараққиёти жараёнида Косон сой шаклига, ундан Косонсой тарзидаги морфемик тузилишига кўра қўшма таркибли гидронимга айланган. Кейинроқ сой номи ўзининг шаклланиши учун асос бўлган шаҳар номи (полисоним)га ўтди, яъни Косон шаҳри Косонсой деб аталадиган бўлди. 1926 йил 29 сентябрида маркази Косонсой шаҳри бўлган туман ташкил этилгач, у ҳам шу ном билан атала бошлади. Албатта, туманни номлашда айнан 1926 йил 29 сентябрда Қашқадарё, Наманган вилоятларида ташкил этилган туманларни ўзаро фарқлаш тамойили ҳам асос бўлган. Шу боис Қашқадарё вилоятидаги туман ва шаҳар Косон, Наманган вилоятидаги туман ва унинг маркази Косонсой деб аталган. Ҳозирда ҳам мазкур номлар амалда, бироқ Наманган вилояти маҳаллий шеваларида кексалар нутқида Косон топоними ҳам фаол қўлланади. Шунингдек, шаҳардаги санатория, сув омбори ҳам Косонсой деб аталган. Юқоридагилардан англашиладики, дастлаб шаҳар номи сойнинг номланиши учун, кейин сой номи шаҳар ва туманнинг номланиши учун асос бўлган.

¹ Қараг. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 6-т., 62-бет.

Чирчиқ - Сирдарёнинг энг катта ва энг серсув ўнг ирмоғи, Тошкент вилоятидаги дарё.¹ Дастлаб дарё «Худуд ул-олам», сўнгра араб географлари Истахрий, Муқаддасий асарларида *Парак*, *Наҳри турк*, *Наҳри Туркистон* номлари билан тилга олинган.²

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» асарида дарёни *Чир суйи* номи билан қайд этади: «Султон Аҳмад Мирзоким, Тошкандга муғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шаърий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топди...».³ Ҳофиз Таниш Ал-Бухорийнинг «Абдуллонома» сида ҳам гидроним *Чир суви* деб берилган: «Чаҳоршанба куни кечаси мамлакатни қўлга олувчи сипоҳ *Чир суви бўйига (аскаргоҳ) қурди*».⁴

С.Қораев фикрича, Чирчиқни Сирчиқ, яъни «Кичик сир» деб изоҳлаш тўғридир.⁵

Қирғиз халқининг «Манас» номли қаҳрамонлик достонида *Чийирчиқ* гидроними кузатилади. Айрим олимларнинг фикрича, ана шу Чийирчиқ айнан Чирчиқ. Демак, *Чирчиқ Сирчиқнинг* тил тараққиёти давомида юзага келган фонетик варианты. *Сир* (Сирдарё) фонетик ўзгариш билан *Чирга* ўтган. Кейинчалик кичик маъносини ифодаловчи - чиқ аффиксини олган. «*Кичик сир*» маъносидаги *Сирчиқ* сўзи гидронимнинг этимонидир. Гидронимнинг лисоний такомили қуйидагича: *Сир>Чир>Чир+чиқ>Чирчиқ*.

Оқбура - Фарғона водийсининг жануби - шарқдаги дарё. Кичик Олой тизмасининг сувайирғич қисмидан бошланади. Узунлиги 70 км. Ҳавзасининг майдони 2676 км².⁶

Оқбура гидроними Бобурнинг «Бобурнома» асарида **Андижон руди** деб берилган ва қуйидагича таърифланган: «*Андижон руди Ушнинг мақоматийнинг ичи била ўтиб,*

¹ Баратов Ш. Ўша асар. 86-бет.

² Қарағи Қорвас С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. 149-бет.

³ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. - Тошкент: Шарқ, 2002. - Б. 38.

⁴ Хофиз Таниш а. - Бухорий, Абдуллонома - Тошкент: Шарқ, 1999. - Б. 329.

⁵ Қораев С. Географик номлар маъноси. - Тошкент: Ўзбекистон, 1978. - Б. 148.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. - 6-ж. - Б. 618.

Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушруфтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур».¹ С.Жалилов фикрича ҳам, Андижон руди айнан Оқбура.² Манбаларда гидроним *Оқбура*, *Оқбўра*, *Оқбўйра* шакларида учрайди.³ Бизнингча, гидронимнинг асл шакли-Оқбура, барча ўринларда ана шу шаклини қўллаш мақсадга мувофиқ.

Оқбура гидронимининг бир неча этимологик талқинлари кузатилади:

1. Оқбўра гидроними таркибан *оқ* ва *бўра* сўзларидан иборат бўлиб, *бўра* «икки ўрқачли туя» маъносидаги *буғро* // *буғри* сўзининг фонетик варианты. Сув объекти сувининг туя, яъни буғро юришига нисбатлаш асосида номланган. Кейинчалик маҳаллий нутқда *буғро* таркибидаги *г* ундоши тушиб қолган, у унлиси *ў* га алмашган: *оқ буғро* > *оқ бура* > *оқбўра* > *Оқбўра*. Бу, бизнингча, номнинг халқона этимологияга асосланган талқини.

2. Республикамизда бир неча Оқбўра номли қишлоқлар бор. Мазкур ойконимлар *оқбўйра* этноними асосида вужудга келган. Этноним *оқбўйра*, *оқбувра*, *оқбура* каби фонетик вариантларга эга.⁴ Оқбура гидроними ана шу этнонимнинг фонетик варианты асосида юзага келган. Демак, Оқбура-этногидроним.

Бизнингча, Оқбура гидроними *оқ*, *бура* морфемаларидан таркиб топган. Оқ-сувнинг хусусиятини ифодаловчи сўз. *Бура* бир неча тилларга мансуб *муран* тарихий гидронимик аниқлагичининг фонетик варианты. Қадимги туркий тил лексикасига доир луғатларда *муран* (*mürān*) мўғулча дарё (река) деб изоҳланади ва «*Ўғузнома*», «*Муҳаббатнома*»да ўғуз сўзи билан синоним сифатида дарё маъносида қўланганлиги қайд этилади.⁵

¹ Бобур, Захриддин Муҳаммад. Бобурнома - Тошкент: Шарқ, 2002 - Б.35.

² Каранг Жалилов С. Ферғана водийсининг сугорилиш тарихидан - Тошкент: Фан, 1977 - Б. 24

³ Каранг Жалилов С. Ушга асар. Батраков В.С. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства. Труды САГУ. Новая серия. 1955. Вып. 62. С. 115

⁴ Каранг. Древнетюркский словарь - Ленинград: Наука, 1969 - С.354

⁵ Каранг. Древнетюркский словарь - Ленинград: Наука, 1969 - С.354.

Абулғозихон эса муран сўзини қуйидагича изоҳлайди: «*Оқиб боратурған улұғ сувни туркий тилинда сой дер. Тожик кечкинруд ва улқин рудхона дер ва араб водий дер Мўғул муран дер*». У фикрини давом эттириб, мўғул юрти гидронимлари ҳақидаги фикр юртиб, муран таркибли қуйидаги гидронимларни келтиради: «*Мўғул юртининг кун туғишинда саккиз сув бўлур. Ани саккиз муран дерлар. Шул сувларнинг ораларида ўлтурурлар эрди. Анинг барчаси келиб Айқирамуранға қўшилур. Ул саккиз сувнинг отлари мунлар турур: Кўкмуран, Ўнмуран, Қораусин, Санбиқун, Ақримуран, Ўрмуран, Жиғанмуран, Жочамуран*».¹ Демак, тарихда муран ўнлаб гидронимлар таркибида гидронимик аниқлагич сифатида сой маъносида қўлланган.

Ном таркибидаги муран тил тараққиёти давомида бура шаклига келиб қолган. Туркий тилларда м-б ундош фонемалари мослиги, яъни м ундошининг б га ўтиш ёки бунинг акси кўп кузатилади: мен - бен, мурун - бурун, муни - буни, мундай - бундай каби. Худди шу ҳодиса муран сўзида ҳам кузатилади: муран > буран. Шунингдек, сўз охиридаги н сонор ундоши ҳам тушиб қолган. Демак, гидронимнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: оқ муран > оқ мура > оқмура > оқбура > Оқбура.

Оқбура сувнинг белги-хусусияти асосида номланган гидронимлар сирасига мансуб бўлиб, «оқ сувли дарё» маъносидаги оқ муран отли бирикмаси унинг этимонидир.

Оқбура гидроними ҳақидаги этимологик қарашларимизни ҳудудда мазкур сув объектига нисбатлаш, аниқроғи, объектлардаги сув хусусиятларини қиёслаш (оппозиция) асосида номланган Қорадарё гидронимининг мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, Андижон шаҳрида Оқбура, Қорабура номли ариқлар ҳам мавжуд. Бу гидронимлар бура, яъни муран гидронимик аниқлагичининг маъно кўлами кенгайганлигини, у дарёгина эмас, ариқ маъносида ҳам қўлланганлигини кўрсатади.

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. –Тошкент: Чўлпон, 1992. –Б. 35.

4-БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ЯСАЛИШИ ВА ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

4.1. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ЯСАЛИШИ

Топонимлар, жумладан, гидронимлар ясалиш тамойили жиҳатидан оддий сўзлар ясалишидан фарқ қилмайди. Тилдаги сўз ясаш усуллари ва сўз ясаш воситалари топоним ясашда ҳам иштирок этади. Аммо жой номларини, шунингдек, сув объекти ва иншооти номларини сўз ясалиши жиҳатидан текширганда атоқли отларнинг ўзига хос семантик ва грамматик хусусиятларини эътиборга олиш лозим. А.А.Реформатский топонимларнинг ўзига хос томонлари мавжудлиги ҳақида фикр юритиб, уларнинг маълум қўлланиш доирасига эга эканлигини, қўлланиш жиҳатидан махсусланганлигини кўрсатган.¹

А.В.Суперанская эса тилнинг луват таркибини икки қисмга махсус ва умумий қисмларга ажратган эди.² Ҳақиқатан, лексема ва топонимни, жумладан, гидронимни бир қаторга қўйиш мумкин эмас. Луват таркибининг умумий қисми кишилар алоқасининг барча турлари учун қўлланилиши ҳолда, унинг топонимларни, гидронимларни ҳам ўз ичига олган махсусланган қисми ўзининг қўлланилиш доираси ва лисоний вазифаси жиҳатидан чекланган. Шу боис гидронимларнинг ясалиши текширилганда, уларнинг сув объекти ва иншооти номига айлангунга қадар бўлган маъноси ва гидронимик маъноларини фарқлаш керак бўлади.

Илмий адабиётларда кўрсатилишича, атоқли ва турдош отлар маъноси, аташ вазифаси билангина эмас, морфологик, ясалиш хусусиятлари билан ҳам фарқланади. Ана шундай фарқли лисоний белги-хусусиятлардан бири-турдош отларнинг

¹ Реформатский А.А. Топономастика как лингвистический факт // Топономастика и транскрипция. - Москва, 1964. - С.9-37.

² Суперанская А.В. Аппелятив-онома // Имя нарицательное и собственное. - Москва: Наука, 1978. - С.5-6.

ўз лисоний материалга эгалиги, атоқли отларнинг эса мана шундай материалга эга эмаслиги. Бу фарқли лисоний белги кўпгина ономастикага доир илмий адабиётларда таъкидланади. Жумладан, Т.А.Серебреников: «Топонимик ва антропонимик номлар ҳамиша тил базасида яратилади. Уларни ясашда тилнинг кундалик турмушда кўп қўлланувчи сўз ясаш моделларидан, қўшма сўзлардан, сўз бирикмаларидан ва ҳатто бутун бир гаплардан фойдаланилади», -деб ёзади.¹ В.А.Никонов эса буни янада ёрқинроқ таъкидлайди: «Топонимика ўзининг шахсий воситаларини ижод қилмайди, балки оз даражада бўлса-да, тилдаги мавжуд имкониятлардан фойдаланади».²

Лексема атоқли отга, гидронимга айлангач, маълум сув объекти билан боғланади ва уни ифодалаш учун лексемаларни гидронимга айлангунга қадар бўлган маъноси иккинчи ўринга тушади. Лексема гидронимга айлангач, унинг асосий вазифаси маълум сув объектини, худди шундай бошқа объектдан фарқлашдан иборат бўлади. Натижада, бу ҳолатлар билан боғлиқ ҳолда номнинг формал-морфологик хусусияти ҳам ўзгаради.³

Юқоридаги фикрлардан атоқли отларга доир қуйидаги хусусиятлар англашилади:

- 1) атоқли отлар ўз мустақил лисоний материалга эга эмас;
- 2) атоқли отлар тилда мавжуд бўлган лисоний материалдан ясалади;
- 3) атоқли отларни ясашда тил материалининг маълум қисмидангина фойдаланилади.

Демак, тилшуносларнинг «Атоқли отларнинг кўпчилиги турдош отлар, маълум қисми бошқа туркумга оид сўзлар асосида пайдо бўлади»,⁴ -деган фикрлари асосли.

Атоқли отлар тизими, жумладан, топонимлар асосида ётувчи лексемаларни фақат турдош отлардангина иборат эмаслиги боис ономастикага доир тадқиқотларда атоқли отларга

¹ Серебреников Т.А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. 1959.-№6.-С.36.

² Никонов В.А. Введение в топонимику.-М.: Наука. 1965.-С.66.

³ Каранг. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Тошкент: Фан, 1985.-Б.40-41.

⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980.-Б.215.

асос бўлувчи лисоний материал луғавий асос, апеллятив, апеллятив лексика, топонимик лексика, антропонимик асос, топонимик асос деб юритилмоқда.

Таҳдиллардан англашиладики, ономастик деривация оддий сўз ясалишидан бир қатор фарқли хусусиятларга эга. Э.Бегматов тўғри таъкидлаганидек, ўзбек ономастикасида атоқли отларнинг ясалиши ҳақида гап борганда қуйидаги икки ҳодисани:

1) ўзбек ономастик сатҳига тегишли ясамаларни ўзга тилларга мансуб ясалмалардан фарқлаш;

2) ономастик сатҳнинг ўз оригинал ясалмаларини тилдаги аввалдан мавжуд ясама тузилмалари апеллятивларнинг ономастик вярсия усулида атоқли от вазифасига ўтишидан фарқлаш ниҳоятда муҳимдир.¹

Топонимлар, жумладан, гидронимларнинг сўз ясалиши жиҳатидан таҳлилига оид илмий изланишлар рус тилшунослигида Э.Ф.Молина, Р.А.Агеева, К.И.Юргин И.М.Железняк, туркологияда К.Абдимурадов, С.Атаниязов, Р.М.Юзбашев, Б.А.Будагов, К.Конкобаев, Ф.Г.Гарипова, К.Ф.Гриценко, А.А.Камолов, Р.З.Шакуров, О.Т.Молчанова, А.А.Бонюхов, Ф.Ф.Сатторов², жумладан, ўзбек тилшунослигида Д.Абдурахмонов, С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Л.Г.Каримова, Т.Раҳматов, Ё.Хўжамбердиев, Н.Охунов, Т.Эрназаров, Н.Бегалиевлар тадқиқотларида кузатилади.³

¹ Бегматов Э. Ўзбек ономастиксининг галдаги вазифалари ва илмий муаммолари // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари. Республика илмий - назарий анжуман материаллари. Наманган, 2006. - Б.216

² Каранг. Молина Э.Ф. Очерки по индоевропейскому словообразованию. Ч.1. Названия гидронимий -Томск, 1973.-193 с.; Агеева Р.А. Антропонимические основы в восточнославянской гидронимии Псковских и Новгородских земель. -Историческая ономастика. -Москва: Наука, 1977. -С.209-216.; -Гидронимия болтийского происхождения на территории Псковских и Новгородских земель. -Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. -Рига, 1980.-С.147-152.; Юргин К.И. Сужение значений формантов в венийских топонимах.-Ялт. 1976. - вып 2.-С.220-224. Железняк И.М. Об одном случае бинаризма в гидронимии Украины // Общеславянский атлас. Материалы и исслед.1978.-Москва, 1979. С.250-261.

³ Абдимурадов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. . канд филол. наук. - Нукус, 1966. Атаниязов С. Топонимика Юга-Восточного Туркменистана: Автореф. дис. канд.филол.наук. Ашхабад, 1966.; - Туркменистанын географик отларининг дашундиришли созулти - Ашхабад: Илим, 1980 - 364 с.; Юзбашев Р.М., Будагов Б.А. Проблемы топонимии Азербайджана. Научная конференция (Баку, 30-31 мая 1974 г.) - СТ, 1974. №5.-С.109-111.; Конкобаев К. О киргиских топонимах с компонентом Беш-Тезисы докладов аспирантов и молодых сотрудников ин-та востоковедения - Москва, 1975.-С.117-119.; - Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе: Илим, 1980-172 с.; Каранг. Гаршинова Ф.Г. Названия больших и малых озер Татариин.-Ономастика Повольжья.-Саранск, 1976.-С.216-220.; Гриценко К.Ф. Глагольные гидронимии в якутском

Юқорида келтирилган тадқиқотлар таҳлили гидронимлар доирасидаги сўз ясалиши ҳодисаси асосан топонимлар негизида тадқиқ этилганлигини, Н.Бегалиев тадқиқотини эътиборга олмаганда, гидронимларнинг ясалиши алоҳида ва махсус монографик тарзда ўрганилмаганлигини кўрсатади. Буни ўз навбатида гидронимлар ҳам тил бирлиги эканлигидан уларнинг ясалиш хусусиятлари топоним ва унинг турлари ясалиш қонуниятлари билан умумийликка эгаллиги билан изоҳланади.

Биз қуйида юқорида келтирилган тадқиқотларга таянган ва тўпланган далиллар асосида ўзбек тили гидронимларининг ясалиш хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилдик.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги сўз ҳосил қилиш усуллари мавжуд:

1) семантик усул; 2) фонетик усул; 3) синтактик-лексик усул; 4) аффиксация усули; 5) композиция усули; 6) аббревация усули.¹

Мазкур сўз яшаш усуллариининг айримларигина гидронимлар яшашда иштирок этади. Бизнингча, оддий сўз яшашдан ономастик деривация фарқланишига кўра, ўзбек ономастикасининг барча соҳаларидаги каби гидронимлар яшашда қуйидаги усуллар қўлланади:

1) аффиксация усули;

2) синтактик усул;

3) конверсия усули (лексик-семантик усул).

Аффиксация усули билан гидронимлар ясалиши. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида апеллятив сатҳда сўз яшашда аффиксация фаол ва маҳсулдор усул, бироқ топонимияда нофаол усул ҳисобланади. С.Қораев таъкидлаганидек, туркий

язиқе.-ЯиТ. 1976. Вып.2.-С.208-213.; Гулиева Л.Г. Тюркская гидронимия Кубани // СТ, 1976.-№2.-С.50-56.; Камолов А. О топонимии Башкирии // СТ, 1980.-№2.-С.39-46.; Шакурров Р.З. Башкирские топонимы бассейна реки Большой Иргиз. Ономастика Повольжья.-Саранск, 1976.-С.209-212.; Молчанова О.Т. Структурно-словообразовательные классификации географических имен. - Питання сучасно ономастики. - Киев: Наук думка, 1976.-С.49-57.; Бонюхов А.А. Семантические отношения компонентов производных топонимов (на материале шорских топонимов). - Присхождение обригенов Сибири и их языков. Материалы Всесоюз. конф. (3 июня 1976 г.) - Томск, 1976.-С.147-151.; Саттаров Г.Ф. Этнонимы в топонимии и антропонимии Татарии. // Исслед по татар.яз.-Казань, 1977.-С.20-63.

¹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. -Тошкент: Фан, 1989.-Б.29.

тиллерда, жумладан, ўзбек тилида аффиксли топонимлар, яъни аффиксация усули билан ясалган топонимлар кўп эмас. Масалан, 1989 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Д ҳарфи бўйича 400 чамаси шаҳар-қишлоқ номларидан 50 га яқини аффиксли ойконимлардир. Бу эса 12%ни ташкил этади.¹

Шундай бўлса-да, ўзбек тилининг топонимик сатҳида, жумладан, гидронимияда аффиксация усулининг ўз ўрни бор. Аффиксация усулида аффикслар воситасида турли сўз туркумларига мансуб луғавий асослардан содда ясама гидронимлар ҳосил қилинади.

Ўзбек тилида сўз ясовчи аффиксларнинг миқдори кўп, бироқ уларнинг айримларигина гидроним ясашда қўлланади. Зеро А.В.Суперанская айтганидек, топонимлар ясашда тилдаги барча сўз ясовчи воситалар иштирок эта олмайди.² Гидронимлар ясашда қўлланадиган аффиксларни айрим тадқиқотчилар *гидронимик аффикслар* деб атайдилар.

Ўзбек тили гидронимиясида қуйидаги аффикслар воситасида гидронимлар ясалиши кузатилади:

1. **-ли аффикси.** Бу аффикс серунум аффикс бўлиб, ўзбек тилида от, сифатдош, ҳаракат номидан эгалик, мавжудлик, ортиқлик маъносига сифатлар ясайди.

Г.И.Донидзенинг кўрсатишича, **-ли** аффикси атоқли ва турдош отлардан ҳосил бўлган географик номлар таркибида учрайди.³ Мазкур аффикс **-ли**, **-лы** каби фонетик вариантларда қозоқ, қорақалпоқ, татар, туркман тиллари топонимиясида ҳам кузатилади.

-ли аффикси содда ясама гидронимларда асосан эгалик, мавжудлик маъноларида қўлланади. Бу аффикс воситасида кўпроқ фитогидронимлар, зоогидронимлар ва сув объектининг рельеф хусусиятини ифодаловчи гидронимлар ясалади. Шу боис бу типдаги гидронимларда гидроасос ўсимлик, гиёҳ, дарахт, қуш,

¹ Бу ҳақида қаранг. Қораев С. Ўзбек ойконимларида сўз ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995. - №5-6.-Б.42.

² Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. - Москва: Наука, 1969. - С.56.

³ Донидзе Г.И. Об аффиксальной словообразовании в тюркской топонимии.-Ономастика Востока.-Москва: Наука, 1980.-С.93.

парранда, ҳайвон номларини ифодаловчи апеллятив сўзлар - турдош отлар бўлади. Демак, -ли аффикси воситасида ясалган гидронимларнинг морфологик модели куйидагича бўлади: *гидроасос + гидронимик аффикс*, яъни *от + -ли аффикси*: *Теракли* (Нам. в. Поп т. Гулистон қ.-булоқ), *Жийдали* (Нам. в. Чуст т. Баймоқ қ.-ариқ), *Анжирли* (Сам. в. Нурота т.-сой), *Аламли* (Сам. в. Пайариқ т.-сой), *Живали* (Тош. в. Бекобод т.), *Илонли* (Тош. в. Бекобод т.) каби. Айрим ҳолларда -ли воситасида қўшма сўзлардан ҳам гидроним ясалади: *Чилғозли* (Фар. в. Ўзбекистон т.-Аччиқсув ирмоғи).

-ли аффикси содда ясама гидронимлардагина эмас, қўшма таркибли гидронимларда ҳам учрайди. Бундай гидронимларнинг морфологик тузилиш модели *ясама сифат + от* кўринишларида бўлади: а) *Жийдали ариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Лангарли ариқ* (Нам. в. Норин т.), *Мойли ариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Саодатли булоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Сутлибулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Мойлисой* (Анд. в. Избоскан т.) каби.

3. Дўсимов Шимолий Хоразм топонимиясининг ясалиши таҳлилида бу типдаги номларга *Чортанликўл* (Чўртанликўл), *Чағалишайдын* (Чағалиойдин), *Лақалыйап* (Лақалиёп) гидронимларини мисол сифатида келтиради.¹

2. -ма аффикси ўзбек тилида қўлланиши даражасига кўра фаол бўлиб, феъл асосидан шахс ва нарсанинг ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ турли белгисини англаувчи сифат ясайди.² Мазкур аффикс феъл асослардан сув объекти ва ундаги сувнинг турли белги-хусусиятини ифодаловчи гидронимлар ясашда қўлланади.

Демак, -ма аффикси воситасида ясалган гидронимларнинг тузилиш модели *феъл+-ма-сифат* кўринишида бўлади: *Шалдирама* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Қайтарма* (Нам. в. Чуст т. Бештол қ.), *Қайрилма* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Қайирма* (Нам. в. Чортоқ т.), *Ёйилма* (Жиз. в. Жиззах ш.), *Ташлма* (Анд. в.) каби.

¹ Дўсимов Ш. Шимолий Хоразм топонимларининг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиети. 1969 - №5 - Б 79.

Н.Бегалиев гидронимларнинг бу типига Самарқанд вилоятидаги *Тэшлема* (канал-Пастдарғом т.), *Кўтарма* (Булунғур т.), *Ақмэ* (Иштихон т.) гидронимларини киритган.¹

Ўзбек тили гидронимиясида *-ма* аффикси, *-ли* аффикси каби, қўшма ва мураккаб таркибли гидронимларда ҳам учрайди: *Кўтарма насос станцияси* (Анд. в. Анд. т.), *Кўтармаариқ* (Нам. в. Уйчи т. Чуст т.), *Қайнамабулоқ* (Нам. в. Поп т. Санг қ.), *Чўкмабулоқ* (Нам. в. Янгикўрғон т. Булоқбоши қ.) *Қайнамаариқ* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Ташламаариқ* (Нам. в. Янгикўрғон т. Навкент қ.) каби.

Композиция усули билан гидронимлар ясалиши. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясашда, жумладан, гидронимлар ясашда кенг ва фаол қўлланадиган усуллардан бири композиция усулидир. Композиция (<лот. composition-тузиш, бирлаштириш) усули-икки ва ундан ортиқ сўзнинг қўшилиши орқали янги сўз ясаш. Демак, композиция сўз яшашнинг композиталар - қўшма сўзлар яратиш усулидир.² Мазкур усул илмий манбаларда *синтактик-лексик усул, синтактик усул, лексикализация усули* терминлари билан талқин этилади.³

Бир жиҳатдан қараганда, композиция усули билан сўз ясалиши сўз бирикмасининг сўзга айланиши демакдир. Кузатишлар шуни кўрсатадики, қўшма сўзлар тарихан сўз бирикмаларидан ўсиб чиққан. Тил тараққиёти жараёнида сўз бирикмаси қисмларининг маъно ва грамматик жиҳатдан яхлит маъно касб этиб, қисмлари орасидаги синтактик муносабатнинг йўқолиши билан синтактик бирликдан луғавий бирликка айланади - қўшма сўз юзага келади.⁴

Композиция усули билан гидроним ясаш дейилганида, икки ва ундан ортиқ асосни қўшиш асосида қўшма таркибли сув объекти ва иншооти номлари ясалиши тушунилади. Масалан, *Анҳорариқ* (Нам. в. Чуст т.), *Баландариқ* (Нам. в. Уйчи т.),

Қаранг: Бегалиев Н. Ўша диссертация. 66-бет.

Қаранг: Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиш. -Тошкент: Фан. 1989.-Б.30.

Ўзбек тили грамматикаси -Тошкент: Фан. 1976.-Т.1.-Б.32.

⁴ Турсунов У., ва бошқалар. Ўша китоб. 203-б.

Дамариқ (Нам. в. Уйчи, Янгикўрғон т.), *Дачаариқ* (Нам. в. Чуст т.), *Насосариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Мусоариқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Овчибулоқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Куракбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Майнабулоқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Сарбулоқ*, *Сассиқбулоқ*, *Совуқбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Шоҳимардонсой*, *Олтиариқсой* (Фар. в.), *Шаҳрихонсой*, *Андижонсой* (Анд. в.), *Аёзкўл* (Қорақал. Рес. Тўрткўл ва Эликқалъа т.), *Алдаразсой* (Сам. в. Иштихон т. Алдараз қ.), *Аччисой* (Нам. в. Хатирчи т.), *Кандирсой* (Тош. в. Оҳангарон т.), *Наймансой* (Фар. в. Ўзбекистон т., Данғара т.) каби.

Ўзбек тили гидронимларининг салмоқли қисми қўшма таркибли гидронимлардир. Бу гидроним ясашда композиция энг фаол усулигидан далолат беради. Фикримизнинг далили сифатида яна шуни айтиш мумкинки, Шимолий Фарғона ҳудуди бўйича тўпланган 1000 дан зиёд гидронимларнинг 500 таси композиция усулида ясалган қўшма таркибли гидронимлардир.

Композиция усулида тилнинг апеллятив сатҳидаги каби гидронимик сатҳда ҳам сўз бирикмаларининг қўшма таркибли сўзга ўтиши, айланиши кузатилади. Масалан, *Сассиқсой*-Наманган вилояти Уйчи туманининг Қизилравот қишлоғидаги сув объекти номи. Сойда таркибида минерал ўғитлар ва кимёвий дорилар бор, экин майдонларидан чиққан лойқа, оқава сувлар оқишига кўра шундай номланган. Дастлаб гидроним *Сассиқ сой* (сифат+от) тарзидаги отли бирикма шаклида бўлган, кейинчалик тил тараққиёти, гидронимик деривация таъсирида *Сассиқсой* шаклидаги қўшма сўз - қўшма таркибли гидроним ҳолатига келиб қолган: *сассиқ сой* (сифат + от) > *сассиқсой* > *Сассиқсой* каби. Жумладан, *Сассиқбулоқ*, *Совуқбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Чуқурбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Ширинбулоқ* (Нам. в. Тўрақўрғон т.), *Қизилбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Ташламаариқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Кўтармаариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Сариқсув* (ариқ - Фар. в. Рапқон қ.), *Узункўл* (Хор. в. Ҳазорасп т.), *Шўркўл* (Хор. в. Хива ш.), *Янгикўл* (Тош. в. Бекобод т.) каби қўшма таркибли ўзбек тили гидронимларида ҳам шундай жараён кузатилади.

Ўзбек тили гидронимиясида куйидаги тузилиш типидagi сўз бирикмаларидан композиция усулида қўшма таркибли гидронимлар ясаши кузатилади:

1. Сифатловчи (ёки битишув муносабатидаги) сўз бирикмаларидан юзага келган қўшма таркибли гидронимлар: *Сариқсув* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Баландариқ* (Нам. в. Уйчи т. Жийдакапа қ.), *Қораканал* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Қўғаликўл* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Жиннидарё* (Қашқа. в. Китоб т.), *Захариқ* (Тош. в. Зангиота т.), *Зўғотасой* (Қашқа. в. Китоб т.), *Ёйилмасой* (Жиз. в. Жиззах ш.) каби.

Сифатловчи бирикмалардаги, яъни сифатловчи + сифатланмиш алоқасидаги бирикмалардан композиция усулида ясалган қўшма таркибли гидронимлар морфологик жиҳатдан куйидаги моделларда бўлади:

а) сифат+от: *Ўртаариқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Каттариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Қизилбулоқ* (Нам. в. Поп т.), *Ширинбулоқ* (Фар. в.), *Қизилсой* (дарё – Сурхон. в.), *Қорадарё* (Сурхон. в.), *Қорасув* (Сурхон. в. Музрабод т.), *Қорабулоқ* (Қашқа. в. Ҳазрати Башир қ.) каби;

б) от+от: *Қизариқ* (Нам. в. Нам. т.), *Қизбулоқ*, *Қизариқ*, *Қозонбулоқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Ғалвирбулоқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Андижонсой*, *Шаҳрихонсой* (Анд. в.), *Дорисой* (Нав. в. Навоий т.), *Айғиркўл* (Ҳисор тоғидаги кўл), *Тошсоқа* (Қорақал. Респ.), *Богёп*, *Олтинёп*, *Тошёп* (Қорақал. Респ. Амударё т.) каби;

в) сон+от: *Учқулоқ*, *Ўнбулоқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Учбулоқ* (Андижон в. Балиқчи т.), *Учқовуз* (Нам. в. Норин т. Тошлоқ қ.) каби;

г) сифатдош+от: *Қайнарбулоқ* (Нам. в. Янгикўрғон т.), *Қазғонбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиров қ.) каби.

Ўзбек тили гидронимиясида композиция усули асосида ясалган сув объекти номлари доирасида *сифат+от*, *от+от* таркибли сифатловчи бирикмалардан ясалган қўшма таркибли гидронимлар кўп учрайди.

2. Қаратқичли (ёки мослашув муносабатидаги) сўз бирикмаларидан композиция усулида ясалган қўшма таркибли гидронимлар: *Бегматарик* (Нам. в. Учқўрғон т. Ҳамза қ.), *Дачаарик* (Нам. в. Чуст т. Ғова қ.), *Мозорарик* (Нам. в. Нам. т.), *Мучумарик* (Нам. в. Чортоқ т. Мучум қ.), *Уйғурарик* (Нам. в. Поп т. Уйғурсой қ.), *Эшонарик* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Навкент қ.), *Сулаймонбулоқ* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиров қ.), *Чустсой* (Нам. в. Чуст т. Чуст ш.), *Резаксой* (Нам. в. Поп т. Резак қ.) каби. Бундай гидронимлар қаратқичли сўз бирикмаларининг соддалашуви маҳсулидир. Бу типдаги қўшма таркибли гидронимлар лисоний такомилда номга асос бўлган қаратқичли бирикма таркибидаги синтактик шакл ясовчи: қаратқич келишиги ва эгалик аффикслари тушиб қолади: *Овчининг булоғи* > *Овчибулоқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Равотнинг сойи* > *Равотсой* (Нам. в. Уйчи т.) каби. Шунингдек, бундай типдаги гидронимларга асос бўлган қаратқичли бирикманинг тобе қисми (қаратқич) таркибидаги сон категорияси аффиксининг қаратқич келишиги, эгалик аффикси каби, тушиб қолиши ҳам кузатилади: *Уйғурларнинг ариғи* > *Уйғурарик* (Нам. в. Поп т.), *Найманларнинг сойи* > *Наймансой* (Нам. в. Поп т.) каби.

Композиция усулида қаратқичлик бирикмалардан ясалган қўшма таркибли гидронимлар қисмлари морфологик жиҳатдан *атоқли от + турдош от* моделида бўлади: *Жабборсой* (Нам. в. Поп т.), *Гарашасой* (Жиззах в. Фориш т. Гараша қ.), *Гулдарасой* (Қашқа. в. Қамаш т. Гулдара қ.), *Ургутсой* (Сам. в. Ургут қ.), *Чимёнсой* (Тош. в. Бўстонлиқ т.), *Шоҳимардонсой* (Фар. в.), *Шерободдарё* (Сурхон. в. Шеробод ш.) каби.

Композиция усулида гидроним ясашда турдош отлардан - гидронимик аниқлагичлардан кўп фойдаланилади. *Дарё, сой, канал, ариқ, булоқ* каби гидронимик аниқлагичлар бу усулда ясалган қўшма таркибли гидронимларнинг иккинчи компоненти сифатида қўлланади ва ўзи номлашда қатнашаётган сув объектининг турининг ифодалайди. Қуйидаги гидронимлар бу фикримизнинг ёрқин далилидир: *Тўдаҳовуз* (Нам. в. Поп т. Тўда

қ.), *Хулвазорсой* (Нам. в. Чуст т. Саримсоқтепа қ.), *Говасой* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Сумсарсой* (Нам. в. Чуст т.), *Қуруқсой* (Чуст т.), *Каттазакан* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Ҳакимбулоқ* (Нам. в. Гулдиров қ.), *Қўрғонариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Фалчаариқ* (Нам. в. Нам. т.), *Қўғайариқ* (Нам. в. Учқўрғон т.) каби.

3. Конверсия усули билан гидроним ясалиши. Топонимлар, жумладан, гидронимларнинг ясалишида тилдаги оддий сўз ясалишидан фарқли бир усул мавжуд. Бу усул илмий адабиётларда **ономастик конверсия** деб изоҳланади. Мазкур термин биринчи марта А.В.Суперанская томонидан таклиф этилган.¹ Айрим адабиётларда конверсия термини ўрнида трансонимизация,² транспозиция³ терминлари қўлланган.

Конверсия усули моҳиятан сўз яшанинг лексик-семантик усулига тўғри келади. Номшуносликка оид сўнгги илмий манбаларда лексик-семантик усул ономастик конверсия деб юритилмоқда.

Конверсия термини лингвистик терминлар луғатида қуйидагича изоҳланади: «Конверсия (лот. *conversio*-айланиш, ўзгариш). Бирор туркум лексемасини бошқа туркумга хос форма ясаш парадигмасига ўтказиш йўли билан янги сўз ҳосил қилиш».⁴ Конверсия айрим илмий тадқиқотларда сўзларнинг туркумдан туркумга ўтиши деб талқин этилади. Конверсия термини билан ифодаланган тушунча тилшуносликда *сўз ясалишининг морфологик-синтактик усули* (В.В.Виноградов), *транспозиция* (Ш.Балли, Ҳ.Неъматов, О.Ким), *имплицт сўз ясаш* (В.Флейнер), *транслация* (Л.Теньер), *нуль морфемали деривация* (Г.Морчанд), *нохусусий (несобственная) деривация* (Н.А.Арутюнова), *трансформация* (В.Г.Мигрин) терминлари билан турли хил номланади.⁵

¹ Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – Москва: Наука, 1969. – С.92-93.

² Каранг. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1978. – С.152.

³ Каранг. Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явления омонимии в современном русском языке. – Ташкент: Фан, 1976. – С.5-69.

⁴ Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б.45.

⁵ Бу ҳақда каранг. Турдибеков Т.Х. Ўзбек тилида ёрдამчи сўзлар конверсияси: Филол.фанлари номзоди. ...дис. афтореф. – Тошкент, 1996. – Б.11.

Тилда сўзларнинг бир туркумдан бошқа туркумга ўтиши тўхтовсиз бўлади, чунки сўз туркумларининг ўзи қатъий чегара билан ажралиб турувчи ҳодиса эмас, тилнинг доимий ҳаракати натижасида сўзлар бир лексик-грамматик категориядан бошқа лексик-грамматик категория томон силжиб, уларнинг вазифасини бажаришга мойиллаша боради.¹ Тил тараққиёти деривация, трансформация, транспозиция, конверсия сингари ҳодисалар орқали юзага чиқади. Ш.Балл транспозиция термини остида лингвистик белгини бир категориядан иккинчисига кўчиришни тушунади ва тилнинг воқеаланиш жараёнида унинг катта роль ўйнашини таъкидлайди. Унинг кўрсатишича, чегараланган лингвистик белгилар транспозиция орқали нутқнинг чексиз талабларини қондира олади, категорияларо алмашилиш орқали ифодаловчи бойийди ва турли мазмуний оттенкага эга бўлади.² О.М.Ким кўрсатишича, конверсия, бу кенг маънода бир категорияга хос ишора размнинг бошқа категорияга ўтишидир.³

Кўп илмий манбаларда конверсия ва транспозиция айнан бир ҳодиса деб қаралади. Жумладан, Е.С.Кубрякова конверсияни транспозициянинг бир тури деб қарайди. Унинг фикрича, сўз ясалиш хусусиятидаги морфологик транспозиция конверсия ҳисобланади.

Тилдаги ана шу оддий конверсиядан ономастик конверсияни фарқлаш лозим. Ономастик конверсия усулига кўра апеллятив ҳеч қандай грамматик ўзгаришсиз атоқли отга айланади. А.В.Суперанская изохлашича, ономастик конверсия тилдаги мавжуд лексемаларнинг ҳеч қандай ўзгаришсиз ёки сезиларсиз ҳолдаги ўзгаришлар билан атоқли от вазифасига кўчишидир.⁴ Т.А.Ганиев фикрича, конверсия бирор луғавий асосни сўз ҳосил қилишнинг бошқа парадигмасига ўтказиб янги сўз ясашидир.⁵ Илмий манбаларда ономастик конверсиянинг бир

¹ Каранг. Грамматика русского языка. - Москва, 1953. - С.20.

² Ким О.М. Кўрсатилган асар, 4-5-бетлар.

³ Кубрякова Е. Деривация, транспозиция, конверсия // ВЯ, 1974. - №5. - С.64

⁴ Каранг. Суперанская А.В. Ушв асар, 93-б.

⁵ Ганиев Т.А. Конверсия в татарском языке. - Казань, 1985. - С.6.

тури сифатида топонимик конверсия ҳам қайд этилади. Топонимик конверсия топонимизациялашув деб ҳам юритилади.¹ Топонимик конверсия масаласи рус тилшунослигида анчайин чуқур ўрганилган.² Демак, ономастик конверсиянинг қандай номлар доирасида юзага келишига кўра топонимик конверсия, гидронимик конверсия каби турларга ажратиш мумкин. Ясалганликнинг белгилашнинг умумий қоидаси ономастик конверсияда, жумладан, гидронимик конверсияда ҳам сақланади. Бунда ҳам сўз ясалишидаги сингари яшашга асос бўлган унсур (ясовчи) ва ясалиш натижасида ҳосил бўлган бирлик (ясалма) муносабати мавжуддир.³ Масалан, *қалмоқ* (уруғ номи-этноним)-ясовчи>*Қалмоқ* (ариқ-Нам. в. Косонсой т.)-ясалма; *хатиб* (ижтимоий-сиёсий термин)-ясовчи>*Хатиб* (ариқ-Нам. в. Тўрақўрғон т. Бураматут қ.)-ясалма.

Худди шунингдек, *Хоним* (канал - Нав. в. Кармана т.), *Қизилча* (сой - Қашқа. в. Дехқонобод т.), *Авлиё* (булоқ - Жиз. в.), *Вахим* (ариқ - Нам. в. Нам. т.), *Боғиш* (Нам. в. Чортоқ т. Арбағиш), *Ингичка* (ариқ - Нам. в. Нам. т. Неъматжон қ.), *Хала* (ариқ - Нам. в. Нам. т.) каби гидронимларда ясовчи ва ясалма муносабати мавжуд. Далиллардан кўринадики, ҳар қандай гидронимик ясалма иккиламчидир. Шу боис ономастик конверсияда биринчи ва иккинчи унсурларни ажратиш мумкин. Бирламчи унсур-ясовчи, иккинчи унсур-ясалма. Ономастик конверсиянинг бир тури - гидронимик конверсия усули билан гидроним ясалганда ясовчи-бирламчи унсурнинг ўзи тузилишига кўра ясама ва туб бўлиши мумкин. Ясовчи асоснинг морфемик таркибига кўра гидронимик конверсия усули асосида ясалган гидронимларнинг икки турини ажратиш мумкин:

1. Туб асосдан ясалган гидронимлар: *тутак* (нарса-буюм номи) - *Тутак* (жилға - Нам. в. Чуст т. Фова қ.), *чумич* (нарса) - *Чумич* (ариқ - Нам. в. Тўрақўрғон т. Холматов қ.) каби.

¹ Каранг. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент: Фан, 1985.-Б.41.

² Каранг. Несина Г.Н. Метафора и метонимия в топонимических названиях.-Научные труды.-Курск, 1977.-175.-С.108-110.

³ Хожиев А. Ўша лугат, 115-бет.

Жумладан, *Шийпон* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Ингичка* (канал - Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Камар* (закан - Нам. в. Мингбулоқ т. Олтинкўл т.), *Мискин* (ариқ - Нам. в. Нам. т.), *Дам* (ариқ - Нам. в. Учқўрғон т.), *Чашма* (Сам. в. Омонқўрғон қ.) каби гидронимлар ҳам шу турга мансубдир.

2. Ясама асосдан ясалган гидронимлар. Бу турга мансуб гидронимларни ўз ичида икки турга яна ажратиш мумкин:

а) ясама содда таркибли сўзлардан ясалган гидронимлар: *«Гулзор»* (ариқ-Нам. в. Неъматжон қ.), *Шалдирама* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Оқтерак* (ариқ - Нам. в. Чортоқ т. Пешқўрғон қ.), *Оқсув* (Нам. в. Чортоқ т. Пешқўрғон қ.), *Бирлик* (закан - Нам. в. Чуст т.), *Дўмса* (закан - Нам. в. Мингбулоқ т. Гуртепа қ.), *Қазноқ* (кўл - Нам. в. Поп т. Қазноқ қ.) каби;

б) кўшма таркибли сўзлардан ясалган гидронимлар: *Эгартоши* (жилға - Нам. в. Чуст т. Фова қ.), *Новсия* (жилғалар - Нам. в. Чуст т. Фова қ.), *Чоргумбаз* (ариқ - Нам. в. Косонсой т.) каби.

3. Дўсимов таъкидлаб кўрсатганидек, ономастик конверсия усулида топоним, гидроним ясалганда, лексема ўз вазифасини, синтактик қуршовини ўзгартириш билан бирга ўз парадигмасини ҳам ўзгартиради. Топонимларнинг, жумладан, гидронимларнинг ясалганлигини белгилашда ушбу жиҳатларни эътиборга олиш, айти пайтда уларнинг морфологик тузилишини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Топонимия, жумладан, гидронимиядаги конверсия усулидаги ясалиш билан аффиксация усулидаги ясалишни аралаштириш кўп ҳолларда топонимларнинг мотивларини нотўғри талқин қилишга олиб келади. Бу ҳолатни туркологиядаги, жумладан, ўзбек тилшунослигидаги топонимлар тадқиқига оид ишларда ҳам кузатиш мумкин.¹ Чунончи, Қорақалпоғистон топонимларини текширган Қ. Абдимуратов *-ли* // *-ль* кўшимчаси орқали ясалган топонимлар сифатида *Ашмайли*, *Балғали*, *Казаяқлы*, *Чўмичли* кабиларни,

¹ Каранг. Дўсимов 3. Ўша асар, 42-бет.

Туркменистон топонимларини ўрганган С.Атаниязов эса *-чи, -ли* қўшимчаси орқали ясалган номлар қаторида *Арабачи, Авчи, Йиланли, Саятли* топонимларини келтиради. З.Дўсимов тўғри таъкидлаганидек, мазкур топонимларда *болға, чўмич, казаяқ, араба, йилан* сўзлари мотивловчи эмас, балки топонимларнинг мотивлари *болғали, казаяқли, чўмичли, йилонли* этнонимларидир.¹ Демак, мазкур топонимлар ономастик конверсия маҳсулидир.

Ономастик конверсия, жумладан, гидронимик конверсия усулида номлар ясалганда тилдаги маълум бир сўзларгина иштирок этиши кузатилади. Бундай луғавий бирликлар сирасига кўпроқ топонимлар, антропонимлар, этнонимлар, гидронимик аниқлагичлар, ўсимлик, дарахт номлари киради. Ўзбек тили гидронимиясида конверсия усулида ясалган гидронимларнинг ясалиш асосига кўра қуйидаги турлари кузатилади:

1. Топонимлар асосида ясалган гидронимлар: *Олахамак* (ариқ-Нам. в. Нам. т. Олахамак қ.), *Бураматут* (ариқ-Нам. в. Тўрақўрғон т. Бураматут қ.), *Барзик* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т.), *Гулдиоров* (ариқ-Нам. в. Нам. т. Гулдиоров қ.), *Ҳадикент* (канал-Нам. в. Янгикўрғон т.) каби.

2. *Антропонимлар* (кишиларнинг исми, фамилияси, ота исми, лақаби) асосида ясалган гидронимлар: *Неъматжон* (ариқ-Нам. в. Нам. т.), *Маллахон* (ариқ-Нам. в. Уйчи т. Қизилравот қ.), *Тошбой* (ариқ-Нам. в. Уйчқўрғон т. Бахт қ.), *Кал Ҳасан* (ариқ-Нам. в. Нам. т.), *Ниезшалғам* (Нам. в. Нам. т.), *Розенбах* (ариқ-Нам. в. Тўрақўрғон т. Шаханд қ.) каби.

3. *Этнонимлар* (миллат, уруғ, қабила номлари) асосида ясалган гидронимлар: *Хитой* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Элатан, Яшиқ* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т. Яшиқ қ.), *Боғиш* (ариқ-Нам. в. Чортоқ т.), *Баймоқ* (ариқ-Нам. в. Чуст т.) каби.

4. *Гидронимик аниқлагичлар* асосида ясалган гидронимлар: *Дамба* (ариқ-Нам. в. Учқўрғон т. Янгигер қ.), *Закан* (ариқ-Нам. в.

¹ Қаранг. Дўсимов З. Ўша асар. 43-бет.

Учқўрғон т. Қўғай қ.), *Анҳор* (Тош. в. Тош. ш.), *Чашма* (Сам. в. Омонқўтон қ.) каби.

Ономастик конверсия, жумладан, гидронимик конверсия объектнинг номланиш мотивацияси, яъни уни номлашда қандай белги-хусусиятларни, нарса ва воқеа-ҳодисаларни асос қилиб олиниши билан боғлиқ ҳолда шаклланади.

Гидронимик конверсияни қандай манба доирасида юзага келишига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Ташқи гидронимик конверсия.
2. Ички гидронимик конверсия.

Ташқи гидронимик конверсияда ономастик сатҳга мансуб бўлмаган луғавий бирликлар, яъни апеллятив сўзлардан гидроним ясалади: *Ингичка*, *Дам*, *Шийпон* // *Шипон* (ариқлар-Нам. в. Учқўрғон т.), *Жийда* (ариқ-Нам. в. Чортоқ т. Айқирон қ.), *Донур* (булоқ-Нам. в. Чуст т. Варзик қ.), *Хўжан* (ариқ-Нам. в. Чортоқ т. Қорабоғ қ.), *Ингиз* (ариқ-Нам. в. Чортоқ т. Короскон қ.) каби.

Ички гидронимик конверсияда тил луғат таркибининг ономастик сатҳи бирликларидан, яъни атоқли отлардан сув объекти номлари ясалади. Бунда антропоним, этноним, фитоним, зоонимлар ҳамда топонимнинг бошқа турлари: ойконим, ороним, некроним ва бошқа атоқли номлардан гидронимлар ясалади. Демак, бунда бир атоқли отдан бошқа яна бир атоқли от ясалади. Ўзбек тили гидронимиясида конверсиянинг бу тури асосида ясалган сув объекти номлари анчагина.

Ономастик конверсиянинг худди шу тури, атоқли отдан атоқли от ясалиши, ономастик терминологияга оид луғатларда трансонимизация деб кўрсатилади. Трансонимизация «Номнинг бир турдан бошқа тур номга ўтиши» деб изоҳланади ҳамда шаҳар номининг фамилияга (*Самара*>*Самара*), астронимнинг киши номига (*Венера*>*Венера*) ўтиши мисол қилиб келтирилади. Шунингдек, трансонимизациянинг турлари сифатида трансантропонимизация, транстопонимизация турлари ҳам келтирилган. Трансантропонимизация - антропонимларнинг бир турдан

иккинчи турга, яъни исмнинг фамилияга, фамилиянинг ота исмига ўтиши, транстопонимизация эса топонимларнинг бир турдан иккинчи бирга ўтиши деб изоҳланади.¹

Таҳлиллardan кўринадики, айнан бир тил ҳодисасига нисбатан икки хил термин қўлланади. Бизнингча, турдош отлардан ҳеч қандай ўзгаришсиз атоқли отлар: топонимлар, гидронимлар, ойконимлар, антропонимлар, зоонимлар, фитоонимлар ясалишига нисбатан ономастик конверсия, ономастик сатҳ доирасидаги бундай ясалишларга, яъни антропонимдан топоним, ойконимдан гидроним ясалишига нисбатан трансонимизация терминини қўллаш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек ономастикасида айнан трансонимизация асосида юзага келган номлар жуда кўп. Улар антропонимика, топонимика доирасида қисман ўрганилган бўлса-да, монографик планда тадқиқ этилмаган, рус тилшунослигида ойконимиядаги трансонимизация юзасидан номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинган.² Келгусида ўзбек тили ономастик сатҳи, жумладан, топонимик сатҳида трансонимизация масаласини монографик планда ўрганиш ўзбек номшунослигидаги долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбек топонимиясида транстопонимизация асосида топонимларнинг турларидан сув объекти номлари ясалгани каби гидронимлардан бошқа жой номлари ясалиши ҳам кузатилади. Шу ўринда биз бу масалани ҳам алоҳида ёритишни лозим топдик.

¹ Каранг. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии.-Москва: Наука, 1978.-С.152-153.

² Горбаневский М.В. Лексико-семантический и словообразовательный анализ русской ойконимии (Междуречья Оки, Москвы, Нары): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1980. - 19 с.

4.2. ТРАНСГИДРОНИМИЗАЦИЯ

Тилнинг топонимик тизими доирасида ономастик конверсия (ном кўчиш)нинг ўзига хос тамойили шакланган. Бунга кўра топонимик тизимдаги мавжуд бир жой номи иккинчи жой номига айланади: сув объекти номи-*гидроним* қишлоқ, ёки шаҳар номига - *ойконимга*, аксинча, шаҳар, қишлоқ номи сув объекти номи (гидроним)га ўтиши каби. Ном кўчиши, номлардан номларнинг туғилиш жараёни лисоний ва нолисоний омилар маҳсулидир. Гидротопонимларнинг юзага келишида ҳам бу ҳол яққол сезилади.

Гидронимлар асосида юзага келган топонимлар **гидротопонимлар** (<грек. hydro - «сув» + topos - «жой» + опума - ном) дейлади. Кўплаб тиллар топонимик тизимида гидротопонимлар салмоқли ўрин тутати. Шу боис рус ва туркий номшуносликда гидротопонимлар таҳлилига бағишланган айрим кичик тадқиқотлар ҳам кузатилади,¹ бироқ гидротопонимлар масаласи ҳозирга қадар рус тилшунослигида ва туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида алоҳида, кенг тадқиқ этилмаган.

Одатда гидротопонимларнинг юзага келишининг бир қатор лисоний ва нолисоний сабаблари бор:

1. Номланаётган жойда дастлаб пайдо бўлган ёки бунёд этилган сув объекти номининг кейинчалик ўша ерда шакланган, бунёд этилган бошқа объектлар номига ўтиши.

2. Жойларни номлашда шу ҳудуднинг табиий жиҳатдан характерловчи сув объекти номининг мотив қилиб олинганлиги.

Гидротопонимларнинг шаклланишининг яна бир жиҳати шундаки, бунда янги ном - топоним истеъмолда бўлган бошқа ном асосида яратилади. Бу албатта, янги ном яратишдан кўра

¹ Монраев М.У. О гидротопонимических терминах и изменении топонимии Кальмыкии // Этногр.сб. -Элиста, 1976. - №1.-С.148-152; Кальыралжиев К.С. К этимологии некоторых кумыкских топонимов // Ономастика Кавказа.-Оржоникидзе, 1980.-С.122-125; Егорова А.С. О происхождении топонима Толкай в Куйбышевской области // Ономастика Поволжья.-Саранск, 1976.-С.241-243.

осон ва энгилроқ. Демак, гидротопонимлар номлар асосида яратилган номлардир.

Ўзбекистон топонимиясида гидротопонимлар салмоқли ўрин тутди. Биз диалектологик экспедициялар, мустақил изланишлар жараёнида биргина Фарғона водийси бўйича 100 дан зиёд гидротопонимларни тўплادик. Ўзбек тили гидротопонимларини қандай жой номи эканлигига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- 1) гидрохоронимлар;
- 2) гидроастионимлар;
- 3) гидроурбономимлар;
- 4) гидрокомонимлар;
- 5) гидроэкслезиионимлар;
- 6) гидронекронимлар ва бошқалар.

Гидрохоронимлар. Хороним (<грек. *choros* - чегара) - топонимларнинг алоҳида бир гуруҳи. Хоронимларга барча маъмурий-ҳудудий бирликлар - давлат, республика, ўлка, вилоят, туман, массив, даҳа, боғ, парк, хиёбонларнинг атоқли отлари киради.¹ Демак, гидрохороним - сув объектлари номи билан аталган маъмурий-ҳудудий бирликларнинг атоқли номи.

Илмий манбалардаги таснифларга асосланган гидрохоронимларни ўз ичида қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- 1) маъмурий гидрохоронимлар;
- 2) шаҳарга хос гидрохоронимлар.

Маъмурий гидрохоронимларга сув объекти номи билан аталган давлат, республика, ўлка, вилоят, туман номлари киради.

Ўзбек тилида маъмурий гидрохоронимларнинг қуйидаги турлари кузатилади:

- а) вилоят номлари: *Сирдарё, Сурхондарё, Қашқадарё* каби;
- б) туман номлари: *Улуғнор* (Анд. в.), *Норин, Косонсой* (Нам. в.) каби. Шунингдек республикамизда *Арнасой* (Жиз. в.), *Учқудуқ* (Нав. в.), *Булуғнур, Нарпай, Оқдарё* (Сам. в.), *Сирдарё,*

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии.-Москва: Наука, 1978.-С.160.

Сайхунобод (Сирдарё в.), *Янгиариқ* (Хоразм в.), *Амударё*, (Қорақал. Респуб.) каби гидронимлар асосида пайдо бўлган хоронимлар ҳам бор. Мазкур гидрохоронимлар туркумига мансуб вилоят номлари дарё номларидан, туман номлари эса дарё, ариқ, сой номларидан ясалган.

Шаҳар ҳудудига оид гидрохоронимлар - сув объектларига нисбат бериб номланган шаҳар ҳудуди қисмларининг, жумладан, боғ, парк, квартал, даҳа номлари. Шаҳарга оид гидрохоронимлар урбанонимларнинг бир туридир. Масалан, *Сардоба даҳаси* (Нам. ш.), *Фишткўприк*, *Тахтакўприк* (майдон номлари - Нам. ш.) каби.

Гидроастионимлар. Астионимлар (грек. *astyaoos*-шаҳарга оид)-шаҳарларнинг атоқли номлари, ойконимларнинг бир тури. Гидроастионимлар-сув объекти номи билан аталган шаҳар номларидир. Масалан, *Косонсой* (Нам. в.), *Қорасув* (Андр. в.), *Маржонбулоқ* (Жиз. в.), *Зарафшон* (Нав. в.), *Булунғур*, *Пайариқ* (Сам. в.), *Сирдарё* (Сир. в.), *Чирчиқ* (Тош. в.) каби.

Гидроурбанонимлар. Урбаноним (лотинча *urbanus*-шаҳарга хос + *opota* - атоқли от) - топонимларнинг бир тури, шаҳар ичидаги майдон, кўча, маҳалла, бозор ва бошқа объект номи. Демак, гидроурбаноним сув объекти номларига нисбат бериш асосида номланган шаҳардаги майдон, кўча, маҳалла, бозор ва бошқа объектларнинг атоқли номлари.

Ўзбек тили топонимиясида бир қанча гидроурбанонимлар мавжуд. Уларни қандай объект номи эканлигига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) кўча номлари: *Ойдинкўл*, *Қозонбулоқ*, *Булоқсой*, *Фирвонсой*, *Янгиариқ*, *Зирабулоқ*, *Намангансой*, *Шаршара // Шалдирама* (Нам. ш.), *Оқсой* (Тош. ш.) каби.

2) маҳалла номлари: *Сардоба* (Нам. ш.), *Тахтакўприк* (Нам. ш.), *Шаршара* (Нам. ш.), *Қизилкўприк* (Нам. ш.), *Фишткўприк* (Нам. ш.) каби;

3) бозор номлари: *Сардоба* (Нам. ш.) каби.

Гидрокомонимлар. Комоним (грек. *комо* - қишлоқ + *opota* - атоқли от) - ойконимларининг бир тури, ҳар қандай қишлоқ,

овул, шаҳарчаларнинг атоқли номи.¹ Демак, гидрокомонимлар сув объекти номлар билан аталган қишлоқ, овул, шаҳарча номларидир.

Ўзбекистондаги, жумладан, Фарғона водийсидаги айрим гидрокомонимлар ойконимлар доирасида С.Қораев, Н.Охунов, З.Дўсимов, Т.Нафасовларнинг ишларида таҳлил қилинган.

Ўзбек тили гидротопонимларининг салмоқли қисмини гидрокомонимлар ташкил этади. Масалан, биргина Фарғона водийси гидрокомонимлари 50 дан зиёд. *Қорасув, Булоқ, Каранқўл* (Нам. в. Косонсой т.), *Катта Тошбулоқ, Кичик Тошбулоқ, Оқбулоқ, Шербулоқ, Қорақўл, Қорасув* (Нам. в. Нам. т.), *Полвонқўл* (Нам. в. Норин т.), *Тикариқ, Жаборсой* (Нам. в. Поп т.), *Бекбулоқ, Сутбулоқ // Суттибулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) каби.

Ўзбек тилидаги гидрокомонимларни қандай сув объекти номи асосида юзага келганлигига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

а) булоқ номларига нисбат берилган қишлоқ номлари: *Оқбулоқ, Шербулоқ* (Нам. в. Нам. т.), *Бекбулоқ, Сутбулоқ // Суттибулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Обишир* (Сурхон. в. Шўрчи т.), *Обираҳмат* (Тош. в. Бўстонлиқ т.), *Музбулоқ* (Жиз. в. Ғаллаорол т.) каби;

б) ариқ номларига нисбат берилган қишлоқ номлари: *Шўрариқ* (Нам. в. Норин т.), *Тикариқ* (Нам. в. Поп т.), *Балаңдариқ, Шалдирама* (Нам. в. Уйчи т.), *Ораариқ* (Нам. в. Чортоқ т.), *Дуоба* (Нам. в. Чуст т.), *Қизариқ* (овул-Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Жўйдам* (Фар. в. Фар. т.) каби;

в) қўл номларига нисбат берилган қишлоқ номлари: *Дамқўл* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Қаранқўл* (Нам. в. Косонсой т.), *Балиқликқўл // Балиққўл* (Нам. в. Чортоқ т.), *Аччиққўл* (Фар. в. Ўзбекистон т.) каби;

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.-240 б.; Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994.-86 б.; Дўсимов З. Хоразми топонимлари. -Тошкент: Фан, 1985.-104 б.; Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталади? -Тошкент: Фан, 1989.-100 б.

г) сой номларига нисбат берилган қишлоқ номлари: *Жабборсой* (Нам. в. Поп т.), *Резаксой* (Нам. в. Чуст т.), *Гумсой* (Жиз. в. Фаллаорол т.), *Уйғурсой* (Нам. в. Поп т.) каби;

д) дарё номига нисбат берилган қишлоқ номлари: *Норинкапа* (Нам. в. Норин т.) каби.

е) дарё номига нисбат берилган шаҳарча номлари: *Қашқадарё* (Қашқа. в.), *Сайхун* (Сир. в.) каби.

Гидроэкклезионимлар. Экклезионим (<грек. *eklektikos*-ийфилиш жойи, черков+опота-ном) - масжид, ибодатхона, зиёратгоҳ ва муқаддас жойларнинг атоқли номи. *Экклезионимлар* ҳам топонимларнинг бир тури.¹

Сув объектларига нисбат бериб номланган масжид, ибодатхона ва бошқа муқаддас жойларнинг номлари гидроэкклезионимлар деб юритилади. Ўзбек тили гидронимиясида *Алларик* (Нам. в. Уйчи т., Уйчи ш.), *Балиққўл масжиди* ва *Балиққўл зиёратгоҳи* (Чортоқ т. Балиққўл қ.), *Тошҳовуз* (масжид - Нам. в. Учқўрғон т.), *Жўйнав* (масжид - Бух. в. Шофиркон т.) каби гидроэкклезионимлар мавжуд.

Алларик асли Наманган вилоятининг Уйчи тумани Уйчи шаҳарчасидаги арик номи. Масжид ана шу арик бўйида жойлашганлиги нисбат бериб, *Алларик масжиди* деб аталган.

Балиққўл асли Наманган вилоятининг Чортоқ тумани *Балиққўл* қишлоғидаги қўл номи. *Бандикушод*, *Оқтерак* ариқларига сув берувчи, булоқ сувларидан ҳосил бўлган, қўл балиқлар билан тўлалигига нисбат бериб *Балиққўл* деб аталган. Гидроним *Балиқликўл* шаклида ҳам қўлланади. Кейинчалик қишлоқ, қўл, атрофидаги зиёратгоҳ ҳам *Балиққўл* деб аталган.

Гидронекронимлар. Некроним (<грек. *Nekro* - «мерос», «қабристон» + *опота* - ном) - қабристон ва мазор номи. *Гидронекронимлар* - сув объектларига нисбат бериш асосида номланган, қабристон, мазор номларидир. Ўзбек номшунослигида некронимлар, жумладан, гидронекронимлар

¹ Подольская Н.В. Курсатилган лугат, 235-б.

тўпланмаган ва айрим тадқиқотларни ҳисобга олмаганда деярли ўрганилмаган.¹

Ўзбек тили топонимиясида гидронекронимлар ҳам мавжуд. Масалан, *Дамкўл* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Қизилбулоқ* (Нам. в. Уйчи т. Ёркатай қ.), *Тошбулоқ* (Нам. в. Чуст т. Шоён-Баймоқ қ.), *Қизилбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) каби.

4.3. ЎЗБЕК ТИЛИ ГИДРОНИМЛАРИНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

Топонимларнинг, жумладан, гидронимларнинг тузилишига кўра турлари, топонимик, гидронимик модель типлари топонимик тадқиқотлар доирасида Т.А.Бегжанов, К.Абдимуратов, О.Т.Молчанова, Э.М.Мурзаев, О.Бозоров, Н.Охунов, З.Дўсимов, Т.Нафасов, Л.Г.Каримоваларнинг ишларида тадқиқ этилган.² Мазкур тадқиқотларда топонимлар, жумладан, гидронимларнинг морфологик тузилишига кўра турлари талқини борасида бир неча хил қарашлар кузатилади.

Туркий тилларга оид топонимларнинг грамматик хусусиятлари, хусусан, тузилишига кўра тип ва турлари биринчи марта Г.Е.Карнилов, Г.И.Донидзелар томонидан ўрганилган. Г.Е.Карнилов агглютинатив тилларга, жумладан, туркий тилларга хос топонимларнинг таркиби ва тузилишига кўра қуйидаги уч типга бўлади:

¹ Аслонов А. Шофиркон некронимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999.-№4.-Б.63-65.

² Қаранг: Бегжанов Т.А., Абдимуратов К. Структура каракалпакских топонимов // С Т., 1971.- №6.-С.85-88., Молчанова О.Т. О компоненте «сай», «чай» в географических наименованиях // Проблемы теории и метод. яз.-Ярославль, 1976.- С. 100-108. -Элемент «тай» в топонимии Средней Азии и смежных территорий // Ономастика Средней Азии.-Москва, 1978.- С. 81-85.; Мурзаев Э.М. Аппеллятивы в топонимах Средней Азии // Ономастика Средней Азии.- Фрунзе: Илим, 1980.-С. 198-211.; Бозоров О., Охунов Н. Сложные ойконимы Ферганской области // Ономастика Узбекистана. - Ташкент: Ўқитувчи, 1987.-С 20-21; Охунов Н. Қўкон групп районолари топонимиясининг баъзи грамматик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.- Тошкент: Фан, 1971.-С. 116-122.;-Қўшма топонимлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.- Тошкент, 1975.- С. 212-218.; Дўсимов З. Хоразм топонимлари.- Тошкент: Фан, 1985.-Б. 43-59.; Нафасов Т. Сон+от конструкцияли топонимлар // Қарши Давлат педагогика институти профессор-ўқитувчилари илмий конференциясининг тезислари.- Қарши, 1967.-С.65-66; Каримова Г.Г. Топонимларнинг морфологик тузилиши (Шимолий ўзбек шевалари материали асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969.- №5.- С. 80-81.

- 1) фақат географик терминлардан иборат топонимлар;
- 2) атрибутив синтагмадан иборат топонимлар;
- 3) эллипс номлар.¹

Г.И.Донидзе барча туркий топонимларни тузилишига кўра бир сўзли ва кўп сўзли топонимларга ажратади: бир сўзли номларни эса аффиксли ва аффиксиз номлар каби гуруҳларга бўлади.²

Т.Нафасов Қашқадарё топонимлари тадқиқига бағишланган номзодлик диссертациясида жой номларини содда ва мураккаб топонимларга бўлади.³ Кейинчалик олим топонимларни грамматик тузилишига кўра уч типга бўлади:

- 1) географик терминлардан иборат топонимлар;
- 2) бир компоненти белги билдирувчи сўзлардан, бошқа компоненти географик терминлардан иборат топонимлар;
- 3) барча компонентлари географик терминлардан иборат топонимлар.⁴

Т.Нафасовнинг бу таснифи ҳақида С.Қораев фикр юритиб: «Т.Нафасов таснифининг биринчи бандини биргина географик терминдан «эмас», «биргина сўздан иборат топонимлар» деб ўзгартирилса тўғри бўларди, чунки бундай топонимлар киши исмидан, лақабидан, ўсимлик, ҳайвон номидан иборат бўлиши ҳам мумкин», -деб кўрсатади.⁵

А.А.Камолов морфологик тузилишига кўра гидронимларнинг уч типини кўрсатади ва ўз навбатида уларнинг ҳар бирини бир неча гуруҳга ажратади:

1. Географик терминдан ташкил топган гидронимлар: *Изел (дарё), Каран (дарёнинг музламайдиган жойи), Айир (дарё тармоғи, дарё)* ва бошқалар.

¹ Карнилов Г.Е. О типах топонимов в агглютинативных языках // Вопросы языкознания, 1967.-С. 121-128.

² Донидзе Г.И. О грамматической характеристике тюркских топонимов.- Ономастика Поволжья.-Горький, 1971.-С.122-126.

³ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. (АН Уз ССР. Инст яз. и лит.)-Ташкент, 1968.-С.9.

⁴ Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи.-Тошкент: ТДПИ нашр., 1985.-Б.19.

⁵ Қораев С. Ўзбек ойконимларида сўз ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995.-№ 5-6.-Б.41.

2. Атрибутив бирикма тарзидаги гидронимлар. Бундай гидронимларнинг аниқланмиш қисми географик термин, аниқловчи қисми сифат, от, сон, феъл ва бошқа сўз туркумлари билан ифодаланиши кўрсатилган.

3. Эллиптик гидронимлар - объектни кўрсатувчи терминга тўғри келмайдиган номлар: *Ақтау йылгаты - Оқтов дарёси* каби.

А.А.Камолов эллиптик гидронимларнинг морфологик таркибига кўра содда ва қўшма номларга бўлади.¹ Кўринадики, у топонимларнинг тузилишига кўра таснифлашда Г.Е.Карнилов анъаналарига мувофиқ иш тутади.

Р.З.Шакуров географик номларнинг морфологик таркибига кўра икки турга:

1) содда (бир сўздан ташкил топган) ва 2) мураккаб (икки ёки undan ортиқ сўздан ташкил топган) номларга бўлади.²

Қорақалпоғистон ва Жанубий Қирғизистон топонимларининг тузилишини ўрганган К.Абдимуратов, К.Конкобаевлар географик номларни содда ва қўшма топонимлар каби икки гуруҳга ажратадилар.³ Б.Х.Мусукаев эса бу таснифга учинчи гуруҳ - таркибли (составли) номларни киритади.⁴

З.Дўсимов топонимларнинг тузилишига кўра таснифини структурал-типологик тасниф, деб атайди ва бу жиҳатдан топонимларни қуйидагича гуруҳлайди:

1. Аффиксиз топонимлар ва туб номлар: *Қалъа Алан, Бўз, Жам, Адақ* каби.

2. Аффиксал топонимлар ёки ясама номлар: *Туячи, Кўсалар, Тошлоқ, Тангзор*.

3. Префиксал топонимлар: *Пойариқ, Беватан, Сардаҳа*.

¹ Камолов А.А. Данные гидронимии к проблеме этногенеза башкир // Археология и этнография Башкирии. - Уфа, 1971. -Т.4. -С. 287-290.

² Шакуров Р.З. Структура башкирских топонимов (на материале географических названий бассейна р. Демы). - Неког.вопр.лекс. и грам. тюрских язык.-Москва, 1973.-С.57-70.

³ Каранг Абдимуратов К., Бегжанов Т.А. Структура каракалпакских топонимов // СТ., 1971, №6.-С.85-88.; Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд.филол.наук.-Нухус, 1966.-С. 7; Конкобаев К. Структура киргизских географических названий // Ономастика Средней Азии. Вып.2.-Фрунзе: Илим, 1980.-С.246-261.;-Топонимия Южной Киргизии.-Фрунзе: Илим, 1980.-172 с.

⁴ Каранг Мусукаев Б.Х. Топонимы Баксанского и Чегемского ущелий Кабардино-Балкарской АССР (Лингвистический анализ): Автореф.дис. ... канд.филол.наук.-Алма-Ата, 1980. - 29 с.

4. Индикаторли топонимлар ёки топоним-композитлар. Муаллиф изоҳича, бундай номлар ўзига объект ёки унинг бирор хусусиятини кўрсатувчи топонимик индикаторлар (аниқлагичлар)ни бирлаштирган ҳолда келади: *Бекобод, Узунқўл, Ўрта Чирчиқ* каби. Унингча, бу гуруҳга тожикча изофали номларни ҳам киритиш мумкин: *Шаҳрисабз, Денов, (Деҳинав), Китоб (Кифти об)* каби.

5. Бирикмали топонимлар.

3.Дўсимов кўрсатишича, бундай номлар бутун туркий тилларга хос бўлиб, объект ҳақида бирор ҳодисани ёки унинг хусусиятини ифодалайди: *Қўйқирилган қалъа, Одам ўлган қўл, Қизкетган (канал)* ва ҳ.к.¹

Мазкур таснифда гуруҳларнинг номланишида грамматик анъаналарга мувофиқлик бузилган, «Индикаторли топонимлар» гуруҳида топоформат ва индикатор аралаштириб юборилган, гуруҳларга берилган изоҳга кўра, «Бирикмали топонимлар» гуруҳига кириши лозим бўлган *Ўрта Чирчиқ* топоними индикаторли топонимлар гуруҳига киритилган. Бизнингча, префикс ҳам аффикслигига кўра 2-, 3-гуруҳларни бирлаштириб «Аффиксли топонимлар» деб номланса, мақсадга мувофиқ бўларди. Шунингдек, *Пойариқ* топонимидаги *пой* префикс эмас. Тожикча изофали номларни ҳам бирикмали топонимлар сирасига киритилса тўғрироқ бўларди.

3.Дўсимов, бошқа бир ўринда, Хоразм топонимларини морфологик структурасига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1. Аpellятив номлар. 2. Формантли номлар. 3. Индикаторли номлар.²

Бу тасниф аввалгисидан анча мукамалроқ.

Х.Холмўминов Бойсун микротопонимияси асосида топонимларни тузилишига кўра уч турга ажратади:

1) содда номлар; 2) қўшма топонимлар; 3) мураккаб номлар.

¹ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978.-№1.-Б.19-20.

² Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Тошкент: Фан, 1985.-Б.37-53.

Х.Холмўминов, аввалги тадқиқотлардан фарқли тарзда, қўшма топонимларга композиция усули билан ясалган қўшма ҳамда жуфт номлар киришини кўрсатади ва мисол сифатида *Дортош, Фотимабулоқ, Кулқамиш, Бибиширин, Калламосор, Арабқишлоқ, Арабтепа, Кўктепа, Узунқудуқ, Шўроб, Навбоғ, Қизилҳовуз* номларини келтиради, бироқ бу номлар ичида жуфт номлар йўқ. Ўзбекистон топонимиясида жуфт таркибли номлар жуда кам кузатилади.

Тадқиқотчи мураккаб номлар терминини ҳозирги тилда содда кўринишга эга бўлса ҳам, келиб чиқишига кўра қўшма компонентли ва маъноси қоронғилашган номлар, деб изоҳлайди. Далил сифатида Бойсун топонимиясига оид *Кангни, Паданг, Тангмуш, Гургил, Чагсул, Чагат, Саримас, Етмон, Кофрун, Хўжадияк* номларини келтиради.¹

Бизнингча, Х.Холмўминов содда номлар, қўшма топонимлар, мураккаб номлар терминлари ўрнида содда таркибли топонимлар, қўшма таркибли топонимлар, мураккаб таркибли топонимлар терминларини қўллаши мақсадга мувофиқ бўларди.

Н.Бегалиев эса содда гидронимларни «туб ва ясама сўзлар (аффикслар ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар) дан ҳосил бўлган гидронимлар» деб таърифлайди-да, содда гидронимларнинг қуйидаги икки турга бўлинишини кўрсатади:

- 1) содда маҳсулсиз (ёки туб) гидронимлар;
- 2) содда маҳсулдор ёки аффиксал гидронимлар.²

Бизнингча, бу ўринда содда гидронимларга тўғри таъриф берилгани ҳолда, гидронимларни маҳсулсиз ёки маҳсулдор турларга ажратилиши асоссизроқ, одатда сўз ясовчи аффиксларгина маҳсулдор (унумли-Н.У.) ва маҳсулсиз (унумсиз-Н.У.) аффиксларга ажратилади. Гидронимлар маҳсулсиз ва маҳсулдор бўлмайди.

¹ Қаранг. Холмўминов Х. Бойсун район микропонимикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989.-№6.-Б.60-61.

² Бегалиев Н. Уша диссертация, 62-64-бетлар.

Юқорида келтирилган, топонимларнинг морфологик тузилишига оид таснифлар таҳлиладан кўринадик, бу таснифлар ёндашув асосининг ва тасниф натижасида юзага келган гуруҳларининг турличалиги билан характерланади. Қисқаси, тасниф хусусиятини, асосини белгилашда ҳам, топонимларни гуруҳлашда ҳам умумийлик йўқ.

Бизнингча, ўзбек топонимикасидаги топонимларнинг морфологик тузилишига доир таснифларнинг ёндашув асоси ва характерига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ясалиш усули ва моделига асосланган таснифлар.

2. Ясовчи воситаларга ва таркибий тузилишига асосланган таснифлар.

3. Таркиби ва таркибидаги луғавий бирликларга асосланган таснифлар.

Топонимлар, жумладан, гидронимлар - тил бирлиги. Шундай экан, топонимларнинг тузилишига кўра таснифи ҳам сўзларнинг тузилишига кўра таснифидан фарқланмаслиги лозим.

Топонимнинг тузилиши деганда унинг морфологик таркиби тушунилади. Топонимнинг морфологик тузилиши - номнинг морфемалардан: луғавий асос ва ясовчи аффикс; луғавий асос ва топонимик аниқлагич ёки луғавий асос ва топоформантдан иборат таркиби.¹ Шундай экан, топонимларнинг тузилишига кўра таснифида унинг таркибидаги морфемаларга, яъни луғавий асос, ясовчи аффикс, топоформант ва топонимик аниқлагичларни асосга олиш лозим. Юқоридаги таснифларга ижодий ёндашган ҳолда, ўзбек тили гидронимларнинг таркибий тузилишига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Содда таркибли гидронимлар.

2. Қўшма таркибли гидронимлар.

3. Мураккаб таркибли гидронимлар.

Таркиби биргина луғавий асосдан иборат сув объекти номи содда таркибли гидронимдир. Масалан, ариқ номлари: *Дамба* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Дўмор* (Нам. в. Норин т.), *Ингичка* (Нам. в.

¹ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. - Наманган, 2006. - Б.82-83.

Учқўрғон т.), *Капшон* (Нам. в. Нам. т.), *Чўмич* (Нам. в. Турақўрғон т.), *Мискин* (Нам. в. Чуст т.), *Фрат* (Нам. в. Чуст т.), дарё номлари: *Сўх* (Фар. в.), *Норин* (Нам. в.) каби.

Содда таркибли гидронимлар аффиксация ва конверсия усулида ясалади.

Бу типдаги гидронимларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) содда туб гидронимлар;
- 2) содда ясама гидронимлар.

Содда туб гидронимлар асосан апеллятивларнинг ономастик конверсия усули асосида гидронимга кўчишдан ҳосил бўлади. Содда туб гидронимларнинг луғавий асоси маъновий ва морфологик жиҳатдан турлича.

Ўзбек тили содда туб таркибли гидронимларини морфологик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) от асосли содда туб гидронимлар: *Хоним* (Нав. в. Кармана т.), *«Орзу»* (Нам. в. Янги. I.), *Қўрғон* (Нам. в. Чуст т.), *Баймоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Элатон* (Нам. в. Учқўрғон т.), *«Умид»* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Камар* (Нам. в. Мингбулоқ т.), *Дўмса* (Нам. в. Мингбулоқ т., Гуртепа қ.), *Дўлана* (Нам. в. Чуст т.), *Дехқон*, *Жўрабой* (Анд. в.-каналлар);

2) сифат асосли содда туб гидронимлар: *Нишоб* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Ўрта* (Нам. в. Чуст т.), *Миёна* (Нам. в. Чуст т.), *Ингичка* (Нам. в. Учқўрғон т.), *Ясси* (Анд. в.) каби;

3) феъл асосли содда туб гидронимлар: *Қайнар* (Нам. в. Янгиқўрғон т.) каби.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ўзбек тилидаги содда туб гидронимларнинг асосий қисмини морфологик жиҳатдан от асосли номлар ташкил этади, феъл асосли содда туб гидронимлар эса жуда кам.

Содда ясама гидронимлар. Ўзбек тили гидронимиясида содда таркибли ясама номлар ҳам учрайди. Уларнинг таркиби луғавий асос ва ясовчи аффиксдан иборат бўлади. Масалан, *Қайирма* (Нам. в. Чортоқ т., Бештол қ.-арик), *Қайтарма* (Нам. в. Чуст т., Ғова қ.-арик), *Ёйилма* (Жиз. в. Жиз. ш. - сой) каби.

Содда ясама гидронимлар аффиксация усули билан турли сўз туркумларига мансуб сўزلардан ясалади, бироқ ўзбек тили гидронимиясида уларнинг миқдори камроқ. Тадқиқотимизнинг аввалги қисмида келтирилганидек, ўзбек тили гидронимиясида асосан *-ма*, *-лоқ*, *-ли*, *-лиқ*, *-ак* аффикслари воситада ясалаган содда ясама гидронимлар кузатилади.

Қўшма таркибли гидронимлар. Таркиби бирдан ортиқ луғавий асосдан иборат сув объекти номи қўшма гидронимлардир. Қўшма таркибли гидронимлар, композиция усули билан ясалади.

Қўшма таркибли гидронимларнинг ясалишида *кўл*, *сой*, *ариқ*, *дарё*, *булоқ*, *жўй*, *қудуқ*, *арна*, *ёп* каби апеллятив гидронимик аниқлагичлар фаол қўлланади. Улар қўшма, шунингдек, мураккаб топонимларнинг маъно томонини аниқловчи қисмлардир. Бу, айниқса, қуйидаги гидронимларда яққол кўринади: *Чортоқсой*, *Косонсой*, *Кучаласой*, *Дамариқ*, *Қўтирбулоқ* (Нам. в.) каби.

Ўзбек тили гидронимик тизимида қўшма таркибли гидронимлар миқдоран кўп. Масалан, биз Наманган вилояти ҳудудидан тўплаган 1000 дан зиёд гидронимларининг 500 дан кўпроғи қўшма гидронимлардир. Бу гидронимлар ясашда, яратишда аниқлик ва мантиқийликка интилиш маҳсулидир. Қўшма таркибли гидронимларнинг морфологик таркибида иккинчи компонент сифатида асосан гидронимик аниқлагичлар қўлланади. *Тошариқ*, *Чортоқсой*, *Косонсой*, *Сўталбулоқ*, *Иссиқзакан*, *Қорадарё* каби.

Ўзбек тили қўшма таркибли гидронимларининг морфологик асоси ва шаклланиш моделига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

I. от + от:

1) антропоним + гидронимик аниқлагич: *Жабборсой* (Нам. в. Поп т.), *Усмонариқ* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Алихонсой* (Нам. в. Чортоқ т.), *Мусулмонқул ариғи* (Анд. в. Сиза, *Чинобод* қ.) каби;

2) топоним + гидронимик аниқлагич: *Намангансой* (Нам. в. Нам. ш.), *Чортоқсой* (Нам. в. Чортоқ т.), *Косонсой* (Нам. в. Косонсой т.), *Навкентсой* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Фовасой* (Нам. в. Чуст т.), *Олмоссой* (Нам. в. Чуст т. Олмос қ.), *Ахчасой* (Нам. в. Чуст т.), *Бекободсой* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Чустсой* (Нам. в. Чуст т.), *Шахрихонсой* (Нам. в., Анди. в.), *Исфара дарёси* (Фар. в.), *Лағон канали* (Фар. в. Бешариқ т.) каби;

3) этноним + гидронимик аниқлагич: *Ўзбекариқ* (Нам. в. Учқўрғон т. Қайқи қ.), *Қозоқариқ* (Нам. в. Норин т., Пахта қ.), *Қалмоқариқ* (Нам. в. Косонсой т.), *Хитойсой* (Нам. в. Косонсой т.), *Наймансой* (Фар. в. Данғара т.), *Уйшинёп*, *Қорақалпоқёп* (Қорақал. Рес. Амударё т.), *Қипчоқарна*, *Мангитарна* (Қорақал. Рес. Амударё т.) каби.

II. Сифат + от (сифат-гидронимик аниқлагич): *Эгриариқ* (Нам. в. Косонсой т., У.Юсупов қ.), *Ингичкаариқ* (Нам. в. Норин т., Пахтақишлоқ қ.), *Яйдоқариқ* (Нам. в. Норин т., У.Юсупов қ.), *Совуқбулоқ* (Нам. в. Чуст т., Ахча қ.), *Жилжирбулоқ* (Нам. в. Чуст т.), *Пастариқ* (Нам. в. Чуст т. Ахча қ.), *Балаңдариқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Гумбазариқ* (Нам. в. Уйчи т., Ёркатай қ.), *Илонли ҳовуз* (Нам. в. Поп т., Кечит қ.), *Ойдинбулоқ* (Нам. в. Чуст т., Каркидон қ.), *Саодатли булоқ* (Нам. в. Чуст т., Фова қ.), *Сассиқбулоқ* (Нам. в. Уйчи т.), *Мойлисой* (Анд. в.), *Илонлиқўл* (Тош. в. Бекобод т., Янгиҳаёт қ.), *Ингичкасой* (Сам. в. Нуробод т.), *Каттасой* (Сам. в. Қўшработ т.), *Новалисой* (Тош. в. Бўстонлиқ т.) каби.

III. Сон + от: *Мингбулоқ* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Сежўя* (Нам. в. Чуст т., Варзик қ.), *Ўнбулоқ* (Нам. в. Косонсой т., Узунқишлоқ қ.) каби.

IV. Равиш+от: *Камариқ* (Нам. в. Чуст. Т., Ахча қ.); от + равиш + от: *Сувозариқ* (Нам. в. Чуст. т., Ахча қ.) каби.

Шунингдек, қўшма таркибли гидронимлар сирасига изофали бирикмадан ясалган номлар ҳам киради.

Изофа термини арабча бўлиб, «қўшиш ва боғлаш» деган луғавий маъноларни англатади. Аниқланмиш билан аниқловчи,

қаралмиш ва қаратқич муносабатларини ифодаловчи тушунча изофа деб аталади.¹

Изофа қўшиш, кўпайтириш демақдир. Ҳозирги тожик тилида, умуман, эрон гуруҳи тилларида ҳам сўзларнинг аниқловчили алоқага киришуви изофа таркиби (таркиби изофа) деб аталади. Шунингдек, изофа таркибини ташкил қилган қисмларнинг ўзаро боғланишини таъминловчи *-и, -йи* кўрсаткичлари ҳам изофа дейилади.²

Тожик адабий тилида сўзларнинг атрибутив-адъектив боғланиши изофали тузилмани юзага келтиради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида, жонли сўзлашувда ва турли шева, лаҳжаларда, ўзбек бадий адабиётида изофали бирикмалар кўп учрайди. Масалан, *моҳи чехра, тахти равон, рўйи жаҳон, онайи зор, таржимай ҳол, гултожихўроз, суҳбати чор* каби.

Форс - тожик тили таъсирида юзага келган мазкур синтактик ҳодиса ҳозирги ўзбек адабий тилининг оддий лексик сатҳидагина эмас, ономастик сатҳида ҳам кузатилади. Форсий изофа асосида яратилган номлар ўзбек тили гидронимиясида ҳам учрайди. Масалан, *Жўйитик, Чашмаи донур, Чашмаи арабҳо, Жўйносиё, Жўйитуркон* (Нам. в.) каби. Ўзбекистон Республикаси топонимиясига оид *Жўйилангар* (Сир. в. Янгиер т.-қишлоқ), *Жўйбор* (Бух. ш.-мавзе), *Жўйи қўрчи* (Сам. в. Каттақўрғон т.-қишлоқ), *Обишир* (Сурхон. в. Шўрчи т.), *Лабируд* (Бухоро в.), *Рўйибозор* (Бухоро в. Когон т.) каби топонимлар ҳам форсий изофа асосида яратилган.

Мураккаб таркибли гидронимлар. Ўзбек тили гидронимларининг бир қисмини мураккаб таркибли гидронимлар ташкил этади. Н.Бегалиев бундай гидронимларни составли (таркибли) гидронимлар деб атайди. У бундай номларнинг асосий қисмини икки компонентли номлар, баъзида уч ва ундан ортиқ компонентли номлар ташкил этишини кўрсатади.

¹ Ҳаринг Жуманиёнов Р. Эски ўзбек ёзуви. -Тошкент: Ўқитувчи, 1989.-Б.129.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси Тошкент 2002. 4-ж. -Б.100.

² Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Фан, 1976. II-т. -Б. 39.

Предикатив муносабатдан ясалган бундай номларнинг биринчи компоненти ҳаракат субъектини, иккинчи компоненти ҳаракатнинг ўзини билдиради. Топонимикада бундай турдаги номлар ифодаланиш материалига кўра феъл гидронимлар деб юритилади.¹

Н.Бегалиевнинг бу таснифига ва изоҳига тўла қўшилиб бўлмайди. Аввало, мазкур гуруҳни «Составли (таркибли) гидронимлар» деб номланиши мулоҳаза талаб. Состав (таркиб) термини кўпроқ морфемаларга, асос морфемаларга нисбатан қўлланади. Муаллиф изоҳланганидек, асосан икки компонентли сув объекти номлари составли гидронимлар сирасига кирар экан, қўшма гидронимларнинг деярли барчаси икки компонентдан таркиб топганлигига кўра составли гидронимлар гуруҳига кириши лозим. Кўринадики, у қўллаган қўшма гидронимлар ва составли гидронимлар терминларида ўзаро изчиллик, термин остидаги изоҳларни эътиборга олмаганда фарқланиш йўқ. Шунингдек, составли гидронимлар сирасига киритиладиган гидронимларнинг доираси кенгрок.

Яна бир мулоҳаза: Н.Бегалиев келтирганидек, топонимикада бундай сув объекти номларини феъл гидронимлар деб аталишига ҳам қўшилиб бўлмайди.

Феъл туркумидан ясалган жой номлари, сув объекти номлари феъл топоним, феъл гидроним ҳисобланади.² Мураккаб таркибли гидронимлар фақат феъл туркумига мансуб сўздан ясалмаган, улар гап ёки бирикма шаклида бўлади. Шундай экан, уларни феъл гидронимлар деб аталиши ҳам мантиқан тўғри эмас.

Бизнингча, мураккаб таркибли топонимлар содда ва қўшма типдаги топонимлардан фарқ қилиб, бирикмага, айрим ҳолларда гапга тенг бўлади.

Сўз бирикмаси ва гап шаклидаги сув объекти номлари мураккаб таркибли гидронимлар ҳисобланади. Масалан,

¹ Бегалиев Э. Уша диссертация. 73-б.

² Бегалиев Э., Улуков Н. Уша дугат. 88-бет

*Бозоруст*и кўприги (Нам. в. Учқўрғон ш.), *Бозорбоши* кўприги (Нам. в. Чортоқ ш.), «*Навбахор*» насос станцияси (Нам. в. Косонсой т., Қўқимбой қ.), «*Туркистон*» насос станцияси (Нам. в. Нам. т.), *Шимолий Фарғона канали* (Нам. в.), *Аму-Бухоро машина канали* (Бухоро в.), *Аму-Занг канали* (Сурхон в.), *Жанубий Сурхон сув омбори* (Сурхон в.) каби.

Ўзбек тили мураккаб таркибли гидронимларини шаклий тузилишига кўра ўз ичида қуйидаги типларга ажратиш мумкин:

1. **Бирикма шаклидаги гидронимлар:** *Жонкўзи ариғи* (Нам. в. Уйчи т.), *Катта Ўлмас ариғи* (Нам. в. Норин т.), *Кўлқармоқ ариғи* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Навкентсой селхонаси* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Эски Зарбоб коллектори* (Нам. в. Уйчи т.), *Катта Фарғона канали* (Нам. в., Фар. в., Анд. в.), *Тошотарбува булоғи* (Нам. в. Чуст т.), *Юқори маҳала булоғи* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.) каби.

Ўзбекистон гидронимиясида ҳам бирикма шаклидаги гидронимлар салмоқли ўрин тутади. Масалан, *Сангардак шаршараси* (Сур. в.), *Султон Санжар сув омбори* (Хор. в.), *Сувёрган қули* (Қорақал. Рес. Тўрткўл т.), *Сартқўрғон тўғони* (Фар. в.), *Тахиатош гидроузели* (Қорақал. Рес.), *Тўпаланг сув омбори* (Сур. в. Узун т.), *Чордара сув омбори* (Жиз. в.), *Чимқўрғон сув омбори* (Қашқа. в.) каби.

Ўзбек тилида бирикма шаклидаги мураккаб таркибли гидронимлар аниқловчи-аниқланмиш характерига эга бўлиб, морфологик жиҳатдан қуйидаги таркибий тузилишига эга:

а) атоқли от (антропоним, топоним) + турдош от (гидронимик аниқлагич): *Тудамайиз булоғи* (Нам. в. Чортоқ т. Гулдиоров қ.), *Ражаббува булоғи* (Нам. в. Чуст т. Машхад қ.), *Қоратой жилғаси* (Нам. в. Янгиқўрғон т. Навкент қ.), *Бештол селхонаси* (Нам. в. Чортоқ т. Бештол қ.), *Тўриқ селхонаси* (Нам. в. Чортоқ т. Тўриқ қ.), *Эскиер сув омбори* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Қайроққум сув омбори* (Фар. в.), *Мусулмонқул ариғи* (Анд. в.) каби;

б) атоқли от + атоқли от + турдош от (гидронимик аниқлагич): *Қорабоғ - Мучум коллетори* (Нам. в. Чортоқ т.), *Ҳисорак-Шўркент зовури* (Нам. в. Чуст т.), *Сўх-Исфара коллетори* (Фар. в.) каби.

Бундай гидронимларда сув объектининг ўрнини: бошланиши, туташи ва йўналишини ифодаловчи атоқли отлар жуфт ҳолда қўлланади.

в) сифат + атоқли от + турдош от (гидронимик аниқлагич): *Жанубий Фарғона канали* (Фар. в.), *Шимолий Фарғона канали* (Нам. в.), *Катта Наманган канали* (Нам. в. Нам. ш.), *Катта Фарғона канали* (Нам. в., Анд. в., Фар. в.), *Катта Андижон канали* (Анд. в.) каби.

Бу типдаги гидронимлар кўпроқ йирик сув объектларини ифодалайди. Уларнинг таркибида асосан *жанубий, шимолий, ғарбий, шарқий, катта, эски* каби сифатлар қўлланади ва сув объектининг ўрнини, оқим йўналишини, ҳажмини ифодалайди. Масалан, *Жанубий Сурхон сув омбори* (Сурхон. в.), *Чап қирғоқ Қорасув канали* (Тош. в.), *Жанубий Мирзачўл коллетори* (Сир. в., Жиз. в.) каби.

2. Гап шаклидаги мураккаб таркибли гидронимлар: *Қирғизўлди* (Нам. в. Янгиқўрғон т.), *Тангитоқди* (Нам. в. Чортоқ т. Тўриқ қ.), *Мурўлди* (Нам. в. Поп т.), *Борсакемас* (Қорақал. Рес.-ярим орол) каби.

Гидронимларнинг қисқартма шакллари. Гидронимияда гидронимларнинг қисқартма шаклларда қўлланиши ҳам кузатилади. Одатда қисқартма қўшма сўзлар (аббревиатуралар) аббревация усули билан ҳосил қилинади, бироқ аббревация сўз ясалиши эмас. Ҳозирги ўзбек адабий тилига рус тилидан 1920 йилларда қабул қилинган аббревация усули апеллятив сатҳдагина эмас, ономастик сатҳда ҳам кузатилади. Масалан, *БАМ - Байкал-Амур магистрали, АҚШ - Америка қўшма штатлари, НамДУ - Наманган давлат университети, БМТ - Бирлашган Миллатлар Ташкилоти* каби.

Қисқартма шаклидаги ўзбек тили гидронимлари асосан ҳарфий қисқартмалар шаклида учрайди: *ШФК-Шимолий Фарғона канали, КНК-Катта Наманган канали, КАК-Катта Андижон канали, КФК-Катта Фарғона канали, ММЗ-Марказий Мирзачўл зовури, ЖФК-Жанубий Фарғона канали* каби. Қисқартма шаклидаги ўзбек тили гидронимлари мураккаб таркибли сув объекти номларининг рус тилидаги СФК, БНК, БАК, БФК каби муқобилларига тақлидан яратилган. 1990 йилга қадар юқорида келтирилган сув объектлари оқим йўналишларида, уларга қурилган кўприкларда гидронимларнинг ана шу русча қисқартма шакллари осиқ турарди. 1989 йил 21 октябрида ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши натижасида мазкур гидронимларнинг қисқартма шакллари ҳам ўзбекчалаштирилди.

Далиллардан кўринадики, ўзбек тили гидронимиясида қисқартмалар асосан йирик сув объекти номларига, аниқроғи, канал, коллектор номларига хос бўлиб, уларнинг миқдори жуда оз. Чунончи, С.Қораевнинг Ўзбекистон сув иншоотларига доир имло луғатида 13 та гидронимнинг қисқартма шакли берилган,¹ Фарғона водийси гидронимияси да эса 5 та гидронимнинг, яъни канал номларининг қисқартма шакли кузатилади.²

Ўзбек тили гидронимларининг қисқартма шакллари ўзи ифодаляётган сув объектини кўрсатувчи белги сифатида йўлларда, туман сув хўжалиги хариталарида, маъмурий хариталарда, яъни асосан расмий муомалада қўлланади. Уларнинг миқдоран камлигини шу билан изоҳлаш мумкин.

Гидронимларнинг қисқартма шаклларида уларнинг қисқарган шакллари ва айрим сув объектларига хос шартли қисқартмаларни фарқлаш лозим. Ўзбек тилидаги йирик сув объектларининг номлари тарихий манбаларда ва бадий асарларда қисқарган шаклда қўлланиши ҳам кузатилади: *Сир-Сирдарё, Чир-Чирчиқ, Сурхон-Сурхондарё, Аму-Амударё* каби.

¹ Қораев С. Ўзбекистон Республикаси гидротехника иншоотлари номлари давлат тилида: кирилл ва лотин ёзувларида. ТККЙНҚ 13-051-02. – Тошкент: Ўзгеодезкадастр. 2001. – Б. 15.

² Қаранг Улуков И. Наманган вилоятидаги сув объекти номларининг имло луғати. Наманган. 2008. – Б. 48.

Бадий нутқда гидронимларнинг бундай қисқарган шакллари услубий мақсадларда қўланади.

Авваллари, аниқроғи, 1989 йил 21 октябрига, ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга, қадар айрим сув объектлари шартли қисқартмалар-маълум ҳарфлар ва рақамлар билан ҳам ифодаланган: *Р-1, Р-2, П-1, П-2, Л-1, Л-2* каби.

Вилоят, туман сув хўжалиги муассаси хариталарида, ҳужжатларида гидронимларни ифодаловчи бундай шартли қисқартмалар фаол қўлланган, сув объектини кесиб ўтувчи йўларда ҳам кузатилган ва айрим жойларда ҳатто маҳаллий нутқда атоқли отга айланиб кетган. Масалан, Наманган вилояти гидронимиясида *Р-1, М-1* шартли қисқартмаларида шундай ҳолат кузатилади.

Эрадин - Наманган вилояти Мингбулоқ туманининг Гуртепа қишлоғидаги канал номи. 1930-40-йилларда янги ўзлаштирилаётган Задарё (ҳозирги Мингбулоқ) тумани ҳудудида янги бунёд этилган сув объектлари кўплигидан уларни *Л-1, Л-2, П-6* каби шартли равишда ҳарф ва рақамлар билан белгиланган. Жумладан, Гуртепа қишлоғидаги каналга *Р-1* белгиси қўйилган. Маҳаллий аҳоли уни «эр адин» деб ўқиган ва талаффуз қилган. Натижада шартли белги атоқли номга айланиб, канал «Эрадин» деб аталадиган бўлди. Ҳозирда қишлоқнинг айрим кишиларидан мазкур ном ҳақида сўрасангиз тўла маълумотга эга эмас.

1992 йилда жой номларини, жумладан, сувликларнинг номларини қайта кўриб чиқиш жараёнида каналга узоқ йиллар Мингбулоқ туманида мироб бўлиб ишлаган Қосимов Осимбой хотираси учун Осимбой номи берилди. Ҳозирда ҳам канал туман сув хўжалиги бошқармаси ҳужжатларида, расмий муомалада Осимбой канали деб юритилса-да, маҳаллий аҳоли уни *Эрадин* деб атайдди.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Ўзбек тили гидронимларини тарихий-лисоний тадқиқ этиш жараёнида қуйидаги умумий хулосаларга келдик:

1. Бизни қуршаб турган объектив олам ўзаро узвий боғланган бир қанча микрооламларнинг муносабатидан ташкил топган бутунлиқдир. Бу бутунлик инсон онгида акс этади ва тил орқали ифодаланиб, оламнинг лисоний манзарасини ташкил этади.

2. Оламнинг лисоний манзарасида топонимлар алоҳида лексик-семантик гуруҳ сифатида ажралиб туради ва у ҳам, ўз навбатида, ички бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлган система сифатида кичик гуруҳларга бўлинади. Бу эса лисоний манзаранинг ва тилнинг ички тузилишининг кўпбосқичли шажаравий тузилишидан дарак беради.

3. Топонимлар системасида гидронимлар ва гидротопонимлар унинг таркибий қисми сифатида алоҳида ажралиб туради.

4. Гидронимлар ўзбек халқининг узоқ, қадимий тарихи, ҳаётий тажрибаси, синчков кузатишлари, ижодий тафаккури маҳсулидир.

Гидронимлар қадимийлиги, турғунлиги, яшовчанлиги билан характерланади ҳамда ўзбек халқининг тили, тарихи, этник тақомили, урф-одатлари, анъаналари, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий муносабатлари ҳамда Ўзбекистоннинг табиати, географияси, қадимий, замонавий гидротехникаси ва бошқалар ҳақида мукамал, ёрқин, қимматбаҳо, тарихий маълумот берувчи лисоний хазинадир. Шу боис ўзбек тилидаги гидронимларни илмий тадқиқ қилиш нафақат тилшунослик, балки табиатшунослик, тарих, этнография, археология, география, зоология каби фанлар учун ҳам қимматлидир.

5. Гидронимика - ономастиканинг илмий-назарий ва амалий соҳаси. Гидронимика илмий-назарий жиҳатдан гидронимларнинг яратилиши билан боғлиқ лисоний ва нолисоний омилларни, халқона ва илмий анъаналарни, луғавий -

маъновий, морфемик, ясалиш ва морфологик ҳамда худуднинг лаҳжавий хусусиятларини, имлосини, лисоний вариантларини; тилнинг апеллятив сатҳи билан гидронимик сатҳи, гидронимларнинг топонимларнинг бошқа турлари билан муносабатларини ўрганиши ҳамда амалий жиҳатдан гидронимларни тўплаш, тартибга солиш, гидронимларнинг имло, изоҳди, этимологик луғатларини яратиш билан шуғуланиши лозим.

6. Ўзбек тилида сув объектларини номлашда сув ва сув объектига хос табиий, географик, ўзбек халқига хос тарихий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий хусусиятлар ва бошқа омиллар мотивга олинган. Ўзбек тилида сув объекти ва иншоотлари топонимлар каби нисбийлик, негативлик ҳамда позитивлик тамойиллари асосида номланган бўлиб, бунда позитивлик тамойили фаол қўлланганлиги кузатилади. Бу сув объектларини номлашда кўпроқ сувга хос табиий, кимёвий ва сув объектига хос кенг маънодаги табиий-географик хусусиятлар мотив вазифасини бажарганлигини кўрсатади.

7. Ўзбек тили гидронимларининг лисоний шаклланишида гидронимик аниқлагичлар муҳим ўрин тутаети. Гидронимик аниқлагичлар турли мустақил сўз туркумларига оид сўзларга қўшилиб, уларни сув объекти ва иншоотларининг атоқли номини ифодалашга хослайди, қўшма ва мураккаб таркибли гидронимларнинг вужудга келишига асос бўлади ҳамда сув объектининг турини ифодалайди.

Ўзбек тили гидронимик аниқлагичлари тарихий-этимологик жиҳатдан, асосан, умумтуркий, форс-тожикча, қисман, арабча ва русча луғавий қатламга мансубдир.

8. Ўзбек тили гидронимларининг этимологик тадқиқи ўзбек тили тарихини, шева ва лаҳжаларини, тарихий такомилини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. *Сирдарё, Норин, Косонсой, Чирчиқ, Оқбура, Хонамак, Улуғнор* каби гидронимларнинг этимологик таҳлили ўзида суғд, мўғул, форс-тожик, туркий тил элементларини сақлаганлиги билан характерланади ҳамда ўзбек

тили гидронимлари фақат ўзбек тили негизида яратилмаганлигини, гидронимларни яратишда, ясашда тилнинг ўзидаги бирлик ҳамда воситалардан ташқари тилга ўзлашган бошқа хорижий тил бирликларидан ҳам лисоний материал сифатида фойдаланилганлигини кўрсатади.

9. Ўзбек тили гидронимлари хронологик жиҳатдан тарихий (*Сирдарё, Қашқадарё, Чирчиқ, Норин, Оқбура, Косонсой, Абдуллахон банди каби*) ва замонавий (*«Орзу», «Умид», «Мустақиллик», «Баҳор», «Гулзор» каби*) гидронимларга бўлинади. Тарихий гидронимлар сирасига мансуб этногидронимлар ўзбек халқининг этногенезиси, этник таркиби ҳақида ёрқин тарихий-лисоний маълумот беради. Ўзбек тили гидронимиясидаги сак, кушон, қарлуқ, турк, найман, сарой, қўғай, баймоқ, бағиш, қиёт, яшиқ, тўда каби этник гуруҳлар билан боғлиқ номлар фикримизнинг ёрқин далилидир.

10. Гидронимлар ясалишида тилнинг апеллятив сатҳига хос луғавий бирликлар иштирок этади. Ўзбек тилида гидронимлар ясашда аффиксация, композиция ва конверсия усулларидан фойдаланилади. Гидроним ясашда аффиксация нофаол, композиция ва конверсия фаол усуллар ҳисобланади.

11. Ўзбек тили гидронимлари тузилишига кўра содда таркибли, қўшма таркибли ва мураккаб таркибли гидронимларга бўлинади, миқдоран қўшма таркибли гидронимлар салмоқли ўрин тутаяди. Бу ҳам гидронимлар ясалишида конверсия усулининг фаол қўлланиши маҳсули бўлиб, гидронимлар ясалишининг ўзига хос хусусиятидир.

12. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари бўйича гидронимларни тўplash, ареал, қиёсий, тарихий жиҳатдан монографик планда лисоний тадқиқ этиш, «Ўзбек тили гидронимлари картотекаси»ни тузиш, «Ўзбек тили гидронимларининг изоҳли луғати», «Ўзбек тили гидронимларининг имло луғати» каби луғатлар яратиш ўзбек гидронимикасининг келгусидаги долзарб ва муҳим вазифаларидир.

МУНДАРИЖА

Кириш..... 3

1-боб. Гидронимлар ва уларнинг тадқиқи

- 1.1. Гидронимлар ва гидронимика тушунчалари хақида..... 5
1.2. Рус тилшунослиги ва туркологияда гидронимия тадқиқи..... 19

2-боб. Ўзбек тили гидронимларининг луғавий-маъновий хусусиятлари

- 2.1. Гидронимларнинг номланиш тамойиллари ва луғавий-маъновий таснифига доир тадқиқотлар таҳлили..... 44
2.1.1. Гидронимларнинг номланиш тамойиллари ва уларда оппозиция.... 44
2.1.2. Гидронимларнинг луғавий – маъновий таснифига доир..... 56
2.2. Фарғона водийси гидронимларининг луғавий-маъновий таснифи.. 61

3-боб. Ўзбек тили гидронимларининг хронологик таснифи ва этимологик таҳлили

- 3.1. Ўзбек тили гидронимларининг хронологик таснифи..... 97
3.2. Айрим микрогидроним ва макрогидронимларнинг этимологик таҳлили..... 107

4-боб. Ўзбек тили гидронимларининг ясалиши ва таркибий тузилиши

- 4.1. Ўзбек тили гидронимларининг ясалиши..... 151
4.2. Трансгидронимизация 168
4.3. Ўзбек тили гидронимларининг таркибий тузилиши..... 173

Умумий хулосалар..... 188

Шартли қисқартмалар

а. – араб тили	Анд. – Андижон
в. – вилояти	Бух. – Бухоро
т. – тумани	Жиз. – Жиззах
ш. – шаҳар	Нав. – Навоий
ф-т. – форс-тожик тили	Нам. – Наманган
қ. – қишлоқ	Сам. – Самарқанд
	Сир. – Сирдарё
	Сурхон. – Сурхондарё
	Тош. – Тошкент
	Фар. – Фарғона
	Хор. – Хоразм
	Қашқ. – Қашқадарё
	Қорақал. Респуб. – Қорақалпоғистон Республикаси

Муҳаррир:

М. Содиқова

Нашриёт рақами: з-133. 05.06.2008 йилда теришга берилди. Босишга 18.06.2008 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими 60x84. Офсет усули. Оқ қоғоз. Ҳажми 12 босма табоқ. Адади 600 нусха. Келишилган нарҳда. Буюртма № 1099.

ЎзРФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9.

«Ибрат номли босмаҳона» ОАЖ (Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36-уй)да чоп этилди.

ISBN 978 9943-09-601-1

9 789943 096011